

Uloga povijesnog pamćenja i sjećanja u procesu formiranja identiteta talijanske nacionalne manjine u Rijeci

Štiglić, Monika

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:014536>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI FILOZOFSKI

FAKULTET U RIJECI

Odsjek za povijest

Monika Štiglić

**ULOGA POVIJESNOG PAMĆENJA I SJEĆANJA U PROCESU
FORMIRANJA IDENTITETA TALIJANSKE NACIONALNE
MANJINE U RIJECI**

DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 2018.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Odsjek za povijest

**ULOGA POVIJESNOG PAMĆENJA I SJEĆANJA U PROCESU
FORMIRANJA IDENTITETA TALIJANSKE NACIONALNE
MANJINE U RIJECI**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: prof. dr. sc. Mila Orlić

Studentica: Monika Štiglić

Matični broj: 0009062872

Studijska grupa: Povijest / Talijanski jezik i književnost

Rijeka, 2018.

Sažetak

Diplomski rad bavi se fenomenom pamćenja i sjećanja u procesu formiranja identiteta skupine na primjeru talijanskog stanovništva u gradu Rijeci. U radu sam pokušala ponuditi odgovore na pitanje kako pripadnici talijanske nacionalne manjine percipiraju svoj (nacionalni) identitet i kolika je njegova uloga u životu pojedinca. Dokumentirajući obiteljske priče pojedinaca nastojala sam prikazati što zajednica pamti, a što zaboravlja, odnosno koji su se povijesni događaji zajednici pokazali dovoljno važnima da ih zapamti i prenese na mlađe generacije, a koje je događaje zajednica morala zaboraviti ili pojednostaviti kako bi svoj identitet prilagodila okolnostima od dolaska jugoslavenske vojske u grad do danas. Također, ovim sam radom nastojala pružiti moguće uzorke koji dovode do promjene identiteta ove skupine.

Pod pretpostavkom da je za identitet važno postojanje drugog identiteta zbog nužnosti diferencijacije u identifikaciji, prikazala sam kakve odnose riječki Talijani njeguju u odnosu na većinsko stanovništvo, a kakve u odnosu na svoje nekadašnje sugrađane – *esule*. Pažnja je dana i odnosu sjećanja i stajališta pojedinaca naspram sjećanja i stajališta javnosti te na posljertku, načinima prenošenja sjećanja i obaveze pamćenja: putem obilježavanja Dana sjećanja, preko obrazovnih sustava i putem umjetnosti.

Riječka zajednica Talijana pokazala je kompleksnost pograničnih identiteta i načine na koje političke prilike utječu na proces pamćenja te kako skupine u određenim vremenima prilagođavaju svoje sjećanje novim okolnostima s ciljem održavanja vlastitog identiteta.

Ključne riječi: talijanska nacionalna manjina, Rijeka, identitet, egzodus, sjećanje, pamćenje

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Kultura sjećanja: značenje pojma i njegova uloga	5
3. Kratak povijesni pregled	11
3.1. Društvena povijest Rijeke do 1945. godine.....	11
3.2. Rađanje talijanske nacionalne manjine: sjećanje talijanskog stanovništva na vrijeme promijene vlasti	20
4. Sastavnice identiteta talijanskog stanovništva Rijeke	37
4.1. Kako pojedini pripadnici zajednice percipiraju svoj (nacionalni) identitet?	38
4.2. Razlozi i načini promjene identiteta kroz generacije.....	59
4.3. Povijesni događaji koji su formirali identitet riječke zajednice Talijana	71
4.4. Odnos s „drugima“ kao važan faktor u procesu formiranja identiteta.....	89
4.5. Zajedničko sjećanje i izmišljanje tradicije: 10. veljače – Dan sjećanja i pitanje odštete i odgovornosti.....	100
4.6. Sjećanje i obrazovanje: uloga škola u kreiranju identiteta	108
4.7. Umjetnost i sjećanje	112
4.8. Svakodnevica talijanske nacionalne manjine u Rijeci.....	118
5. Zaključak	124
6. Bibliografija.....	127

1. Uvod

Talijansko stanovništvo grada Rijeke, nositelj statusa autohtone nacionalne manjine¹ kojim se ističe povijesni kontinuitet života talijanskog stanovništva na području grada, 11. je studenog 2016. godine proslavilo sedamdesetu godišnjicu postojanja svog kulturnog društva, nositelja i organizatora kulturnih i društvenih aktivnosti na talijanskom jeziku u Rijeci.² Bez sumnje, riječ je o burnih sedamdeset godina koje su pred stanovnike Rijeke, neovisno o osjećaju nacionalne pripadnosti, postavile brojne izazove nošene političkim, gospodarskim, kulturnim, društvenim i drugim promjenama. Posljednje godine Drugog svjetskog rata i njegov završetak označili su prekretnicu u procesu oblikovanja identiteta riječkih Talijana, a samim time i početnu vremensku odrednicu ovog diplomskog rada koji se neće baviti širokom poviješću nacionalnog identiteta riječke talijanske zajednice, neupitno prisutnim i prije promjene vlasti, već procesima koji su taj identitet oblikovali od četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća utječući na sastavnice individualne i kolektivne memorije.

Neupitna je kompleksnost i težina povijesnih procesa koji su uvjetovali preoblikovanje identiteta talijanske manjine, međutim osnovna svrha ovog rada nije procjenjivanje težine sad već povijesnih događaja i njihovog utjecaja na živote pojedinaca, kao niti ulaženje u političke i ideološke odrednice oko kojih spore talijanska i hrvatska historiografija. Cilj rada je dokumentirajući obiteljske priče i sjećanja pojedinaca odgovoriti na pitanja što određuje identitet spomenute zajednice te kako se identitet oblikuje, mijenja i prenosi na mlađe generacije s naglaskom na proces pamćenja. Drugim riječima, cilj je analizirati kako pojedinačna sjećanja određenog broja riječkih Talijana i njihove obiteljske uspomene oblikuju sjećanje šire društvene zajednice.

Izborom studija talijanistike u Rijeci nerijetko sam prisustvovala aktivnostima talijanske zajednice grada različitih tematika, uglavnom pasivno, sa pozicije promatrača i dva su faktora

Izjave B.J.F. (r.1980.), R.P. (r.1989.) i M.K. (r.1992.) izvorno su na hrvatskom jeziku. Ostali razgovori vođeni su na talijanskom jeziku, a prijevod je djelo autorice rada.

¹ 22.prosinca 1990. godine Hrvatski sabor donio je Ustav Republike Hrvatske (NN/41/01) u čijoj preambuli stoji kako je Hrvatska nacionalna država hrvatskoga naroda, te "*pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina i drugih, koji su njezini državljani...*"

² Circolo italiano di cultura/ Talijansko kulturno društvo nastalo je u Rijeci 2. lipnja 1946. u Bijeloj Sali Teatra Fenicea. Tog je dana formiran organizacijski odbor društva, a njegovo je djelovanje započelo 3. kolovoza 1946. odabirom povjerenstva kojim je predsjedao Arminio Schacherl. 11. studenog 1946. svečanom je ceremonijom otvoreno Talijansko kulturno društvo koje od tada djeluje sa sjedištem u Palači Modello.

uvjetovala razvitak mog osobnog interesa za ovu temu. Prvi je egzodus kao osnovna tema značajno velikog dijela aktivnosti zajednice koja je ostala, dok je drugi rečenica jedne pripadnice zajednice upućene tridesetak godina mlađoj pripadnici, parafraziram: „*Kako ne razumiješ? Oni (većinsko, netalijansko stanovništvo grada) će nas uvijek mrziti jer smo Talijani.*“ i žustri pokušaji mlađe sugovornice da uvjeri stariju kako ona nikada osobno nije iskusila neugodnosti potaknute vlastitim nacionalnim identitetom.

Uvjetovanost opsega diplomskog rada i praktični razlozi koji se tiču provođenja metode intervjua, a na kojoj se rad bazira, presudili su da se predmet ovog istraživanja odnosi isključivo na zajednicu Talijana grada Rijeke, ali se time ne negiraju moguće sličnosti s razvojem identiteta talijanskih zajednica na drugim teritorijima koji dijele slična, u ključnom razvoju događaja gotovo ista, povijesna iskustva. Nadalje, kako postoje šanse da se elementi identiteta zajednice minimalno razlikuju od srodnih zajednica geografski bliskih područja, primjerice Istre, tako je važno napomenuti šansu da odrednice identiteta o kojima će biti riječ u radu ni na koji način ne zahvaćaju neke od pojedinaca koji se osjećaju Talijanima i žive na području grada Rijeke. Drugim riječima, zajednicu Talijana, kao i svaku drugu ljudsku zajednicu, karakterizira njena heterogenost. Nemoguće je i nerealno obuhvatiti cjelokupnu skupinu i sve pojedince koji ju sačinjavaju, zbog čega je važno napomenuti da ni u jednom dijelu rada ne postoji tendencija jednostavnog zaključivanja iz pojedinačnih slučajeva. Iz tog se razloga pojam identiteta zajednice kojim se ovaj rad bavi odnosi na skupinu ljudi koji se osjećaju Talijanima, a koji su dobrovoljno pristali razgovarati o temama relevantnima za ovaj rad, no ne nužno i na svakog pojedinca unutar zajednice Talijana u Rijeci. Također, važno je napomenuti kako su prilikom provođenja intervjua, birani pojedinci različitog spola, društvenog i ekonomskog statusa, stupnja obrazovanja, zanimanja i dobi s ciljem da rezultati obuhvaćaju šire elemente zajednice, odnosno kako bi se izbjeglo prezentiranje polazišta samo jednog dijela nacionalne manjine. Također, uvjet je bio da se ispitanik, odnosno sugovornik, osjeća Talijanom. To znači da su dvojno državljanstvo i slični potencijalno mogući kriteriji, izbjegnuti iz tri razloga. Prvi je što niti ulazak u Zajednicu Talijana Rijeka ne zahtjeva pokrivenost takvih uvjeta, odnosno uz određenu naknadu (članarinu) svaki građanin može postati članom, dok su vrata većine događanja u njenoj organizaciji otvorena svima, neovisno o članstvu. Drugi je želja da rad obuhvati određene specifične fenomene vezane uz riječke Talijane kao što su oscilacije u broju talijanskog stanovništva na popisima stanovništva, a takva je tema zahtijevala baziranje na osjećaju pripadnosti umjesto na mjerljivijim kriterijima. Zadnji, ali ne i manje važan razlog bio je želja za detektiranjem iz čega proizlazi i kako se

oblikuje osjećaj pripadnosti, usko vezan za identitet i zajednicu, a istovremeno vrlo individualan i privatn. Kako bi se sugovornicima osigurala privatnost, ali i kvaliteta rada koja je uvjetovana osjećajem slobode sugovornika, s obzirom na delikatnost tema, svakome je ponuđena mogućnost anonimnosti, preciznije izbora žele li biti citirani punim imenom ili samo inicijalima, kako bi razgovori i dalje bili iskoristivi u akademske, odnosno znanstvene svrhe. Oralna odnosno usmena historija, iako pruža materijale koji se ne mogu dobiti kroz pisane i druge izvore, uzrokuje specifične probleme od kojih je važno istaknuti težinu odvajanja kolektivnog od osobnog sjećanja. Zbog toga je pomno provedena selekcija pitanja koja su postavljena svim generacijama ispitanika, a čija je svrha bila dobiti kako osobna, privatna, autorizirana sjećanja, tako i ona naslijeđena od zajednice.

Temeljna pretpostavka ovog rada je da su povijesni događaji koji su se na prethodno spomenutom geografskom prostoru odvijali, snažno utjecali na identitet talijanske zajednice u Rijeci i time ga učinili specifičnim u odnosu na druge nacionalne zajednice u gradu. Iz tog je razloga, cilj rada istražiti i prikazati na koji je način prošla zbilja oblikovala identitet talijanske manjine u gradu Rijeci, u kolikoj su korelaciji pamćenje pojedinaca i povijesno sjećanje, na koji se način održavaju sastavnice koje oblikuju identitet, kako je tekao proces prilagodbe i kakav je odnos između talijanske manjine i većinskog stanovništva, kao i kakav je odnos riječkih Talijana i onih koji su napustili grad prilikom promijene vlasti. Na koncu, cilj je i prikazati na koji se način formirani identitet prenosi na mlađe naraštaje, odnosno kako se identitet čuva, a na koji način mijenja. Uz spomenuto, važno je i prikazati koliku ulogu nacionalni identitet predstavlja u životu pojedinih pripadnika ove skupine.

Rad je svojevrsna kompilacija usmene povijesti, odnosno razgovora s talijanskim stanovništvom Rijeke te znanstvene i stručne bibliografije. Izabrana bibliografija dijelom je rezultat rada povjesničara zahvaljujući čemu je bilo moguće smjestiti u kontekst događaje i obiteljske sudbine, ali dijelom i rezultat rada sociologa čime je postignuta multidisciplinarnost kao jedno od obilježja rada. Upravo su radovi brojnih sociologa pomogli u dobivanju teorijskih okvira onoga o čemu je u radu riječ: identiteta i njegovih sastavnica, individualnog i kolektivnog sjećanja, pamćenja, kulture sjećanja, smjene društvenog sjećanja ali i definiranju odnosa prošlosti, povijesti i sjećanja te političkog pamćenja i kulture sjećanja.

Prvi dio rada ima ulogu uvoda u temu. Nakon uvodnog poglavlja čija je svrha pojasniti temu i cilj istraživanja te približiti metodologiju rada i odabir bibliografije, slijede dva poglavlja čija je svrha pružanje teorijske pozadine radu. Tema drugog poglavlja su terminološka određenja

pojmovima vezanih uz kulturu sjećanja, dok treće poglavlje donosi kratki povijesni pregled grada Rijeke uz naglasak na povijest talijanske manjine u Rijeci i iz njene perspektive važnih datuma i događaja. Četvrto poglavlje *Sastavnice identiteta talijanskog stanovništva Rijeke* kroz svojih osam potpoglavlja odgovara na pitanja: kako pojedinci percipiraju svoj nacionalni identitet, kako se identitet mijenja kroz generacije, koji su povijesni događaji formirali nacionalni identitet riječkih Talijana, kakav je odnos s „drugima“³ i kolika je važnost tog odnosa za identitet, kolika je uloga komemorativne prakse i poistovjećivanja s Danom sjećanja⁴, kolika je uloga obrazovanja u konzerviranju sjećanja, a kolika je uloga umjetnosti te kako izgleda svakodnevnica talijanskog stanovništva, koji su problemi i strahovi prisutni i u kolikoj mjeri. Kao temelj četvrtog poglavlja poslužile su izjave talijanskog stanovništva sakupljene prilikom intervjuiranja. Konačno, slijedi *Zaključak* s ciljem pružanja završne riječi o radu.

Naposljetku, željela bih se zahvaliti osoblju Doma za starije osobe „Kantrida“ iz Rijeke koje mi je omogućilo stupanje u kontakt s velikim brojem ispitanika, a potom i uvjete za neometano provođenje intervjua te njihovim štićenicima koji su pristali govoriti o nerijetko delikatnim temama, ali i svim drugim ispitanicima koji su odvojili svoje vrijeme i na taj način doprinijeli nastanku ovog rada.

³ Pojam „drugima“ odnosi se na stanovništvo koje je optiralo, ali i na većinsko (hrvatsko) i drugo stanovništvo u gradu.

⁴ Dan sjećanja obilježava se 10. veljače u spomen na stradanja Talijana i svih žrtava fojbi te egzodus stanovništva Istre, Rijeke i Dalmacije nakon Drugog svjetskog rata. Zakon br. 92 izglasan je u talijanskom parlamentu 30. ožujka 2004. godine, a objavljen je 16. travnja iste godine u Gazzetta Ufficiale, službenom glasilu talijanske vlade.

2. Kultura sjećanja: značenje pojma i njegova uloga

Kako bismo mogli razumjeti sve ono o čemu će u nadolazećim stranicama biti riječ, a kako bi mogući nesporazumi bili izbjegnuti, važno je definirati glavne pojmove o kojima je u ovom radu riječ: identitet (kolektivni i individualni), sjećanje, pamćenje, kultura sjećanja.

Pod pojmom identiteta, unatoč brojnim znanstvenim polemikama, obično se skriva osjećaj vlastitosti, odnosno ono što osoba ima sa sobom.⁵ On se može odnositi na pojedince, ali i društvene skupine koje čine pojedinci i s kojima se pojedinci izjednačavaju i poistovjećuju. Dok moderne sociološke teorije identiteta tvrde kako identiteti nastaju iz uključenosti u skupinu čime jača osjećaj pripadnost među članovima, a što ih čini stabilnima, postmoderne teorije ističu kompleksnost identiteta koja se očituje kroz njihovu krhkost i promjenjivost.⁶ Kojoj god skupini teorija bili priklonjeni, individualni i kolektivni identitet međusobno su uvjetovani. Lino Veljak u svom tekstu *Metafizički temelji politika identiteta* objašnjava međusobnu uvjetovanost ta dva identiteta tvrdeći kako bez jednog nema i drugog. Dakle, da bi kolektivni identitet postojao, potrebne su individue koje se identificiraju a skupinom, ali kako bi individualni identitet postojao potrebna je odredba identiteta kolektiva kao preduvjet za pripadnost pojedinaca. Veljak to objašnjava na primjeru nogometnog kluba i navijača te pritom naglašava ulogu postojanja „drugoga“⁷ odnosno ulogu diferencijacije. Dakle identitet, kako osobni tako i kolektivni, zahtjeva razlikovanje od nekoga ili nečega i to je jedan od uvjeta postojanja pojedinog identiteta. Ono što Veljak naglašava je da „drugi“ ne znači nužno i „neprijatelj“, ali to postaje kada svojim djelovanjem zaprijeti ostanku prvog.⁸ Identiteti mogu biti višestruki. Pojednostavljeno, a relevantno ovom radu rečeno, pojedinac može biti i Talijan i antifašist i otac i muškarac što ne znači da će svi ti identiteti imati jednaku važnost u životu pojedinca, ali njih je bez dvojbe više i jedni ne isključuju druge. Primjerice, a opet relevantno ovom radu ženi i majci talijanske nacionalnosti udanoj za Hrvata njen identitet majke može biti ispred nacionalnog identiteta zbog čega će njeno ponašanje i njeni postupci biti u skladu s ciljem očuvanja identiteta majke, motivirani skladom u obitelji i nauštrb nacionalnog identiteta i njegovih elemenata (npr. pitanje jezika), ali to i dalje neće isključiti

⁵ Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995., str. 53.

⁶ Slobodan Bjelajac, Šime Pilić, „Odnos identiteta i želje za priključenjem Hrvatske Europskoj Uniji studenata nastavničkih studija u Splitu“, u: *Revija za sociologiju*, Split, Sveučilište u Splitu, 2005., vol. 36, br 1.-2., str. 33.-54.

⁷ Lino Veljak, „Metafizički temelji politika identiteta“, u: *Identitet i kultura*, ur. Mirjana Adamović, Mladen Labus, Ana Maskalan, Lino Veljak, Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2014., str. 55.-75.

⁸ Isto, str. 56.

njen nacionalni identitet, odnosno njeno talijanstvo, odnosno osjećaj pripadnosti koji gaji i nosi sobom. Ipak, prema Veljaku, postoje isključivi identiteti, a to znači da jedna osoba istovremeno ne može biti, recimo, fašist i antifašist, osim u slučajevima psihičkih nestabilnosti na razini dijagnostike ili u slučajevima historijskih revizionizama.⁹ Pojam *identiteta* korišten kako u naslovu, tako i u samom radu odnosi se prvenstveno na *nacionalni identitet* zajednice riječkih Talijana (osim kada je drugačije naglašeno), a kada je o nacionalnom identitetu riječ, ovaj rad polazi od teze da osnova nacionalnog identiteta leži u subjektivnosti i emotivnosti, dakle osjećaju i svijesti pojedinaca¹⁰. Iz tog se razloga definicija nacionalnog identiteta koju ovaj rad zastupa približila Renanovoj definiciji nacije kao duhovnog principa. Drugim riječima kada se u radu govori o zajednici Talijana u Rijeci govori se o skupini ljudi koji se nužno ne poznaju, ali dijele isto povijesno naslijeđe i upravo ih ta ideja dijeljenja slavni događaja, boli i nade povezuje u obliku imaginarne solidarnosti na višoj razini s ciljem i voljom za očuvanje tog identiteta.¹¹

Dvadeseto je stoljeće donijelo interes za psihoanalizu (Freud) i Bergsonovu filozofiju, a upravo su oni, uz istraživače sličnih interesa, potaknuli daljnje istraživanje središnjih termina ovog rada: *sjećanje* i *pamćenje*. Radom Huga von Gofmannsthalta, 1902. godine, njima blizak termin *kolektivno pamćenje* ulazi u znanstvene okvire, unutar kojih ekspanziju na različite humanističke i društvene znanosti, a time i povijest, doživljava sedamdesetih godina.¹² Brojna su istraživanja pokazala važnost *individualnog*, ali i *kolektivnog* aspekta u ovim fenomenima te kompleksnost odnosa između iskustava pojedinaca i zajednice prema osmišljavanju prošlosti.¹³ Prvo valja razdvojiti pojmove *sjećanja* i *pamćenja*. Naime dok je *sjećanje* radnja koja se odvija sama od sebe, neovisno o našim namjerama i trudu, *pamćenje* je kompleksna aktivnost koja obuhvaća prihvaćanje i odbacivanje informacija s naše strane, dakle podrazumijeva naš rad na njemu.¹⁴ Pri tome je važno razlikovati individualne i kolektivne odrednice ovih pojmova zbog čega je *individualno sjećanje* „obnavljanje predodžbe o prošlosti u svijesti“, dok je *individualno pamćenje* „psihološki proces usvajanja i zadržavanja

⁹ Isto

¹⁰ Petar Korunić, „Nacija i nacionalni identitet“, u: *Revija za sociologiju*, Split, Sveučilište u Splitu, 2005., vol. 36, br. 1.-2., str. 87.-105.

¹¹ Ernest Renan, „Što je nacija?“, (pr. Tvrtko Lovreković), u: *Pro tempore. Časopis studenata povijesti*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007., vol. 4, br.4, str. 61.-67.

¹² Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, „Zašto pamćenje i sjećanje?“, u: *Kultura pamćenja i historija*, (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 9.-18.

¹³ Branimir Janković, „Teorijsko-istraživački pristupi/ Historija sjećanja i pamćenja“, u: *Historijski zbornik*, (ur. Ivica Prlender), Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006., god. 63, br. 1., str. 269.- 279.

¹⁴ M.Brkljačić, S.Prlenda, nav. dj., str. 17.

novih sadržaja“.¹⁵ Istovremeno kolektivno sjećanje označava „skup uspomena određene zajednice s naglaskom na prošlost“, a kolektivno pamćenje „rad na tom“ području.¹⁶ Upravo zahvaljujući važnosti razlike ova dva naoko srodna pojma, naslov diplomskog rada obuhvaća oba prethodno spomenuta termina. Za ovaj je rad važna i definicija sociologa Mauricea Halbwachsa koji *sjećanje* definira fenomenom prisutnim u svim društvenim segmentima iz čega proizlazi da čin pamćenja može biti privatna radnja pojedinca, ali je uvijek i bez iznimke u službi društva koje ta sjećanja okuplja u obliku materijalnih predmeta i društvenih običaja.¹⁷ To znači da iako su sjećanja ispitanika individualnog karaktera, odnosno pamti svatko za sebe, naoko neovisno o drugima, njih društvo oblikuje i prenosi generacijski. Ono što je možda najvažnije u kontekstu sjećanja kao društvenog konteksta je ideja Halbwachsa prema kojoj je sjećanje pojedinca kontinuirano pod utjecajem drugih ljudi iz zajednice, koji ga oblikuju i formiraju nadopunjujući i proširujući ga¹⁸, odnosno da se ne sjećamo samo onoga što se zbilja dogodilo nama, osobno u okviru individualnog iskustva, već i onoga što su nam drugi ispričali da se dogodilo. Ono što društvo prenosi ne poklapa se uvijek sa sjećanjima pojedinaca. U tom slučaju riječ je o onome što Halbwachs naziva *protusjećanjem*. Problemi nastaju, pokazati će i rad u kasnijim poglavljima, kada institucionalizirana sjećanja jedne zajednice, izostavljaju sjećanja druge zajednice unutar nje kao što je slučaj riječkih Talijana. Prilikom kreiranja nacionalne povijesti, odnosno njene interpretacije povijesnih činjenica gotovo je nužno da epizode povijesti koje mogu ugroziti jedinstvo budu izostavljene.

Ipak, iako sjećanje pojedinaca kreira društveno sjećanje, od nepobitne je važnosti dužnost pamćenja koju zajednica nameće pojedincu i na taj način održava formirani identitet. Radi se o terminu *kultura pamćenja* koji počiva na odnosu zajednice prema prošlosti. Zajednica je ta koja bira koji će se elementi prošlosti pamtiti, ali i koji će biti zaboravljeni.¹⁹ Na temu pamćenja i sjećanja, Aleida Assmann definira još jedan važan element kulture sjećanja, a to je zaborav. Prema spomenutoj autorici, u životu pojedinaca, ali i zajednica, zaborav je neophodna aktivnost u borbi sa zadacima sadašnjosti. Njegova je uloga oslobođenje od svih negativnih iskustava koje pritom oslobađa mjesta za novo, izjednačavajući pojedinca i društvo, odnosno ulogu zaborava u oba slučaja.²⁰ O važnosti zaborava govori i Jan Assmann koji tvrdi da je umijeće pamćenja ono što pojedincu daje načine i tehnike za razvoj njegova

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 13.

¹⁸ Jan Assmann: „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 45.-79.

¹⁹ Isto.

²⁰ Aleida Assmann, *Duga sjenka prošlosti. Kultura sjećanja i politika povijesti*, Beograd, Biblioteka XX.vek, 2011., str. 58.- 59.

pamćenja, a da se u slučaju kolektivnog pamćenja razvija obaveza ne zaboravljanja. Dakle naglasak je na onome što se ne smije zaboraviti. Kada je obaveza nezaboravljanja ona koja određuje identitet skupine riječ je o *zajednici pamćenja*.²¹

Na početku ovog poglavlja definiran je identitet, potom kolektivno i individualno sjećanje i pamćenje te na koncu zaborav. Upravo su to elementi kulture sjećanja. Dakle pojedinci bez kojih nema društva, pamte ono što osobno proživljavaju i oni postaju nositelji sjećanja. Oni potom čine zajednicu sjećanja zahvaljujući kolektivnom pamćenju koje ih povezuje, a pritom imaju oslonce, odnosno svojevrsne dokaze na kojima temelje svoja sjećanja i svoje zajedništvo.²² Dok je u obiteljskim i rodbinskim vezama to recimo foto album ili genealoško stablo, u slučaju riječkih Talijana to će biti, vidjet ćemo kasnije u radu, jezik, kultura, prošlost i drugo. U svim je slučajevima održavanja sjećanja od neupitne važnosti komunikacija jer jedino ona može spriječiti sjećanja od propadanja.²³ Kultura sjećanja je pojam u centru kojeg se nalazi prošlost interpretirana unutar vrijednosti vladajućih elita.²⁴ Kultura sjećanja odnosi se na sve one načine i tehnike koji pomažu zajednici da pamti, održava i prenosi svoje (izgrađeno) sjećanje kroz generacije, u svim svojim sferama, a ne samo u elitnim manjinama, odnosno da se zajednica identificira kroz ista ta sjećanja. Te su tehnike uglavnom sve ono što se koristi kako bi se interpretacija prošlosti očuvala: komemoracije, spomenici, obrazovanje, javni mediji, mitovi i drugo.

I za kraj terminoloških određenja za ovaj rad relevantnih segmenata kulture sjećanja, valjalo bi reći još nekoliko riječi o odnosu prošlosti – povijesti i sjećanja, političkog pamćenja i kulture sjećanja te o smjeni društvenih sjećanja.

Naime, prema Stevenu Knappu, pripovijesti utječu na ljudska opredjeljenja iz čega proizlazi da su zajednička, odnosno društvena opredjeljenja povezana s onim pripovijestima koja čuvaju u kolektivnom sjećanju, a te pripovijesti ponekad imaju tako visok status da postaju nositelji autoriteta.²⁵ Povijest, posebno institucionalizirana je, tvrdi Pierre Nora, problematična reprezentacija prošlog vremena.²⁶ Dakle s jedne strane imamo događaje koji su se neminovno dogodili, a s druge povijest kao instrument oblikovanja identiteta zajednice koja osjeća obavezu pamćenja i zaboravljanja. Takva institucionalizirana povijest je zapravo

²¹ Assmann, nav. dj., str. 47.

²² Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, Čigoj štampa, 2006. str. 17.

²³ Assmann, nav. dj., str. 53.

²⁴ Kuljić, nav. dj., str. 17.

²⁵ Steven Knapp, „Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 81.-109.

²⁶ Pierre Nora, „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 23. - 43.

viđenje povijesti od strane određene skupine čija je zadaća opravdati sadašnjost zajednice²⁷, a kako bi se to viđenje održalo, potrebno je da ga zajednica prigripi. Gordana Đerić u svom radu navodi kako je zajednička povijest, odnosno zajedničko tumačenje prošlosti neophodno za uspješnost zajednice, to jest da uspješna zajednica ovisi o kolektivnoj slozi koja se ostvaruje kroz društveno pamćenje.²⁸ Zašto je prošlost toliko važna za sadašnjost? Knapp to objašnjava tvrdeći da prošlost daje vrijednost i motivaciju našem sadašnjem djelovanju.²⁹ Dakle, kako pojedincu, tako i zajednici, prošlost je neophodna za funkcioniranje i razumijevanje što ne znači da prošlost mora biti stvarna. Knapp tvrdi i da postoji razlika između traganja za objašnjenjima i traganja za autoritetima, odnosno da stvarna prošlost nema više mjesto u etičkom smislu unutar zajednice jer je drugačija od zapamćene i/ili zamišljene prošlosti.³⁰ Dok je prošlost, odnosno prošla zbilja pojam različit od povijesti koja je interpretacija te prošle zbilja, sjećanje je ono što prošlost i povijest povezuje sa sadašnjošću. Kako je prošlost vremenski udaljena od sadašnjosti često pred istraživače postavlja brojne izazove u procesu vjerne interpretacije što svakako ide na ruku političkim ili društvenim elitama koje imaju sve potrebne instrumente za institucionalizaciju prvenstveno pamćenja, a potom i sjećanja. Sve to rezultira prethodno spomenutim sukobljenim sjećanjima, odnosno *protusjećanjima*.

Što na koncu i kako ostaje objašnjava Kuljić, ističući kako svaka generacija interpretira prošlost na svoj način, u skladu s potrebama svoje sadašnjosti.³¹ U skladu s takvom interpretacijom, pojavljuju se izmišljene tradicije koje Hobsbawm objašnjava kao više rituala simboličke prirode čija je zadaća usađivanje određenih vrijednosti unutar društva te pravila ponašanja u skladu s tim vrijednostima.³² Takve tradicije, izmišljene, održavaju neprirodan odnos s prošlošću jer su nastale u novim okolnostima koje se bitno razlikuju od onih iz prošlosti, ali su njoj podređene. Dok stari komemorativni datumi i spomenici gube na vrijednosti, konstruiraju se nova sjećanja i novi identiteti koji odgovaraju duhu novog vremena koji se potom prenose na nove generacije paralelno s obavezom očuvanja istih. U svakom slučaju, memorijali, komemorativna praksa, obrazovanje i drugi instrumenti kulture sjećanja služe kako bi se odgojile nove generacije kojima je obaveza pamćenja zajedničkog

²⁷ Tamara Banjeglav, „Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas“, u: (ur. Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica) *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj od 1990.*, Sarajevo, Asocijacija alumni centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS), Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), 2012., str. 91.-150.

²⁸ Gordana Đerić, „Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: Jugoslavenski slučaj“, u: (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Čipek) *Kultura sjećanja: 1945.*, Zagreb, Disput, 2009., str. 83.-93.

²⁹ Knapp, nav. dj., str. 89.

³⁰ Isto, str. 91

³¹ Kuljić, nav. dj., str. 17.

³² Eric Hobsbawm, „Izmišljanje tradicije“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 139. – 150.

iskustva indirektno nametnuta. Razlog zašto se sjećanje prenosi upravo na takve načine kao što su memorijali, objašnjava Nora, govoreći da u slučaju kada je pamćenje manje proživljeno osobno, veća je potreba za vanjskim i opipljivim podsjetnicima.³³ Sjećanje, kao i mitove, društva mogu konstruirati, ali i rekonstruirati, izvaditi iz prošlosti i nanovo im dati na važnosti. Kako je poglavlje krenulo, tako se može i završiti: pamćenje i sjećanje, podređeni identitetu, kontinuirano se isprepliću u skladu sa sadašnjošću. Ovisno o potrebama sadašnjosti, i oni se kontinuirano modificiraju i dok generacije imaju obavezu pamćenja, samostalno biraju i modificiraju što i na koji način pamte, uvijek u odgovoru vremenu u kojem djeluju.

³³ James Young: „Tekstura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 199.-215.

3. Kratak povijesni pregled

3.1. Društvena povijest Rijeke do 1945. godine

Kako bismo mogli uopće shvatiti identitet i razumjeti perspektivu jedne nacionalne skupine grada Rijeke, potrebno je prikazati i upoznati povijesni pregled zbivanja na ovom teritoriju, u gradu koji se ponosi multikulturalnošću kao nasljeđem i izrazitom tolerancijom na druge i drugačije. Bez osporavanja značaja ranije povijesti grada, naglasak je nužno staviti na ono što profesor Darko Dukovski naziva „*predživot*“, *kolektivni memento koji je ugradio 'hrabrost' generacijama za odluku o povijesnoj prijelomnici koja je bila sve samo ne slučajna ili sudbinska*³⁴, a odnosi se na predratno razdoblje i razdoblje između dva svjetska rata odakle započinju svi iskazi obiteljskih povijesti ispitanika. Iako su Sušak i Rijeka danas jedan grad, krajem 19. te na početku 20. stoljeća to su bila dva različita svijeta. Zahvaljujući industrijalizaciji, geografskom položaju, ali možda najviše čestim promjenama vlasti multikulturalna, s jezične perspektive, Rijeka u vrijeme početka obiteljskih priča ispitanika, dominantno je talijanska. Multikulturalnost je, povijest je pokazala donijela i sukobe, konflikte. Situacija je previše kompleksna kako bismo po principu crno-bijelo odredili čija je Rijeka više, ali to i nije tema ovog rada. Jasna je vlast, odnosno uprava grada u gotovo svakom periodu prošlosti³⁵, kao što je neosporan doprinos grada i građana u povijesti oba dominantna naroda (hrvatskog i talijanskog). Također je neosporno kako su spomenuta dva naroda toliko dugo živjela u suživotu da je svaki pokušaj brojanja krvnih zrnaca Sizifov posao, unaprijed određen na propast. Zbog takve kompleksne povijesne situacije moguće je zaključiti kako je Rijeka predratnog razdoblja jezično talijanska, a kako je hrvatski u gradu u datom periodu zasigurno pristuan, za razliku od Sušaka gdje je situacija bila obrnuta. Pojednostavljeno, a vrlo precizno na konkretnom primjeru to opisuje Bruno Petrali, koji govori:

„Majka mi je bila s Trsata, danas Rijeke, ali onda je to bio drugi planet, tamo se govorio hrvatski, kao na Sušaku. A u Rijeci se govorio uvijek talijanski. Čak i ako je netko imao slavenske, hrvatske korijene, govorio je talijanski. Zašto? Zato što je prvobitna srž bila talijanska. I ljudi koji bi dolazili u grupicama bi počinjali govoriti talijanski. Devedeset posto

³⁴ Darko Dukovski: Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice (1943.-1955.), Pula, C.A.S.H., 2001., str. 9.

*Fiumana je slavenskog porijekla, ali su uvijek govorili talijanski (...) Kada se Rijeka industrijalizirala, Austrija je otvarala tvornice, dolazili su od kojekuda raditi ovdje. Važno je znati stanje u Rijeci u ono vrijeme. Većina je ljudi bila hrvatskih korijena, ali pričalo se na talijanskom. Dolazili su i iz Italije, uglavnom s područja Friuli, radilo se o siromašnim ljudima koji su dolazili raditi i zaraditi, ali nisu mogli dolaziti u velikom broju u Austriju. Zato su u većem broju dolazili iz Hrvatske i Bosne. I svi bi uvijek pričali samo talijanski.*³⁶

Talijansku, na početku 20. stoljeća samo jezično, od 1919.- 1920. te od 1924. do pripajanja Jugoslaviji i pravno, Rijeku, karakterizirali su bolje financijske mogućnosti i viši životni standard u odnosu na Sušak i njegovo stanovništvo. Stanovništvo Sušaka određen broj riječkih Talijana gleda kao ljude niže razine emancipacije, inferiorne u mentalnom smislu.

*„Ono što se znalo o Hrvatima bilo je da se radi o jednom narodu, jednoj civilizaciji inferiornoj, ali ne jer je to bila Hrvatska, nego jer su svi u okolici Rijeke koji su bili Hrvati pripadali jednom nižem sloju građana. Mislim na mlekarike koje su dolazile, koje su pričale na jedan način čudan Talijanima. Radilo se o siromašnom narodu, bez škole, većina je bila nepismena. Mnogi su na njih gledali ne kao na inferiornu rasu, nego kao na ljude niske razine emancipacije.*³⁷

Preživljavanje kao obaveza ljudi, pokretača i žrtava povijesti natjerala Riječane/ Fiumane, ali i njihove susjede na Sušaku na suživot potaknut ekonomskim, ali i drugim razlozima. Jezična komunikacija u vremenima prije Drugog svjetskog rata i u okvirima svakodnevnog života nije predstavljala poteškoću zbog čega je većina stanovništva Rijeke, neovisno o vlastitom obrazovanju, govorila barem četiri jezika, makar samo na osnovnoj razini razumijevanja: talijanski, hrvatski, mađarski i njemački.

Dok je Sušak od 1918. dio Države SHS sa sjedištem u Zagrebu, a potom i u sastavu Kraljevine SHS sa sjedištem u Beogradu kada se širi u zaleđe, Rijeka upravo u tom poslijeratnom razdoblju proživljava borbu za grad koja je počela mnogo ranije, a koja je kulminirala 1915. kada su Italija, Rusija, Francuska i Velika Britanija sklopile Londonski ugovor. Njime je, među ostalim predviđeno da se Hrvatskoj ostavi: *„U sjevernom Jadranu svu obalu od Voloskog zaljeva na istarskoj granici do sjeverne dalmatinske granice*

³⁶ Izjava Brune Petralia, r.1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

³⁷ Isto

uključujući tu današnje ugarsko primorje i čitavu hrvatsku obalu s lukom Rijekom i manjim pristaništima Novi i Karlobag, kao i otoke Krk, Prvić, Sv.Grgur, Goli i Rab.“³⁸

Iako prvotno sastavni dio Države SHS s Rikardom Lencom u ulozi guvernera, u Rijeci je već 30. listopada na današnjem Trgu Republike Hrvatske, a ondašnjem Trgu Dante, pročitana Proklamacija o priključenju Rijeke Italiji što je bila uvertira za dolazak kontra-admirala Rainera u Rijeku. Rainer je po svom dolasku zatražio da se s Gradskog tornja makne hrvatska zastava, a izvjesi talijanska čime započinje petogodišnja borba za grad. Radi se o razdoblju o kojem se laički, u maniri legende u Rijeci govori kao o periodu u kojem su se građani, svako jutro po ustajanju iz kreveta navirivali s prozora ne bi li vidjeli čija je zastava izvješena, odnosno pod čijom su upravom toga dana. Istina, ipak, nije daleko od legende. U tih je pet godina riječkom politikom dominirao sukob talijanskog Nacionalnog vijeća, Zanellinih Autonomaša i Narodnog odbora Rikarda Lenca. Što je takva situacija za građane zapravo značila najbolje svjedoči povijesna epizoda u momentu preuzimanja grada od strane generala Di San Marzana (Talijansko nacionalno vijeće). Zbog velike količine robe u skladištima koja nije iskorištena tijekom Prvog svjetskog rata, uslijedila je velika pljačka od strane građana.³⁹ Kaotičnu situaciju u gradu trebala je smiriti mirovna konferencija u Parizu 1919. godine, ali kako se rješenje otezalo, tako se situacija u gradu pogoršavala zbog čega su uslijedili zaključci Međusavezničkog vijeća u Parizu kojima se tražilo da događaje u gradu nadzire međunarodna komisija SAD-a, Francuske i Velike Britanije. Realno stanje i želje građana teško je s ove vremenske odrednice precizno detektirati, ali talijanski stanovnici Rijeke danas u većini tvrde:

*„Nakon Prvog svjetskog rata netko je želio Hrvatsku, mnogi su željeli Italiju, većina je željela da Rijeka bude slobodan grad. Ne znam ako to znate, ako se o tome uči.“*⁴⁰

Ipak, 12. rujna 1919. godine grad doživljava trijumfalno zauzeće od strane Gabrielea D'Annunzia, unatoč činjenici da Italija nije dijelila D'Annunzijeve entuzijazam po tom pitanju. Dočekan je zastavama, cvijećem, pjesmama i iredentističkim povicima⁴¹. Nedugo nakon njegovog zauzimanja grada, D'Annunzijeva „Impresa⁴² di Fiume“ građanima je donijela blokadu od strane talijanske države zbog koje gotovo nisu stizale namirnice i druge potrebitosti što je uzrokovalo nove pljačke i nemir u gradu, a cijela je situacija pogoršana

³⁸ Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, Adamić, 1999., str. 114.

³⁹ Isto, str. 118.

⁴⁰ Izjava Brune Petralija, r. 1925. dana autorici 11. svibnja 2017.

⁴¹ Igor Žic, nav.dj., str. 120.

⁴² Impresa (f.) 1.Pothvat, 2.podvig, 3.zakup, 4.vojna država

dodatnom blokadom, u konačnici i bombardiranjem grada 1920. godine od strane talijanske vlade.

Od 12. studenog 1920. godine, Rapalskim ugovorom potpisanim od strane delegacija Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, Rijeka postaje Slobodna Država Rijeka (Stato Libero di Fiume). Zanella, postavši prvim predsjednikom vlade, zatekao je grad u nepovoljnom ekonomskom stanju, ali unatoč svim naporima da situaciju promijeni nije bilo mogućnosti. Već 3. ožujka 1922. nakon napada fašista na Guvernerovu palaču i bijega Zanelle i njegovih ljudi u Kraljevicu, vlast je promijenjena, a preostali dio skupštine za novog predsjednika vlade izabrao je Attilia Depolija. Depolijeva vlada opstala je do 18. rujna 1923. godine kada je talijanska vlada postavila Gaetana Giardina za vojnog guvernera Rijeke. Iduća važna epizoda grada je dolazak talijanskog kralja Vittoria Emanuela II. u ožujku 1924. godine. Povod dolaska bilo je proglašenje ujedinjenja Rijeke i Italije.

Sušak, s druge strane, tek je 1919. postao gradom, ukazom Petra I. Karađorđevića. Unatoč tome, do 3. ožujka 1923. bio je okupiran od strane talijanske vojske. Novi procvat doživljava u međuratnom razdoblju pod upravom Gjura Ružića mlađeg, kada je asfaltiran i u njemu niču carinska skladišta, nova tržnica, nova bolnica, širi se vodovodna mreža, rekonstruira nogometni stadion Oriješta. Upravo je u to vrijeme, zahvaljujući načelniku Ružiću i njegovom bratu Viktoru, uspostavljena prva zrakoplovna veza Beč-Klagenfurt-Ljubljana-Sušak. Sušak tog razdoblja ne zaostaje značajno za Rijekom. Društveni život grada sastavljen je od gradske elite koja je boravila u vilama na obali Pećina, zbog čega su njeni pripadnici nazivani *Pećinarima*. U međuratnom razdoblju, sušačka luka koja svoj promet temelji na drvu doživljava nagli rast prometa, ali je on ipak u zaostatku u odnosu na riječku luku.⁴³ Generalno gledajući, iako je od sela postao gradom i doživio industrijalizaciju i procvat građanstva u mentalnom smislu, u Sušaku se ne ističe niti jedna ličnost koja bi ostala povijesno zapamćena u duhu vremena u širem kontekstu, već se radi isključivo o značaju pojedinaca u lokalnim okvirima, a stanovništvo uglavnom njeguje svijest o pripadnosti hrvatskom narodu unutar šire države, dok je istovremeno u Rijeci politička situacija nešto kompleksnija, ali dominantno talijanska u jezičnom smislu. O situaciji u Rijeci, osim talijanskih građana intervjuiranih za ovo istraživanje, svjedoči i izvještaj Ive Žigića i Ruže Bukvić iz 1943. godine:

⁴³ Igor Žic, nav.dj., str. 131.

„Jer moramo imati na umu da Fijumani, premda su porijeklom Slaveni, ne osjećaju to svoje porijeklo. Oni će možda priznati da Rijeka geografski pripada Jugoslaviji, kada bi mu se tumačilo njegovo slavensko porijeklo, možda se ne bi bunio, ali bi ostao kod svojeg mišljenja da on nije nikakva narodnost nego Fiuman. Takav je ovdje mentalitet.“⁴⁴

To naravno ne znači da su svi Fiumani porijeklom Slaveni, kao niti da je svo stanovništvo Rijeke neopredijeljeno u političkom ili državnom smislu, naprotiv. Kao što je u uvodu rada navedeno, cilj je rada izbjeći svaki oblik generaliziranja.

Tijekom Drugog svjetskog rata, talijanska Rijeka i hrvatski Sušak doživljavaju nekoliko prijelomnih trenutaka, od kojih je iznimno značajna talijanska okupacija Sušaka 1941. godine, nakon što je po utemeljenju NDH izaslanstvo Sušaka ponudilo riječkom perfektu da se Sušak priključi Italiji. Rimskim ugovorom između NDH i Italije priključenje Sušaka Italiji je i realizirano. Kada su po dolasku na Sušak, talijanske vlasti obavile popis stanovništva ustanovljeno je da na Sušaku živi 8282 muškaraca i 9630 žena, od čega 16354 Hrvata, 503 Slovenca, 457 Čehoslovaka, 341 Talijana, 125 Srba, 90 Nijemaca i 59 Rusa.⁴⁵ Pokret otpora na Sušaku je svakako postojao, ali idejno prilično nesložan. Jedna od njegovih najpoznatijih личности bio je Moša Albahari koji je ilegalno djelovao i u Rijeci, ali je na koncu strijeljan u Rimu. Kada govorimo o partizanskom pokretu, važno je spomenuti kako je ZAVNOH još od osnutka isticao namjeru pripajanja, odnosno oslobođenja spomenutih krajeva što je vidljivo u Izjavi o ciljevima i načelima NOB-a u Hrvatskoj iz 1943. godine:

„... NOP Hrvatske bori se za potpuno oslobođenje Hrvatske ispod jarma zakletih neprijatelja (...) njemačkih i talijanskih fašističkih osvajača; za priključenje Hrvatskoj svih onih krajeva, koje je Pavelić prodao Italiji i Mađarskoj, tj. Hrvatskog primorja, Sjeverne Dalmacije i otoka, Gorskoga kotara i Međimurja, kao i onih dijelova koje su talijanski imperijalisti prisvojili nakon prvog imperijalističkog rata...“⁴⁶

U odluci ZAVNOHA o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih područja iz rujna 1943. navode se zaključci, među kojima: „4. Talijanskoj nacionalnoj manjini, koja obitava u

⁴⁴ Isto, str. 144.

⁴⁵ Isto, str. 143.

⁴⁶ Isto, str. 71.

ovim krajevima zajamčuje se autonomija.“⁴⁷. Upravo je takva odluka NOP-a kojom se Talijanima obećavala autonomija osigurala da je i određen broj Talijana pristupio partizanskom pokretu, iako jezično i kulturalno nisu bili bliski drugim pripadnicima pokreta. Bilo je tu zasigurno i onih koji su željeli socijalizam te su zbog toga ulazili u pokret, ali velik dio Talijana nije bio siguran u budućnost koja ih čeka nakon rata, odnosno nije bio svjestan značaja antifašističke borbe u budućnosti grada. Zbog toga, ali i dominantnog hrvatskog elementa u antifašističkom pokretu na ovim krajevima većina je talijanskog stanovništva ostajala pasivna. Krajem lipnja 1944. javlja se ideja o osnivanju antifašističke udruge koja bi bila isključivo za Talijane odakle se rodila ideja o osnivanju Talijanske unije za Istru i Rijeku. Ona je trebala uključiti talijansko stanovništvo Istre i Rijeke u antifašistički pokret koji je za Hrvate imao nacionalni značaj. Takva je unija osnovana u srpnju 1944. godine u Čamparovicima, u Istri, a više će riječi o tome biti u idućem potpoglavlju.

Drugi, ne manje važan ratni moment u povijesti Rijeke i Sušaka je kapitulacija Italije koja se dogodila 8. rujna 1943., a koja je bila jasan nagovještaj mogućih promjena političkih prilika. Niti tjedan nakon kapitulacije Italije, 14. rujna, sedam je njemačkih aviona bombardiralo Sušak, nakon čega je njemačka vojska ušla u Rijeku i pritom zarobila velik broj partizana. Kapitulacija Italije potaknula je prvi iseljenički val riječkog stanovništva koji traje do ulaska partizanske vojske u grad. Od talijanskog stanovništva, prvi iseljavaju članovi fašističke stranke i stanovništvo doseljeno u vrijeme talijanske vlasti, koji svjesni nepovoljnosti situacije i motivirani mogućim posljedicama napuštaju Rijeku. Podaci anagrafskog ureda prikazuju kontinuirani pad stanovnika i u kasnijim godinama, a upravo ti podaci poslužili su kao predmet međunarodnih sporenja te su to još uvijek u nacionalnim historiografijama Hrvatske i Italije.⁴⁸ Broj onih koji su napustili grad nemoguće je odrediti s preciznošću zbog dugotrajnosti procesa iseljavanja te nepotpunosti i kontradiktornosti podataka koji se odnose na iseljene.⁴⁹

21. travnja 1945. u Sušak, a 3. svibnja 1945. u Rijeku ulaze jugoslavenski vojnici čime započinje dugogodišnja diplomatska borba između Jugoslavije i Italije. Po ulasku partizana u grad uslijedile su velike likvidacije, prvenstveno istaknutih pojedinaca kako u Rijeci, tako i na

⁴⁷ Isto, str. 71.

⁴⁸ Goran Moravček, *Rijeka između mita i povijesti*, Rijeka, Adamić, 2006., str. 153.-154.

⁴⁹ Andrea Roknić Bežanić, „Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci“, u: *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., Vol. 6. i 7., str. 164.-177.

Sušaku. Stradali su, osim javnih djelatnika, i manje poznate osobe neovisno o nacionalnosti, a velik broj stradalih nisu nikada dočekali suđenje. Riječka organizacija partije bila je u trenutku završetka rata malobrojna, a njena je zadaća borbe za sjedinjenje s Jugoslavijom i organizacija rada narodne vlasti u gradu bila je otežana djelovanjem „reakcionarnih grupa“ čije je djelovanje posebno do izražaja došlo 1946. godine kada se trebao dogoditi dolazak Međusavezničke komisije u zonu B. Te su skupine bile svojevrsna oporba, protalijanske političke skupine.⁵⁰

Sam ulazak Jugoslavenske armije u grad nije bio dovoljan za sjedinjenje Jugoslavije i grada koji je pravno gledajući pripadao Italiji. Zbog toga je Jugoslavija bila obavezna regulirati status okupiranih područja, a to je postignuto odlukama dvaju potpisanih sporazuma – Beogradskog i Devinskog, oba donesena u lipnju 1945.. Njima je Rijeka ušla u takozvanu zonu B, što je značilo vlast Vojne uprave Jugoslavenske armije, iako je još uvijek, s državno-pravnog stajališta bila smatrana dijelom talijanske države sve do potpisivanja Pariškog sporazuma. U svakodnevnom funkcioniranju grada to je značilo da Vojna uprava jugoslavenske armije vrši nadzor u ime vlade i odgovara za odluke koje se tiču gospodarstva, društva, sudstva, iako je u obnovi grada ulogu imao i Gradski narodnooslobodilački odbor Rijeka zajedno sa Okružnim komitetom KPH Rijeka. O onome što su te promjene značile za život građana piše Andrea Roknić Bežanić u radu *Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci*. Navodeći različite faktore, od općih odredbi, preko konfiskacije imovine i obračuna s narodnim neprijateljima, a potvrđujući svoje tvrdnje konkretnim primjerima, autorica objašnjava razloge novih odlazaka riječkih Talijana, ali i Hrvata, što je rezultiralo izmjenom demografske slike i identiteta grada.⁵¹ Situaciju u Rijeci u poslijeratnim godinama za građane koji su još uvijek u njemu ostali, otežala je i velika suša koja je sa sobom donijela nestašicu hrane i ogrjeva. Ta je nestašica u kombinaciji s visokom nezaposlenošću rezultirala i povećanjem kriminala, konkretno krijumčarenja. Goran Moravček navodi kako se preprodavalo gotovo sve: od hrane, svakodnevnih potrepština i stanova, a slično je bilo i sa krijumčarenjem koje je nerijetko uključivalo i ilegalan prijevoz ljudi u zonu A pod savezničkom upravom.⁵² Socijalistička uprava, politika i načini provođenja dogmi te postupanje s neistomišljenicima bili su novitet kako talijanskom stanovništvu, tako i hrvatskom, a konkretne primjere tome daje Goran Moravček u svom radu

⁵⁰ Isto, str. 165.

⁵¹ Isto, str. 165.-175.

⁵² Goran Moravček, nav.dj., str. 164.

*Rijeka između mita i povijesti*⁵³. Važno je za daljnji tijek rada ono što navodi Mila Orlić u svom radu *Poteri popolari e migrazioni forzate in Istria*, a to je da niti jedan dokument ostavljen u arhivima bivše države ne svjedoči o namjeri etičkog čišćenja od talijanskog stanovništva.⁵⁴ Također, u proglašavanju pojedinaca neprijateljima naroda, odnosno utvrđivanja nečije neposlušnosti, vlast nije mnogo brinula za nacionalni identitet⁵⁵, a rješavanje problema s takozvanim neprijateljima naroda nije specifična za prostore nastanjene talijanskim stanovništvom, već strategija na nivou cijele novoosnovane države, ali i mnoge druge sisteme koji su u tom periodu nicali u Europi.⁵⁶ Također, važno je napomenuti kako je u ono vrijeme *narodni neprijatelj* vrlo rastezljiv pojam.⁵⁷

Ono što je talijansko stanovništvo grada Rijeke u spornom razdoblju dotaklo i uvelike utjecalo na njihov identitet, pokazat će se u ovom radu kasnije, jesu odluke Pariškog mirovnog sporazuma po kojem su od veljače 1947. godine Talijani na područjima koje je osvojila Jugoslavija imali pravo izbora zadržavanja svojeg, talijanskog državljanstva ili prihvatanja novog, jugoslavenskog. U slučaju prve od ponuđenih opcija, a na temelju članka 3. Pariškog mirovnog ugovora, morali su unutar godine dana od potpisa iseliti s teritorija Jugoslavije⁵⁸ što je prouzročilo masovna iseljenja nerijetko popraćena obiteljskim i drugim privatnim patnjama. Oni koji su ostali svjedočili su procesu „slavenizacije“ grada, prilagođavajući se sredini čiji je identitet u poslijeratnom razdoblju značajno izmijenjen. To je osim prilagodbe na nove stanare nekada talijanskih stanova, nove nazive ulica i poduzeća i nov sustav, značilo i manje mogućnosti kulturnog djelovanja i obrazovanja na materinjem jeziku u odnosu na raniji period, što je, pokazati će se kasnije u radu, vrlo važan segment zajednice. Unatoč, za dio talijanskog stanovništva Rijeke, nepovoljnim uvjetima u gradu, ideja izgradnje socijalizma potaknula je neke od talijanskih komunista na preseljenje u Jugoslaviju čime je Rijeku po završetku rata zahvatio proces takozvanog *obrnuto iseljavanja*. Tim je procesom u grad stigao znatan broj radnika i intelektualaca iz Italije koji su svojim radom utjecali na formiranje zajednice Talijana u Rijeci. Uz pritek stanovništva s teritorija Italije, poslijeratna Rijeka svjedoči intenzivnom doseljavanju stanovništva Jugoslavije. Neke od osoba pridošlih po političkoj direktivi, ušle su uz riječke Talijane i Hrvate u sastav gradske skupštine na

⁵³ Isto, str. 166.

⁵⁴ Mila Orlić, „Poteri popolari e migrazioni forzate in Istria“, u: (ur. G.Crainz, R.Pupo, S. Salvatici) *Naufrazi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*, Rim, Donzelli, 2008. , str. 25.-41.

⁵⁵ Goran Moravček, nav. dj., str. 167.

⁵⁶ Mila Orlić, „Javni diskursi, nacionalne memorije i historiografija na sjevernojadranskom prostoru“, *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., Vol. 6. i 7., str. 13.-22.

⁵⁷ Darko Dukovski, nav.dj., str. 146.

⁵⁸ Mila Orlić, nav.dj., str. 13.-22.

izborima za narodnu vlast koji su održani u ožujku 1946. godine.⁵⁹ Funkcija tih izbora nije bila samo organizirati sastav nove vlasti već su poslužili i kao instrument diplomatske borbe, plebiscit za priključenje Rijeke Jugoslaviji. Dio stanovništva davao je otpor narodnoj vlasti, ali unatoč tome zadaća Gradskog NO-a Rijeka ostala je implementacija socijalizma u život grada⁶⁰, u čemu je NO i uspio jer je Rijeka formalno sjedinjenje s Jugoslavijom, odnosno odluke Mirovnog ugovora dočekala inkorporirana u Jugoslaviju.⁶¹

Uprava nad gradom koju je preuzela VUJA bila je dvojako interpretirana: Većeslav Holjevac i Juraj Hrženjak u projugoslavenskim riječkim novinama isticali su zasluge VUJA-e u regulaciji života, dok je politički vrh Hrvatske kritizirao njen rad, primjerice Bakarić je na sjednici CK KPH 1946. istaknuo kako VUJA ne odgovara nikome za svoj rad.⁶² Prilikom izmjene gradske vlasti, izmijenio se i administrativni aparat, ali prema odredbama međunarodnog prava Gradski NOO Rijeka, svoj je rad trebao temeljiti na talijanskom pravu i u skladu sa zakonima talijanske države.⁶³ Talijanski su zakoni ubrzo bili gotovo ukinuti jer je Gradski NOO Rijeka nametnuo svoje odredbe tumačeći to kao potrebu za ubrzanjem normalizacije života u gradu, iako je pravi cilj bio približavanje jugoslavenskom poretku.⁶⁴ Pročelničke funkcije koje su u početku bile u rukama riječkih Talijana i Hrvata, ubrzo su se počele popunjavati novim kadrom. Situacija u gradu bila je kaotična⁶⁵, a kako Andrea Roknić Bežanić piše o tome svjedoči i zapisnik sa sjednice CK KPH iz 1945. u kojem se navodi učestalost pogrešaka svih „od milicije do rukovodstva.“⁶⁶ Slično je uočljivo i u dopisu Slavensko-talijanske antifašističke unije/ Unione antifascista italo-slava iz kojeg se naslućuje nesnalažljivost ili čak otpor pojedinaca u strukturama gradskih vlasti.⁶⁷ Rijeka zasigurno nije jedini grad u kojem se pokušaj „normalizacije“ društvenog i političkog života susreo s mnogo izazova sličnim prethodno spomenutima. Ipak, promjena vlasti i njene odredbe i dolazak novog stanovništva, a odlazak starog izmijenili su sliku grada kakvu su građani do 1945.

⁵⁹ Andrea Roknić Bežanić, nav. dj., str. 173.-174.

⁶⁰ Isto, str. 175.

⁶¹ Isto, str. 176.

⁶² Isto, str. 166.-167.

⁶³ Isto, str. 169.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, str. 170.

⁶⁶ Isto, str. 171.

⁶⁷ Isto.

poznavali. Izgradnja socijalizma značila je redefiniranje slike grada s ciljem afirmacije nove vlasti i promoviranja vrijednosti novog poretka i internacionalizma.⁶⁸

3.2. Rađanje talijanske nacionalne manjine: sjećanje talijanskog stanovništva na vrijeme promijene vlasti

U prvim, još uvijek ratnim, danima dolaska partizana u grad, logika rata nalagala je čišćenje preostalih elemenata bivšeg režima. Iz dopisa izdanog 1945. godine naslova *Zadaci NOO-a pri oslobođenju u novim krajevima* saznajemo kako je tekao postupak preuzimanja gradova. Najprije ulazi vojska čiji je zadatak osigurati sve objekte, neovisno o njihovoj namjeni te osigurati sve one objekte koje je suparnička vojska držala kao svoje. Uz vojsku, u grad ulazi i OZNA sa svojim organima. Njena je uloga kako izdavanje proglasa građanima koji se tiče njihovog ponašanja u mogućem opsadnom stanju, tako i držanje upravne vlasti, a NOO preuzima vlast tek nakon što OZNA izvrši prva čišćenja.⁶⁹ Iako je službena politika zahtijevala suđenja *neprijateljima naroda*, u žaru događanja likvidacije su se događale nerijetko neorganizirano, improvizirano, u žurbi i bez konkretnih prijava. Kaotično stanje likvidacija i odvođenja događalo se kako prije zauzeća, tako i po zauzeću grada. Darko Dukovski u knjizi *Rat i mir istarski*, govoreći o partizanskim zločinima, među mnogobrojnim, ističe kako su na području današnje Rijeke ubijeni Riccardo Gigante i Icilio Bacci, potpredsjednik Štedionice u Rijeci Nevio Skull, prof. Gino Širola, dr. Matteo Blasich i Angelo Adam s obitelji zbog nesuradnje s jugoslavenskim vlastima ili zbog članstva u CLN-u. Među ubijenima našao se i Mario Blasich, sedamnaestogodišnji antifašist zbog odanosti Zanelli i autonomašima.⁷⁰ Iako su zločini neupitno počinjeni, oni su se u Rijeci i Sušaku, dogodili većem broju ljudi on nekolicine prethodno spomenutih, ali ipak taj je broj nemoguće precizno odrediti. Prilikom promijene gradske vlasti, NOO Rijeka preuzeo je upravu grada. S obzirom da Rijeka nije pravno državno-pravno pripala Jugoslaviji, djelovanje Gradskog NOO-a moralo je biti temeljeno na talijanskom, umjesto jugoslavenskom pravu, što je otežavalo rad novoj vlasti.⁷¹ Za stanovništvo je to značilo nužnost prilagodbe na novu situaciju.

⁶⁸ Marco Abram, „Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: Il bilinguismo a Fiume (1947-1955)“, *Qualestoria*, Trst, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, br. 1, 2018., (članak u tisku, konzultiran uz dopust autora, str. 1.)

⁶⁹ Darko Dukovski, nav.dj., str. 149.

⁷⁰ Igor Žic, nav.dj., str. 147.

⁷¹ Andrea Roknić Bežanić, nav.dj., str. 168.

„1945., zbog zakona, u Rijeku nisu mogli doći dinari, jugoslavenski novac. U Rijeci smo tada još imali lire koje su se zvale jugo-lire. Tu su bile jugo-lire koje smo mi zvali barchette jer su imale male brodove. Ja sam imao 12 100 lira plaću.“⁷²

Nova je vlast brzo iskoristila svoj položaj te pod izlikom normalizacije poslijeratne situacije na snagu stavila svoje odredbe koje su joj pomogle u provedbi vlasti. Jedan od ciljeva nove vlasti bio je i dokazivanje hrvatskog identiteta grada kako u trenutku tako i u prošlosti.⁷³ Kroz svoje je odluke, Gradski NOO Rijeka, 1946. proveo preko 450 konfiskacija, a uprava je više puta smijenjena te su kontinuirano provođene drastične promijene s ciljem slavenizacije grada. Jedna od zadaća Gradskog NO-a Rijeka bila je, kako navodi Andrea Roknić Bežanić, borba sa protalijanskim političkim skupinama kao što je Comitato di Liberazione Nazionale (CLN), ali i Liburnistima i Zanellijevim autonomašima. Gradski izbori mogli su biti održani tek nakon što su u gradu bili ostvareni preduvjeti za njihovo provođenje sa sigurnim rezultatom za novu vlast, što se dogodilo tek u ožujku 1946. Izborima je prethodila jaka propaganda, ali i po političkoj direktivi doseljavanje stanovništva s ciljem osiguravanja rezultata izbora koji su trebali pridonijeti priključenju Rijeke Jugoslaviji.⁷⁴ U takvim je okvirima promijene vlasti došlo do onoga što se naziva prekretnicom, nultom točkom u životu autohtonog stanovništva Rijeke o kojoj od sada kada govorimo, govorimo u okvirima Rijeke i Sušaka koji su od 1947. spojeni u jedan grad. Naime zbog sustavnog, kontinuiranog iseljavanja talijanskog stanovništva koji se odvijao od 1943. do 1956. drastično se promijenila slika grada, kako u demografskom tako i u mentalnom smislu. Oni koji su ostali postupno su marginalizirani, a Ustavom iz 1946. definirani su kao nacionalna manjina. Iako određeni znanstvenici poput Nelide Milani negiraju pojam „*nulta točka*“ jer bi kao takva označavala da ne postoji povijesni kontinuitet, držim da je upotreba takvog termina opravdana, ako se uzmu u obzir nove okolnosti i razlike u mentalitetu stanovništva koje je smatrano većinom i stanovništva koje je u novoj državi postalo nacionalna manjina.

Kako je zapravo došlo do toga da je talijansko stanovništvo u Rijeci postalo manjina? Naime, kako je u prethodnom poglavlju već bilo navedeno, talijansko stanovništvo počelo se sustavno iseljavati odmah nakon kapitulacije Italije. U početku se radilo prvenstveno o ljudima koji su bili na određenim pozicijama u vrijeme fašističke vlasti, a koji su bili dovoljno svjesni

⁷² Izjava Brune Petralija, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

⁷³ Andrea Roknić Bežanić, *nav.dj.*, str. 168.

⁷⁴ Isto, str. 168.-174.

situacije da su mogli naslutiti daljnji razvoj događaja. U takvim je situacijama motivacija bio strah od odmazde i onoga što bi se moglo dogoditi u slučaju smijene vlasti.

„'45 prvi koji su otišli bili su oni koji su imali mjesto osigurano u Italiji, to jest državni službenici. Netko je, recimo, radio u željeznicama i tamo bi mu pomogli kao izbjeglici da nađe posao. Ali uglavnom se radilo o onima koji su već došli iz Italije tu u vrijeme Italije, pa ih je nešto čekalo tamo, kada se vrate. Radi se o malom broju ljudi.“⁷⁵

Uz takve, u širem kontekstu iseljavanja, malobrojne slučajeve, neizostavno je iseljavanje velikog broja stanovništva koje se odvijalo na tri načina: otpustom iz jugoslavenskog državljanstva, putem opcija i ilegalno.⁷⁶ 10. veljače 1947. u Parizu potpisan je mirovni sporazum koji u Rijeku donosi nastavak političkih i društvenih promjena, započetih jugoslavenskim zauzimanjem grada. Prije samog potpisa i stupanja njegovih odredbi na snagu, u gradu je još živjelo uvjerenje da, unatoč započetim promjenama, status Rijeke nije do kraja riješen i da se stvari mogu promijeniti:

„Zanima li vas istina ili ne? Jer mnogi kamufliraju istinu. Fiumani nisu bili za tu opciju⁷⁷. Fiumani su vjerovali da, kada rat završi, Italija će se vratiti u ove regije. Kada smo organizirali manifestacije, nisu Fiumani bili oni koji su organizirali manifestacije, dolazili su sakupiti nas. Ja sam bila aktivist antifašizma, nije sada bitno što sam ja govorila svojim kolegama, Talijanima. Upravo smo mi, talijanski antifašisti, bili oni koji su vikali: „Hrvatska! Hrvatska!“ . Ja ne znam više jesam li vikala, bila sam premlada, bilo mi je šokantno vikati, ali sam stajala u masi. Još mi je tada, intuitivno u podsvijesti, bilo da će biti ono što odluče veliki. Bilo je ljudi koji su prolazili kraj nas, Fiumani, koji su jedva pogledavali u nas, i bili smo mi koji smo vikali, ali bili smo natjerani izvana.“⁷⁸

„Ljudi su mislili da će ostati Italija. Kada su se okupili, a okupili su se krajem '46, početkom '47 u Bonaviji, Hotel Bonavia, među ljudima se znalo da će tamo biti okupljanje tih odgovornih, recimo, Engleza, Amerikanaca, Francuza. Mi mladi iz Rijeke, uglavnom su bili mladi, okupili smo se i mi, i pričali smo talijanski ne bismo li pokazali da se ovdje priča talijanski. Bila je to iluzija jer je odluka bila donesena na Jalti da će Rijeka biti. (stanka). Ma, znalo se, Italija je ušla u rat protiv Saveznika. Hrvatska, Jugoslaveni, partizani, borili su se protiv Italije u korist Saveznika. Rijeka je bila osuđena na Hrvatsku. I mi smo stalno mislili,

⁷⁵ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

⁷⁶ Darko Dukovski, nav. dj., str. 219.

⁷⁷ Misli se na Rijeku u sastavu Jugoslavije.

⁷⁸ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

čak i ja koji sam bio spiker na radiju, novinar, ma i ja sam isto mislio. Ali malo, pomalo, 1947. odlučili su da će Rijeka ostati pod Jugoslavijom. Ne samo Rijeka, htjeli su u tom periodu i Trst. „Trst je naš!“. Tada su počele optacije.“⁷⁹

Razlozi odlaska bili su raznoliki. U nekim slučajevima to je bio „samo“ osjećaj talijanskog državljanstva i želja za životom u matičnoj državi, odnosno nemogućnost prihvaćanja uključenja Rijeke u Jugoslaviju. Međunarodna situacija može se okarakterizirati kao napeta, prvenstveno zbog neriješenog pravnog statusa, iz današnje hrvatske perspektive, oslobođenih područja⁸⁰. U gradu koji je snažno osjetio takav sukob na međunarodnoj razini, ako se u obzir uzmu ranije navedeni faktori koji se tiču izgradnje nove vlasti, slavenizacije grada kroz doseljavanje i prilagođene zakone, javio se određeni strah i neizvjesnost talijanskog stanovništva. Uz navedene, motive za odlazak stanovništvo je pronalazilo u ekonomskim razlozima, nadi u bolji život u drugoj državi i drugom političkom sistemu. Uvođenje jugolire koja nije bila priznata u zoni A, negativno je utjecalo na tradicionalne ekonomske odnose s Trstom i njegovom okolicom. To je bila najbolnja mjera koja je zahvatila srednju klasu u zoni B, uz konfiskaciju imovine i uvođenje zemljišne reforme. Početkom 1947, prije odredaba Pariškog mirovnog ugovora, brojni su vlasnici poduzeća svoje proizvodnje preselili u zonu A, a među ekonomskim razlozima odlazaka zasigurno se našao i nepovoljan socijalni status kod onih čiji su domovi, kao posljedica rata, ostali opljačkani ili uništeni.⁸¹ Ekonomskim razlozima treba pridodati i osjećaj nezadovoljstva činjenicom da vlast u gradu preuzimaju oni koji su smatrani inferiornima⁸², kao i nepovjerenju u takvu vlast. Aktivnosti narodnih odbora nisu bile usklađene s odlukama AVNOJ-a iz 1943., posebice u prvim mjesecima nakon rata. Njihove dužnosti i zadaće često su se ispreplitale sa zadaćama OZNE. Tranzitni period u kojem dužnosti nisu bile dovoljno precizno definirane donio je sukobe i između odbora i vojske. U početku su odbori bili autorizirani i za postupno preuzimanje kontrole nad administrativnim pitanjima, uredima, institucijama i civilnim društvom i ekonomskim objektima, u suradnji s vojskom i OZNOM. Kasnije su bili autorizirani za suzbijanje kriminala i vodili su čišćenje ostataka fašističkog režima u gradovima neko vrijeme. Odbori su također bili odgovorni za sređivanje osobnih dokumenata stanovništva i autorizirani za

⁷⁹ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

⁸⁰ Mnogo se polemike vodilo (i još se vodi) o terminima okupacije i oslobođenja Rijeke. Andrea Roknić Bežanić ističe kako je jugoslavenska/hrvatska historiografija uglavnom koristili termin oslobođenje, ali kako je pravno gledajući riječ o okupaciji koja je međunarodno priznata (Andrea Roknić Bežanić, nav.dj., str.165.)

⁸¹ Miha Kosmač, „Brotherhood and Unity': Yugoslav Authorities Attitude toward the Population in the Northern Adriatic. 1945 to 1948“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 95- 118.

⁸² Odnosi se na Slavene koje određeni pripadnici riječkih Talijana vide kao inferiornu rasu, niske razine emancipacije u odnosu na riječke Talijane.

preuzimanje kontrole nad konfiskacijom imovine neprijatelja, distribucijom imovine i drugih funkcija civilnog društva. Problemi su se pojavili, osim u odborima i u nižim razinama OZNE u čijem se radu vide posljedice nediscipline. Neki su pojedinci bili zatvoreni na 40 dana bez razloga, dok su neki stvarni kolaboracionisti ostajali nekažnjeni. Na taj su način vlasti gubile povjerenje naroda, a uz navedeno, kao posljedica loše organizacije i nediscipline događale su se i lažne optužbe i uhićenja, zatvaranja bez suđenja.⁸³ Unutar lokalnih vlasti pojavile su se brojne nepravilnosti: malverzacije, sudjelovanje u crnom tržištu, prijevare i krađe.⁸⁴ Konfiskacija, nacionalizacija i kolektivizacija kao nepopularne ekonomske mjere dodatno su povećavale osjećaj nesigurnosti i straha talijanskog stanovništva grada. Iako se radilo o mjerama koje su uvedene u različitim zemljama po uzoru na SSSR i nisu nužno bile mjere kojima je cilj bio oslabiti nacionalni identitet, odnosno cilj im nije bio isključivo suzbiti talijanski element u Rijeci u ovom slučaju, one su u kolektivnoj memoriji talijanskog stanovništva Rijeke poistovjećivane s etničkim čišćenjem. Drugim riječima, takve su mjere često interpretirane s osobnog ili kolektivnog stajališta riječkih Talijana kao mjere provođene s ciljem slabljenja talijanskog karaktera grada, čak i kada su zahvaćale svo stanovništvo:

„Moja je mama imala kućicu, 5 soba je bilo, moja je sestra tamo živjela s mamom. Jedan dan došla su dvojica policajaca i rekla mami da moja sestra mora iseliti iz te kućice. A zašto? Zato što su imali obitelj od osam osoba koju su odlučili useliti unutra. Rekli su da će sutradan doći opet i da sve mora ići van. Mislili su na naše stvari. Ispričali su se, rekli da im je žao i da je to od sada javno dobro, državno vlasništvo. Tata je pokušao otići na policiju, ali nisu htjeli ni slušati, a mama je rekla da neće izaći odande, iz te kuće. Dva dana kasnije, došli su opet i pitali je li sestra spremna za iseljenje. Tata je rekao da ne, da neće izaći iz kuće. Policajac je rekao, pričao je na talijanskom, iz Rovinja je bio: „Gospođo, ako primite ljude kao podstanare, možete ostati i vi, i vaša kćer može ostati.“. I tako su ostali. Ali moj rođak, do smrti je imao luđački strah od Jugoslavije i mogućeg povratka nazad. Uvijek je pamtio teror i zatvor koji je obilježio početak, nastanak države.”⁸⁵ „⁸⁶

Jedan od poznatijih primjera Talijana kojima je imovina oduzeta bio je Giovanni Pavella, vlasnik hotela Bonavia, odsutan u momentu donošenja osude 29. ožujka 1947. Njemu su jugoslavenske vlasti oduzele cjelokupnu imovinu te ga osudile na prinudni rad uz objašnjenje

⁸³ Kosmač, Miha, nav.dj., str.100

⁸⁴ Isto, str. 107.

⁸⁵ Misli se na osobno iskustvo rođaka ispitanice koji je prilikom promijene vlasti proveo određeno vrijeme u zatvoru iz ispitanici nepoznatih razloga. Zbog tog je iskustva, Jugoslaviju poistovjećivao s terorom, iako je odselio.

⁸⁶ Izjava L.C., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

kako je prodavao vino njemačkim snagama te davao smještaj njemačkim komandama u Rijeci u Hotelu⁸⁷ zbog čega predstavlja suradnika s okupatorom, ali i građansko društvo čiji je cilj isključivo osobni profit.

Uz loše gospodarsko stanje u gradu po završetku rata, uz nove odredbe vlasti, imućniji sloj građana osjećao je jaku nepravdu zbog oduzimanja onoga što im pripada. Paralelno tome, velik dio siromašnijeg stanovništva, neovisno o nacionalnoj pripadnosti, takve mjere odobrava jer u socijalizmu vide pravednije društvo. Već je bilo riječi o Talijanima koji doseljavaju u Jugoslaviju potaknuti socijalističkim uređenjem.

Loša, kaotična i neuigrana lokalna politika rezultirala je brojnim uhićenjima i općenitom represijom koje stanovništvo nije moglo razumjeti. Kao što je ranije navedeno, lokalna vlast svoje postupke nije pravdala, greške su bile česte, a cijela situacija pojedincima veoma nejasna, ali neugodna:

*„Sestre su otišle zbog politike. Nismo bili u dobroj poziciji, nisu se odnosili prema nama dobro. Muž moje sestre više je puta bio natjeran na prisilne radove u trajanju od tri mjeseca. Zašto, ne znam. Moja je sestra par dana bila u zatvoru. A zašto, ne zna ni ona još dan danas.“*⁸⁸

Prisilni radovi o kojima je u prethodnoj izjavi riječ zapravo su radne akcije koje su uvedene s ciljem poslijeratne obnove i izgradnje države. Interpretacija radnih akcija kao prisilnih radova za koje ispitanici ne razumiju povod svjedoči o nemogućnosti jedne skupine da razumije događaje i da se integrira u novo društvo kao i da isključi svoje nacionalne osjećaje prilikom razmatranja novih društvenih okolnosti. Skupine, kao i pojedinci često interpretiraju prava i zabrana s osobnog stajališta, ali i određuju što pamte, ali i što zaboravljaju. U tom kontekstu riječki Talijani pamte ukidanje dvojezičnosti, iako dvojezičnost u vrijeme prethodnog razdoblja, fašizma, nije postojala, naprotiv bila je izričito zabranjena. Slično je sa represijom koja je pronašla svoje mjesto u kolektivnoj memoriji kada je njena posljedica osobna patnja – bilo u kontekstu individualnih slučajeva ili u obliku patnje zajednice.

„U masi su Talijani odlazili odavde. Zašto? Bojim se govoriti o tome. Ja vam govorim stvari koje nisam rekla nikome. Među nama se o tome govorilo. Ali ne dalje od nas. Dolaskom partizana, Fiumani nisu prolazili dobro. Bilo nas je strah. Velik je broj otišao jer (stanka).

⁸⁷ Igor Žic, *Riječka gostoljubivost*, Rijeka, Adamić, 2000., str. 136.-137.

⁸⁸ Izjava L.C., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

Postojao je strah od zatvaranja škola. U jednoj noći svi su natpisi na talijanskom skinuti. Dućani su prije bili dvojezični. U jednoj je noći sav bilingvizam izbačen. Nije istina da su svi Fiumani pričali hrvatski. Pričali su da, bili smo ljudi granice, ali iluzija bi bila reći da zbilja pričamo hrvatski. Hrvati su nam vikali: „Ti, prljavi Fiumanu!“ . Fanatici. Fanatici.“⁸⁹

Kada je fašistički režim provodio represivne mjere nad netalijanskim stanovništvom, kao i kada su posjedi oduzimali netalijanskom stanovništvu, to nije ostalo zapamćeno od strane zajednice jer nije proživljeno iz vlastite perspektive. Fašistički projekt stvaranja Talijana na novoosvojenim područjima (pripojenima nakon Prvog svjetskog rata) za cilj je imao asimilaciju koja je počivala na ideji superiornosti talijanske kulture i jezika (u slučaju ove regije nad slavenskom, odnosno slovenskom i hrvatskom kulturom). Taj je proces započeo još 1919. godine, a obilježilo ga je paramilitarno i političko nasilje u graničnim područjima koje je započelo i prije službenog uspona fašističkog režima u Italiji (u listopadu 1922.)⁹⁰ Vlastite zločine, odnosno zločine onih s kojima se skupina identificira, zajednica ima tendenciju zaboravljati. Slučaj riječkih Talijana i njihova zajednička memorija prati javnu memoriju talijanskog društva u matičnoj zemlji: po završetku rata pamte se narodni heroji, oni koji su ustali protiv poretka koji se nastoji prikazati kao tragediju koja je pogodila sve, iako je većina u njoj sudjelovala, bilo aktivno, vlastitim odabirima i ulogama, bilo pasivno, šutnjom i nereagiranjem. Nakon pamćenja onih koji su imali aktivnu ulogu u pokretu otpora, a to je u Rijeci pod Jugoslavijom dodatno dobilo na važnosti jer je bilo u skladu s javnom memorijom većinskog stanovništva i socijalističkim društvom, s padom komunizma u Europi pamćenje heroja prelazi u pamćenje žrtava. S padom jugoslavenskog komunizma i riječki Talijani pamte, kao i Talijani s područja matične države, žrtve. Kriza talijanskog stranačkog sistema iz ranih devedesetih rezultirala je kreiranjem novog nacionalnog identiteta u čijem su središtu fojbe i egzodus, odnosno nacionalna patnja, izolirana od svojih povijesnih konteksta, a neprijatelj koji je do tada bio unutarnji (fašizam), postaje vanjski (Slaveni).⁹¹ Dakle, novo sjećanje talijanske javnosti nastoji u svoje središte staviti nasilje počinjeno nad Talijanima, a potisnuti, ako ne i zaboraviti nasilje počinjeno od strane Talijana.⁹²

Iako je svatko za odlazak imao svoje, osobne razloge koje je gotovo nemoguće obuhvatiti zbog njihove raznolikosti, atmosfera je bila kaotična do te mjere da su se na odlazak ljudi

⁸⁹ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

⁹⁰ Miha Kosmač, nav.dj., str. 96

⁹¹ Mila Orlić, „Italians or 'foreigners'? The multilayered memories of Istrian refugees in Italy”, u: Borut Klavžan (ur.), *Borderlands of memory. Adriatic and Central European Perspectives*, Peter Lang, Oxford, 2018. (članak u tisku, konzultiran uz dopust autorice, str. 4.-5.)

⁹² Isto

odlučivali ne samo na nagovor obitelji, prijatelja, susjeda, rođaka već i samo po njihovom primjeru. Događalo se napuštanje oponašanjem, a tom su procesu sudjelovali svi, ne samo Talijani već i Hrvati i drugi koji se nisu identificirali s novim sistemom, ali zato jesu sa stanovništvom koje odlazi. Takav odlazak različitih etničkih i nacionalnih skupina koje se povode primjerom jedne svjedoči o kompleksnosti graničnih područja u kojima nisu prisutni samo nacionalni, već i regionalni, lokalni i mikro identiteti. Učestale promijene vladajućih režima tražile od ljudi da biraju jedan nacionalni identitet, a događali su se miješani brakovi i transformirani pojedinačni identiteti potaknuti različitim faktorima, ali i asimilacija⁹³ zbog čega su i pojedinci i skupine svoje identitete mijenjali, prilagođavali okolnostima i djelovali u skladu s novim identitetima i okolnostima.

„Case nove, tamo na cesti sam vam ja stanovala. Tamo su bili Česi, Slovaci, Židovi, svi smo si bili dobri. Moja sestrična, ona je otišla u Rim jer je išla i susjeda koja je bila pjevačica, kasnije uspješna operna pjevačica. Sestrična je išla s obitelji svoje susjede. Tada su i cijele obitelji Čeha, Slovaka i drugih odlazile u Italiju jer kako su ljudi išli svi su vukli jedni druge. Pola moje obitelji je otišlo. Neki su Talijani odlazili jer je išao susjed ili ovaj i onaj. To vam je bio pun vlak (stanka). Svaki dan je bilo toliko ljudi, puni vagoni, da smo Vam mi samo pozdravljali susjede koji su odlazili. A mi smo ostali. Svi su išli, jedan za drugim. Jedan je vukao drugoga: ide ona, idemo i mi. Stric je bio Talijan, ali uvijek je išao na stranu komunista pa sam ja ostala s njim. Nije se nikad upisao ni u Partiju ni nigdje, ali je bio za to. Tako sam ostala i ja, nije imao tko drugi brinuti za mene.“⁹⁴

O opcijama, egzodusu i kompleksnosti istih, više će riječi biti u idućem poglavlju koje će se baviti njihovom ulogom u formiranju identiteta nacionalne manjine u Rijeci.

U posljednjoj fazi rata, 1944. nastaje Talijanska unija za Istru i Rijeku koja je s vremenom postala osnovna institucija čije je djelovanje bilo posvećeno položaju Talijana. Uz zadaću približavanja antifašističke borbe talijanskom stanovništvu Istre i Rijeke, Unija je imala i zadaću koja se ticala pitanja kulture. S jedne je strane takva institucija morala educirati nove generacije u duhu socijalnog i političkog sistema kojem je pripadala, a s druge očuvati nacionalni identitet svojih članova, onih koji nisu ni optirali, ni izbjegli, nego se odlučili za ostanak. Njena je inicijalna zadaća bila dokaz ravnopravnosti, ili ako ne ravnopravnosti, barem uvažavanja potreba talijanskog stanovništva, ali u suštini su se pojmovi ravnopravnosti

⁹³ Miha Kosmač, nav. dj., str. 96.

⁹⁴ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

i uvažavanja svodili samo na područje kulture. Bila je to kulturna organizacija koja je nastala iz Jedinog narodnooslobodilačkog fronta Jugoslavije, odnosno Narodnog fronta jer se određeni broj članova Unije borio upravo u jedinicama jugoslavenskih partizana.⁹⁵ Jedan od prvih problema s kojima se Unija susrela bilo je pitanje bilingvizma i njegove vidljivosti na javnim mjestima. Pitanje bilingvizma prema Marcu Abram u prikazuje neke važne aspekte politike nacionalnog identiteta provedene od strane KPJ ne samo na teritorijima priključenima Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, nego i u cijeloj federaciji.⁹⁶ Po završetku rata lokalne vlasti ističu potrebu za povratkom hrvatskog jezika u grad kao temeljni izraz potvrde hrvatskih nacionalnih prava, a talijanska kultura zbog prethodnog statusa dominantne kulture nailazi na nepovoljan status. Ideja bratstva i jedinstva postala je temelj službene politike, a teškoće vezane uz provedbu te ideje bile su osuđivane od strane talijanskih komunista, a prepoznale su ih i lokalne vlasti. Vodstvo organa talijanske nacionalne manjine dalo je podršku ideji izgradnje nacije sastavljene od različitih nacionalnih skupina i pritom se posvetilo promoviranju važnosti i uloge talijanstva u tom procesu. Jedan od glavnih ciljeva organa talijanske nacionalne manjine bio je postići priznanje bilingvizma i njegove vidljivosti u javnom prostoru. S obzirom da je jezik od strane službene politike interpretiran kao instrument za prijenos socijalističkog sadržaja, talijanski se jezik koristio u publikacijama, manifestacijama, grafitima propagandističkog karaktera i drugim oblicima.⁹⁷ Nakon duge bitke po pitanju vizualne dvojezičnosti, ona je ostala najizravniji način za izjašnjavanje onoga što nije našlo priznanje u teritorijalno-upravnoj organizaciji federacije. Dimenziju kulturalne autonomije Jugoslavija je na posljetku ispravila priznanjem nacionalno autonomnog teritorija i Talijanima u Jugoslaviji. Dio talijanskog vodstva vidio je u teritorijalnosti važan element kojim je nacionalni osjećaj ovoj skupini bio zadovoljen.⁹⁸ U Rijeci, sjedištu najvažnijih talijanskih političkih i kulturnih institucija, političke elite manjinske skupine promovirale su talijansku nacionalnu kulturu u uvjetima kompatibilnima s novim političkim sistemom.⁹⁹

Oni koji su ostali, susreli su se s jednom novom realnošću koja je uz sve prethodno spomenuto, obuhvatila i druge sfere života, poput školstva. Giovanni D'Alessio ističe kako je (ne)provedenje prava manjina na školovanje na njihovom nacionalnom jeziku odraz službene

⁹⁵ Miha Kosmač, nav.dj., str. 100

⁹⁶ Marco Abram, nav.dj., str. 3

⁹⁷ Isto, str. 6.-8.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, u: *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*. Vol 46, 2018., str. 4. online dostupno na Routledge, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2017.1339679>, posjećeno 17. svibnja 2018.

politike prema tim manjinama.¹⁰⁰ Po završetku rata jugoslavenski čelnici podržali su talijanski jezik u školstvu i upravi, čak je na kongresu Oblasnog komiteta KPH za Istru i Rijeku u lipnju 1945. u Raši bila istaknuta dominacija talijanskog jezika u Rijeci, a bilingvizam je potican kao mogućnost boljeg razumijevanja između nacionalnih skupina, na zadovoljstvo Unije Talijana Istre i Rijeke.¹⁰¹ Situacija se postupno mijenjala, hrvatski jezik dobio je ulogu dominantnog, a talijanski manjinskog. Promjena jezika predstavlja još jedan u nizu problema na koje stanovništvo nailazi i to ne samo talijansko već svo ono koje je u vrijeme rata školu pohađalo na talijanskom jeziku. Iako su u ranijim godinama riječki Talijani bili u kontaktu sa Sušaćanima i drugima čiji je materinji jezik bio hrvatski, nemoguće je govoriti o poznavanju jezika. Uz škole na talijanskom jeziku, promjena službenog jezika otežavala je razumijevanje situacije, ali i traženje posla i ostale neizbježne svakodnevne situacije.

„Sve što sam razumjela u početku bilo je: „Naprijed, na pregled“. Sestra mog oca, jako je voljela cigarete koje su se kupovale na Sušaku, a djeca nisu nikada bila kontrolirana od strane žandara. Oni su nam govorili: „Naprijed, naprijed. Odrasli, na pregled.“¹⁰²

Iako je Jugoslavija osigurala mogućnost obrazovanja za manjine, pa tako i za riječke Talijane, pitanje granice, neriješeni status Slobodnog Teritorija Trsta i loši međunarodni odnosi između Italije i Jugoslavije otežali su funkcioniranje tih škola, a težak položaj kulminirao je krizom Informbiroa.¹⁰³ Corrado Illiasich, koji je vodio upravu talijanske škole u Rijeci¹⁰⁴ u svojem radu istaknuo je kako je situacija talijanskih škola u Rijeci u rujnu 1946. bila iznimno teška. Kao razloge toga navodi nedostatak profesora i nastavnika kao posljedicu opcija i egzodusa, nedostatak udžbenika, dijeljenje prostorija s hrvatskom gimnazijom, problem s novim didaktičnim programom. Nadalje, ističe kako je broj talijanskih škola smanjen, a

¹⁰⁰ Giovanni D'Alessio, „Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2017., Vol 49., Br.2, str. 219.-240.

¹⁰¹ Isto, str. 224.

¹⁰² Izjava L.C., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁰³ Giovanni D'Alessio, nav.dj., str. 223.-224.

¹⁰⁴ Misli se na današnju Srednju talijansku školu Rijeka (Scuola media superiore italiana Fiume). Od otvorenja 1888., na mjestu današnje talijanske srednje škole i OŠ Dolac, djelovala je Muška građanska škola. Šk. Godine 1891./1892. dolazi do reorganizacije kojom se spomenuta škola dijeli na osnovnu školu i četverogodišnju Mušku građansku školu. Početkom 20. stoljeća škola postaje Viša gradska realna škola, a nakon Prvog svjetskog rata i Realna gimnazija koja 1936. mijenja naziv u „Antonio Grossich“. U vrijeme Drugog svjetskog rata, po dolasku Nijemaca u Rijeku, njemačka vojska preuzima školu na korištenje, a nastava seli u zgradu Učiteljske škole Kozala. Početkom šk. godine 1945./1946. škola se vraća na staru adresu u Ciottinoj ulici, ali prostor dijeli s hrvatskom gimnazijom. 1946. godine, u rujnu, klasična i znanstvena gimnazija se spajaju u paralelne razrede. Vidi više: sts-rijeka-smsi-fiume.hr; <http://sts-rijeka-smsi-fiume.hr/scuola/storia/la-scuola-di-via-ciotta-dall-1888-al-1945/>, pregledano 23. travnja 2018.

određen broj preostalih riječkih nastavnika poslan je u Istru zbog tamošnjeg nedostatka kadra. Radna mjesta su se punila kroz aktivnosti Učiteljske škole u Rijeci i njene tečajeve za učitelje, a u konačnici spajanjem klasične i znanstvene talijanske gimnazije, riješen je, donekle, problem nedostatka kadra. Osim gimnazije, u Rijeci su djelovale još i Talijanska učiteljska škola, Škola za učenike u privredi¹⁰⁵, po jedan talijanski razred u Pomorskoj, Tehničko trgovačkoj i Srednjoj tehničkoj školi. Također, djelovao je i talijanski dom unutar učeničkog doma na području današnje osnovne škole Gelsi za učenike koji su u srednju školu pohađali u Rijeci zbog nemogućnosti srednjoškolskog obrazovanja u svojim sredinama.¹⁰⁶ Nakon više naputaka Ministarstva iz 1952. koji su se ticali talijanskih škola u Istri i Rijeci, započinje seljenje učenika prema prezimenu iz talijanskih u hrvatske škole, pa se i brojne riječke talijanske škole zatvaraju. To je zahvatilo sve talijanske vrtiće, te škole na Kantridi, Kozali i Rastočinama, a potom i prethodno spomenute talijanske razrede unutar hrvatskih škola. Smanjenje broja učenika dijelom je posljedica optacija i egzodusa, a dijelom odgovor na političku situaciju uzrokovanu neriješenim graničnim pitanjem: dok su dvije države sporile oko Trsta, u Rijeci su se događali prosvjedi, a riječki su se Talijani u želji za integracijom i u strahu od mogućeg povezivanja s fašizmom odlučivali za hrvatske škole.¹⁰⁷ Naputci ministarstva bili su okružnice koje su poslone 1951., 1952. i 1953. godine lokalnim vlastima. Konkretni pošiljatelji bili su Savjet za prosvjetu, odnosno ministarstvo na republičkoj razini i školski inspektor Tone Peruško, a prema sadržaju naputaka talijanske škole u Rijeci i Istri morale su napraviti popise hrvatskih i „sumnjivih“ učenika, odnosno onih čija nacionalnost nije precizno potvrđena.¹⁰⁸ Oni učenici čija pripadnost nacionalnoj manjini nije bila potvrđena od strane posebnih komisija, morali su biti preseljeni u hrvatske, odnosno jugoslavenske škole. 1954. Londonskim memorandumom Jugoslavija i Italija obvezale su se da neće mijenjati broj manjinskih škola.¹⁰⁹ Što se tiče same nacionalne manjine, ona nije pružila otpor prethodno spomenutim odredbama sve do 1954. godine, a i tada nisu postojale ozbiljnije reakcije koje bi imale rezultate, odnosno posljedice odredaba su već postojale. Razlozi tome bili su strah od optužbi vlasti te nemogućnost stvarnog utvrđivanja nacionalne pripadnosti učenika koji su bili predmetom spornih odredbi, dok istovremeno pojedinci koji nisu bili pripadnici političke elite manjinske skupine, nisu imali mogućnosti izboriti se za svoja prava zbog vlastite niže razine obrazovanja. Oni roditelji koji su bili više razine obrazovanja nisu

¹⁰⁵ Ekvivalent današnje industrijske škole.

¹⁰⁶ Corrado Illiasich, „Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi“, u: *Rivista di studi fiumani (nuova serie)*, br.20., Rim, Poste Italiane S.p.A, 1990., str. 29. -31.

¹⁰⁷ Giovanni D'Alessio, nav,dj., str. 226.

¹⁰⁸ Isto, str. 228.

¹⁰⁹ Isto, str. 224.

reagirali iz istih razloga kao i pripadnici političke elite: zbog straha od odmazde.¹¹⁰ Takva se situacija nastavila i nakon pedesetih godina, kako navodi Giovanni D'Alessio prema riječima učiteljice Marie Schiavato.¹¹¹

1957. zatvorena je i talijanska Učiteljska škola, sve uglavnom zbog nedovoljnog broja upisanih, pa je uskoro njeno djelovanje prešlo u sferu pedagoških tečajeva unutar Licea: talijanske gimnazije, za sve one koji su imali već svjedodžbu talijanske gimnazije, te u sferu ubrzanih tečajeva prvog fakultetskog stupnja u rangu Više pedagoške škole. Što se osnovnih škola tiče, na talijanskom se jeziku osnovnoškolsko obrazovanje odvijalo u četiri škole: Dolac, Belveder, Gelsi i Gennari, odnosno današnji San Nicolò, a nekadašnja talijanska osnovna škola u Opatiji je zatvorena. Sedamdesetih godina počinje suradnja sa tršćanskim sveučilištem zbog čega dolazi do razmjene materijala, knjiga, nastavnika i drugih potreba. Također, sedamdesetih dolazi do situacije o kojoj će više riječi biti kasnije, a tiče se upisivanja netalijanske djece u talijanske škole. Također, istih godina Liceo, odnosno talijanska gimnazija mijenja nazivu u Centar za obrazovanje na talijanskom jeziku te od šk. godine 1974./1975. dobiva dva usmjerenja, novinarsko i turističko, a kasnije i kulturološko, pedagoško, grafičko i informatičko.

Uz Talijansku uniju za Istru i Rijeku i preostale škole, ulogu u očuvanju identiteta i interesa novonastale nacionalne manjine preuzelo je Talijansko kulturno društvo¹¹², a upravo je u Rijeci osnovano prvo od svih talijanskih kulturnih društava na spornim područjima. Ono djeluje i danas s ciljem promicanja talijanske kulture u gradu Rijeci, a nastalo je 11. studenog 1946. u Palači Modello, kao odgovor Jugoslavije Europi, odgovor kojim je trebalo pokazati kako socijalistička država omogućuje kulturološka i druga prava nacionalnim manjinama na njenom području. Istovremeno, Partija je trebala steći podršku talijanske populacije koja bi sudjelovala u promociji novog socijalističkog talijanskog identiteta u Rijeci. Prilikom osnivanja Talijanskog kulturnog društva, predstavnici manjine istaknuli su kako njime talijanska zajednica zajedno s promocijom nove socijalističke kulture dobiva mogućnost oživjeti tradiciju talijanske kulture koja „*od Dantea do Mazzinija, od Leonarda do Galilea, izražava besmrtno radove koji su postali dijelom svjetske baštine (...)*“¹¹³

¹¹⁰ Isto, str. 228.

¹¹¹ Isto, str. 229.

¹¹² Circolo Italiano di Cultura

¹¹³ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, str.6.

Nadolazeće godine obilježio je sukob, a potom i raskol između Tita i Staljina¹¹⁴ te Ustavni zakon iz 1953., ali i Londonski memorandum donesen 5. listopada 1954. Raskol između Tita i Staljina utjecao je na talijansko stanovništvo jednako kao što je to bio slučaj s hrvatskim i drugim stanovništvom diljem zemlje, uz određenu dozu nerazumijevanja jezika i problematike i činjenicu da je kod talijanskih komunista s ovih područja, za razliku od hrvatskih, odnosno slavenskih, izostala nacionalna uloga u odabiru političkog opredjeljenja. Velik broj ispitanika istraživanja navodi, ali ne iz vlastitog iskustva, odnosno iz iskustva svojih bližnjih, kako je određen broj Talijana završio na Golom otoku samo jer na pitanje jesu li za Staljina, odgovarali da jesu iz razloga što nisu shvaćali značaj tog pitanja u spornom povijesnom trenutku. Optuživanja talijanskih građana za naklonost Staljinu možda su u određenim slučajevima značila obračun s talijanskim nacionalističkim elementima, ali radi se o iznimnim i rijetkim situacijama.¹¹⁵ Govoreći o nerazumijevanju jezika i problematike, važno je napomenuti kako od srpnja 1948. pitanje bilingvizma postaje predmet diskusije i unutar vlasti na razini države. Raskol između Tita i Staljina odrazio se na talijansku manjinu kako zbog orijentacije dijela njenog vodstva, tako i zbog orijentacije radnika koji su došli iz Monfalconea u procesu kontra-egzodusa. Vladimir Bakarić primijetio je tijekom okupljanja CK SKH u Zagrebu da je prema Talijanima, u kontekstu provođenja posljedica i prevenciji novih izjašnjavanja za Staljina, provedena potpuno neispravna politika, nadodavši kako nisu postojale kritike pogrešaka vlasti niti objašnjenje jugoslavenskog ustava za to stanovništvo. Uskoro su poduzete određene mjere koje su se ticale bilingvizma, a u tom je kontekstu posebnu važnost imala odluka predsjedništva vlade kojom se jamčilo javno korištenje talijanskog jezika na područjima gdje je živjela talijanska manjina. U svega nekoliko dana, odluka je objavljena najprije u službenom glasilu Narodne Republike Hrvatske, a potom i u riječkim novinama na oba jezika. Riječki Talijani uskoro počinju sve više ukazivati na manjak primjene bilingvizma u javnom prostoru (trgovine, javni prijevoz, manifesti, itd.). Uz porast ukazivanja na nedostatak bilingvizma, ukazuje se i na gramatičke pogreške na mjestima gdje bilingvizam postoji, *La Voce del Popolo* jedno je vrijeme objavljivao fotografije natpisa na samo jednom jeziku ili natpisa koji su sadržavali gramatičke pogreške, tražeći na taj način intervenciju Narodnog odbora. Istovremeno, to radi i hrvatski tisak u Rijeci, ukazujući na

¹¹⁴ 1948.

¹¹⁵ Darko Dukovski, *Rat i mir istarski*, str. 260.

nedostatke prilikom korištenja hrvatskog jezika u javnom prostoru.¹¹⁶ 1949. Talijanska unija za Istru i Rijeku izjasnila je svoju odanost politici Komunističke partije Jugoslavije.¹¹⁷

Kada je Rijeka integrirana u Jugoslaviju, nova je vlast radila na oživljavanju hrvatskog identiteta grada kao odgovor na talijanizaciju grada u vrijeme fašizma. Kao i u ostatku države, jedan od prvih koraka u izmjeni i redefiniranju slike grada u skladu s novim sistemom bila je promjena naziva javnih površina, ulica i trgova.¹¹⁸ Ulice su dobile nazive po važnim ličnostima u nacionalnom buđenju hrvatskog naroda, kao što su Frano Supilo, Vatroslav Lisinski i Vladimir Gortan.¹¹⁹ Iako, možda manje značajno u odnosu na nesnalažljivost u novom službenom jeziku, upravo je to značajno utjecalo na osjećaj otuđenosti¹²⁰ od rodnog grada za mnoge riječke Talijane. Nekolicina simbola prethodnih sistema uništena je u bombardiranjima koja je Rijeka pretrpjela tijekom rata, među njima i lav sv. Marka, spomenik na gradskom glavnom pristaništu koji je simbolizirao pripadnost grada Italiji.¹²¹ Uz promijene ulica, bilo je potrebno utemeljiti institucije koje će povezati grad s hrvatskom i/ili jugoslavenskom kulturom i poviješću: hrvatska drama unutar Narodnog kazališta na svojoj inauguraciji prikazivala *Dubravku* Ivana Gundulića i *Nikola Šubić Zrinski* Ivana Zajca, novoootvorena galerija 1950. među prvim izložbama ugostila je izložbu hrvatske skulpture 19. i 20. stoljeća, a Ivan Zajc, rođen u Rijeci postao je jedna od središnjih figura koje su u tom kontekstu promovirane kao simbol doprinosa Rijeke hrvatskoj kulturi.¹²² Ipak kada je riječ o javnom prostoru, nemoguće je tvrditi kako je talijanski identitet u potpunosti izbrisan, naprotiv promoviran je od strane vlasti u službi poticanja na bratstvo i jedinstvo i integraciju u socijalističko društvo u prvom desetljeću Jugoslavije. Jedan od prvih poslijeratnih spomenika bio je posvećen šesnaestorici hrvatskih i talijanskih antifašista. Smješten na ulazu u groblje Kozala, spomenik prikazuje NOB kao zajedničko iskustvo Hrvata i Talijana koji inspirirani

¹¹⁶ Marco Abram, „Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: il bilinguismo a Fiume (1947-1955)“, str. 6-7.

¹¹⁷ Isto, str. 239.

¹¹⁸ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, str. 5.

¹¹⁹ Isto, str. 5.

¹²⁰ Riječki Talijani intenzivnu pažnju u kolektivnom, ali i individualnom identitetu stavljaju na osjećaj otuđenosti od svog grada. U pojedinačnim izjavama, ispitanici ističu smanjenje želje za boravkom u gradu zbog vizualnih i demografskih promjena zbog kojih gube osjećaj pripadnosti lokalnoj zajednici: pr. E.S.. Riječki književnici na talijanskom jeziku posvetili su brojna djela upravo osjećaju otuđenosti: primjerice poezija *La città mia e non mia / Grad moj, a ne moj* (slobodan prijevod) Osvalda Ramousa. Osjećaj otuđenosti javlja se i u znanstvenim radovima talijanske skupine kao izdvojeni element u djelovanju javnih radnika nakon Drugog svjetskog rata: npr. monografija autorica C. Gerbaz Giuliano i G. Mazzieri Sanković: *Non parto, non resto/ Ne odlazim, ne ostajem* (slobodan prijevod).

¹²¹ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, str. 3

¹²² Isto, str. 5.-6.

socijalističkim vrijednostima djeluju protiv zajedničkog neprijatelja. Među prvim komemorativnim inicijativama pojavila se dvojezična ploča koja komemorira dva talijanska komunista: Maria Gennaria i Giuseppea Duella.¹²³ Od 1951. pitanje dvojezičnosti počelo se provlačiti kroz javni diskurs. Marco Abram donosi isječak članka iz magazina *15 dana* u kojem je istaknuto nezadovoljstvo brojem ulica u gradu nazvanih po talijanskim intelektualcima i umjetnicima, uz napomenu kako nitko ne bi imao ništa protiv nazivanja ulica po talijanskim borcima koji su pali za Jugoslaviju i uspostavu socijalizma.¹²⁴ Situacija po pitanju talijanskih toponima značajnije se mijenja uoči Londonskog memoranduma, u vrijeme zaoštavanja odnosa s Italijom kada su jugoslavenske vlasti zaoštavanje talijanskog nacionalizma na granici interpretirale kao novi iredentizam¹²⁵. Tijekom manifestacija koje su se odvijale 8 listopada 1953. skupina mladih prosvjednika oštetila je ploču Talijanskog kulturnog društva i obojala neke od dvojezičnih natpisa. Lokalne su vlasti osudile čin koji se protivio službenoj politici bratstva i jedinstva, ali kako je dogovorima postignutim Londonskim memorandumom bila određena nužna prisutnost četvrtine stanovništva nacionalne manjine da bi dvojezičnost bila obavezna na području bivšeg STT-a, uskoro je postepeno počela nestajati i sa riječkih ulica.¹²⁶ U tom kontekstu 1955. u Rijeci dolazi do velike promijene naziva ulica i trgova zbog čega Via Petrarca postaje ulica Viktora Cara Emina, Via Bellini prelazi u ulicu Strossmayer, Via Garibaldi sada je Ulica Josipa Kraša, i tako dalje, ovog puta bez dvojezičnih natpisa. Isto se događa i s komemorativnim pločama koje su u početku njegovale dvojezičnost, uz iznimku Sušaka na kojem se koristio samo hrvatski jezik.

Što se tiče poratne kulturne djelatnosti talijanskog stanovništva u Rijeci, ona je kao i u slučaju ostatka države obilježena snažnom političkom i ideološkom indoktrinacijom. *La Voce del Popolo* po promijeni vlasti jedina su mogućnost književnog stvaranja lokalnih autora u prvim poslijeratnim godinama. Prvi broj objavljen je 1944. godine pod uredništvom Erosa Sequija s ciljem organiziranja talijanskih građana u antifašističku borbu, a od 1945. novine izlaze kontinuirano i postaju najrasprostranjeniji oblik nositelja talijanske kulture u Rijeci. Povećanje pismenosti rezultira time da radnička klasa, dakle gotovo svi u Rijeci, koriste novine kao temeljni oblik informiranja. Na neki način, upravo su talijanske novine bile način

¹²³ Marco Abram, „Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: il bilinguismo a Fiume (1947-1955)“, str. 9.-10.

¹²⁴ Isto., str. 12.

¹²⁵ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, str. 11.

¹²⁶ Marco Abram, „Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: il bilinguismo a Fiume (1947-1955)“, str. 13.

očuvanja vlastite kulture, ali i približavanja nove, relativno nepoznate jugoslavenske kulture talijanskom stanovništvu. Očuvanje vlastite kulture, jasno, nije bilo imperativ, naprotiv, kao što je bio slučaj s drugim nacionalnim kulturama, jasno je odlučeno što se može čuvati i promovirati, a što ne, kao i što se nužno mora čuvati. Primjerice povodom 50. godišnjice smrti Carduccija, *La voce del popolo* objavljuje članak o poeziji prvog Talijana koji je dobio Nobelovu nagradu, odnosno dopušteno je informiranje o autorima koji nisu u suprotnosti s ideologijom nove države. Nadalje, novine promoviraju jugoslavenske autore, prevodeći njihova djela, uglavnom poeziju, u nekim slučajevima i prozu objavljenu u nastavcima, pa su između 1950. i 1960. među najzastupljenijim autorima Ivo Andrić, A.B. Šimić, Dobriša Cesarić i Miroslav Krleža. Novinari *La voce del popolo* donekle reflektiraju stanje talijanske nacionalne manjine u gradu, pa su tako to sudionici antifašističke borbe kao što je slučaj Martinija, zatim intelektualci doseljeni u procesu kontra egzodusa kao što je Turconi te autohtoni intelektualni djelatnici poput Osvalda Ramousa.¹²⁷ Uz *La voce del popolo*, riječki Talijani na području kulture i umjetnosti od 1963. djeluju u Krugu pjesnika, književnika i umjetnika¹²⁸, a od 1964. kroz tromjesečnik *La Battana*, dok od 1946. postoji i Talijanska drama unutar kazališta Ivan Zajc. Zbog smanjenja broja Talijana u Rijeci, postojale su određene tendencije između 1952. i 1956. da se institucija ugasi jer je smatrana neprofitabilnom. Beograd je očuvanje talijanske institucije shvatio kao recipročnu „uslugu“ koja će omogućiti očuvanje prava jugoslavenskih manjina u Italiji, kao i slanje poruke međunarodnoj javnosti o izbjegavanju izolacije manjinskih skupina na području Jugoslavije.¹²⁹

Posljednje, ne i manje bitno zatvaranje, zahvatilo je talijansku redakciju 1954. na Radio Rijeci čiji je rad drastično srezan, pa tako do danas djeluje u petnaestominutnom programu.

Od Londonskog memoranduma nadalje, promjene unutar same Jugoslavije¹³⁰, ali i po pitanju vanjskopolitičkih odnosa, prvenstveno s Italijom dovršenih 1975. Osimskim ugovorom potpisanim 10. studenog, ostvareni su svi preduvjeti za otvaranje Jugoslavije, a time i kvalitetnijim životom Talijana u Rijeci. Uz sve navedene promjene, zasigurno je smjena generacija dovela do osjećaja većeg zadovoljstva, smanjenja straha i normalizacije odnosa među narodima u gradu. Riječki Talijani u današnjoj Republici Hrvatskoj djeluju osim

¹²⁷ Gianna Mazzieri Sanković, *La "Voce" di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La voce del popolo” negli anni '50*, Torino, La Rosa Editrice, 1998., str. 25.

¹²⁸ Circolo dei poeti, dei letterari e degli artisti

¹²⁹ Marco Abram, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)”, str. 11.

¹³⁰ Među ostalima, možda najznačajnija reforma 1965.

kulturalno, kroz političke organizacije, naime sjedište Talijanske unije u Hrvatskoj nalazi se u Rijeci i zastupa ju generalni talijanski konzul, a u Saboru ih kao manjinsku zajednicu trenutno predstavlja Furio Radin. Ipak, svako razdoblje donosi svoje povlastice i probleme, no pokazati će se u kasnijem radu, oni se danas ne razlikuju uvelike od problema većinskog stanovništva.

Zaključno, pripojenje Rijeke Jugoslaviji u kolektivnoj memoriji riječkih Talijana zapamćeno je kao velika prekretnica. Prelazak s fašizma na socijalizam uz cijeli niz pogrešaka vlasti prilikom preuzimanja vlasti, pojačan nacionalnim sukobom s Italijom, netrpeljivošću kao rezultatom granične krize, nagla promjena po pitanju kulturoloških i jezičnih obilježja grada, doseljavanje novog stanovništva i odlazak starog, oduzimanje imovine imućnijim građanima i tretiranje nacionalnog pitanja lokalnog stanovništva kao sporadičnog, umjesto velikog, značajnog problema rezultirali su kaotičnom situacijom unutar zajednice koju je nemogućnost interpretacije dodatno otežala. Rezultat je snažna viktimizacija koja se oslikava u sjećanjima, ali i panični strah o kojem se i danas govori samo u zatvorenim manjinskim krugovima, diskretno i potihom. Iako su utemeljene institucije, (prisilni) suživot, miješani brakovi, spajanje naizgled nespojivih svjetova kroz zajedničke povijesno značajne trenutke, pa i globalizacija i dostupnost raznolikih informacija, širenje pogleda i interesa omogućili integraciju talijanskog stanovništva u novo društvo, događaji iz trenutaka nastajanja države prenose se s koljena na koljeno, kao obaveza, zapovijed pamćenja, o čemu će više riječi biti u idućem poglavlju.

4. Sastavnice identiteta talijanskog stanovništva Rijeke

Identitet je, tvrdio je Erik Erickson individualno poimanje sebstva¹³¹, a John R. Gillis nadopunio je tu definiciju, dodavši da je identitet subjektivni prikaz stvarnosti koji se kontinuirano mijenja, a ovisan je o pamćenju i sjećanju jer mu oni pomažu da razumije stvarnost sadašnjosti.¹³² Identitet, navodi John R. Gillis, nije činjenica, prirodni objekt, već društveni konstrukt zbog kojeg pojedinci i društva konstantno mijenjaju svoja sjećanja s ciljem prilagodbe novim identitetima.¹³³ Razvitak identiteta kod pojedinaca zasigurno je tema pogodnija za neka druga znanstvena područja, ali neosporno je da život unutar skupine, pa i nacije, barem donekle obilježava čovjeka, a prema tome i njegov identitet, iako je nacija izmišljena zajednica koja svoj identitet stvara, a potom i njeguje, čuva i prenosi, konstantno naglašavajući svoju posebnost u odnosu na ostale zajednice istog karaktera. Još je Renan krajem 19. stoljeća tvrdio da je bit nacije da svi pojedinci unutar nje imaju velik broj zajedničkog, ali da su i mnogo stvari zaboravili.¹³⁴ Polazeći s perspektive riječkih Talijana, vidjeti ćemo da je nacionalni aspekt identiteta samo jedan od važnih mnogih čije se uloge isprepliću kontinuirano. Nove generacije riječkih Talijana rođene su u Hrvatskoj, kako u sastavu Jugoslavije tako i neovisnoj, a neki od njih državu koju njihovi preci smatraju matičnom, posjetili su samo na školskim izletima. Ipak, unatoč toj činjenici, identitet ove je skupine uvelike sastavljen od nacionalnih elemenata, ali ne i isključivo. Renan je tvrdio da naciju ne čine ni jezik, ni religija, ni prirodne granice, ni kultura, ni zajednica interesa koliko dijeljenje sjećanja, povijesno naslijeđenog i volja da se to sjećanje održava kroz kult predaka čija su osnova zajedničke patnje koje nameću dužnost zajedničkog napora u budućnosti.¹³⁵ Iz te perspektive kada govorimo o riječkim Talijanima možemo zaključiti, a rad će pokazati kasnije, da iako ne dijele istu sudbinu iseljenih Talijana i njihovi su se putevi u nekom povijesnom trenutku razdvojili, oni dijele ista sjećanja i to vide kao istu povijest u obliku zajedničke patnje koja ih povezuje, iako se ne poznaju osobno međusobno, a o kojoj govori Renan. Istovremeno, iduće će poglavlje pokazati, ne poistovjećuju se s Talijanima iz Italije, ali se definitivno i javno diferenciraju od Hrvata, odnosno većinskog stanovništva s kojim dijele sudbinu, možda ne u trenutku pripojenja, ali zasigurno vrlo brzo nakon toga. Kako svaki identitet pretpostavlja jasno razlikovanje od drugih, u ovakvoj situaciji života u gradu u

¹³¹ John R. Gillis, „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 171.-195.

¹³² Isto, str. 171.

¹³³ Isto, str 173.

¹³⁴ Erners Renan, nav.dj.,str. 61.-67.

¹³⁵ Isto, str. 67.

kojem je većinsko stanovništvo hrvatsko, temelj identiteta, odnosno razlikovanja od drugog baziran na jeziku, a, vidjeti ćemo, ide toliko daleko da u pojedinim slučajevima obuhvaća banalne stereotipe talijanskog stanovništva o Slavenima. Istovremeno, u novim generacijama koje svjedoče snažnijoj integraciji u društvo, različitosti u odnosu na većinsko stanovništvo gotovo pa ni nema. S obzirom da je polazište ovog rada istraživanje provedeno na pojedincima, započeti ćemo s percepcijom identiteta, odnosno odgovorima pojedinaca na pitanje što za njih znači nacionalna percepcija i koliko im je uopće takvo što važno u životu.

4.1. Kako pojedini pripadnici zajednice percipiraju svoj (nacionalni) identitet?

Ono što Talijanima u Rijeci znači biti Talijan je širok spektar pojmova koji sadrži najrazličitije elemente koji se javljaju tek kada se vlastiti identitet uspoređi s drugima. Pojednostavljeno, da ne postoje različitosti između većinskog i drugog stanovništva i zajednice o kojoj je u ovom radu riječ, ne bi bilo ni identiteta riječkih Talijana. Za identitet je nužna diferencijacija. Još od davnina riječki su Talijani imali kontakte s hrvatskim, odnosno slavenskim stanovništvom, ali kako navode, ti su kontakti uvijek bili ili na talijanskom jeziku ili na mješavini hrvatskog i talijanskog.

„Rijeka je takav grad. Nacionalna pripadnost tu nikada nije igrala veliku ulogu. Ja se sjećam kao djevojka, mi smo razgovarali i družili se svi. Poslije kada su Talijani okupirali, onda je postalo drugačije. Neki su otišli u partizane, neki su išli na drugu stranu.“¹³⁶

„Više se sada čuje ako nekome smeta, nego prije. Tu se nikad nije govorilo protiv ovog ili onog. Nikada. Nikakva mržnja. Čujte, mi smo tu na granici živjeli i ove šta su vam nosile mlijeko su bile tako dobre da su nam uvijek nosile nešto dodatno, škorup, pričali bi hrvatski s njima, koliko smo znali. One bi pričale talijanski, koliko su znale. To vam čovjek za čas uhvati. Naš prvi susjed, i u poduzeću je radio s nama, bio je Srbin to smo tek devedesetih saznali. Stvarno nikad nije bilo bitno tko je što. Jezike smo lovili koliko smo mogli i znali, razumjeli smo se svi nekako.“¹³⁷

„Bilo je ljudi koji nisu znali talijanski, ali bilo je ljudi od koje kuda. U Rijeci je bilo ljudi iz Gorskog kotara, sa Sušaka, iz kojekakvih dijelova. Normalno, pričali bi oni među sobom na

¹³⁶ Izjava C.C. r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹³⁷ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

*svojem dijalektu, ali malo pomalo oni bi učili talijanski. To su bili uvjeti u kojima smo živjeli.*¹³⁸

S pripojenjem Rijeke Jugoslaviji okolnosti su se promijenile te su riječki Talijani bili primorani na prilagodbu koja dovodi do promijene identiteta skupine. Vjerojatno je upravo zato jezik ono što su svi pojedinci istaknuli kao osnovni element svog nacionalnog identiteta. Razumljivo, jezik je razlikovno obilježje ljudskih zajednica kojim se kreiraju odnosi među pojedincima, ali i prenosi kultura, iskazuju karakteristike govornika, odnosno on je društveni alat koji je istovremeno i rezultat i instrument kulture.¹³⁹ Jezik je najočitiiji način izražavanja identiteta pojedinaca i skupina. Jezik, naravno, ne znači nužno i nacionalnu pripadnost što dokazuje popis stanovništva iz 2001. godine kada se na razini Hrvatske 19 636 ljudi izjasnilo Talijanima, a talijanski je kao materinji jezik navelo nešto više od tog broja, preciznije 20 521. Slična je situacija i s popisom iz 2011. godine kada se broj Talijana u RH smanjio (17 807), ali je broj osoba kojima je talijanski jezik materinji i dalje više nego je Talijana u državi (18 573).¹⁴⁰ Kako je u poglavlju *Rađanje talijanske nacionalne manjine* već navedeno, od pripojenja Rijeke Jugoslaviji, ravnopravnost hrvatskog i talijanskog naroda očitovala se upravo kroz jezik te je Talijanima omogućena takozvana ravnopravnost prvenstveno kroz kulturno djelovanje i korištenje jezika, a isto se nastavilo i po osamostaljenju Hrvatske. Jasno, ta ravnopravnost nije uvijek i realna pa bilingvizam u Rijeci ne živi kao što je to situacija u Istri gdje je očita na gotovo svim javnim mjestima, a riječki su se Talijani s vremenom morali prikloniti učenju hrvatskog jezika kao jezika većine zbog različitih razloga, uglavnom birokratske, ekonomske i druge prirode, ali su zadržali jezik kao osnovni element svog identiteta. Dijelom jer se to nametalo kao najočitiiji element diferencijacije, dijelom jer je Jugoslavija upravo jezik vidjela kao temelj identiteta i kroz njega ostavila mogućnost očuvanja specifičnosti skupine. Ono što je posebno zanimljivo je kako se dokumentima garantira pravna zaštita standardnom talijanskom jeziku, a za identitet riječkih Talijana ključnim se pokazao fiumanski dijalekt koji su svi ispitanici naveli kao svoj materinski jezik, odnosno kada navode kako je jezik presudan element njihovog nacionalnog identiteta misle na dijalekt, ne na standardni jezik.

¹³⁸ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹³⁹ Alessandro Duranti, *Linguistic anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997., str. 92

¹⁴⁰ Podaci preuzeti sa stranice Državnog zavoda za statistiku :

<https://www.dzs.hr/hrv/censuses/Census2001/census.htm> i

<https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm>, datum pregleda: 04. ožujka 2017.

„Kada bi nekada prije došao u Rijeku iznutra, morao je naučiti talijanski. I oni bi među sobom pričali hrvatski, ali bi izvana pričali talijanski, fiumanski. Fiumanski se pričao u Rijeci. Ja sam s ocem uvijek govorila dijalekt.,”¹⁴¹

Brojni su se jezični antropolozi bavili ulogom jezika u identitetu skupine. Kroskirty na identitet gleda kao na jezičnu tvorbu zajedništva unutar jedne ili više društvenih skupina, dok su Bucholtz i Hall tvrdili slično: da se identiteti stvaraju u jezičnoj interakciji¹⁴². Neupitna je uloga jezika u stvaranju i prenošenju identiteta zajednice, kako je tvrdio Edwardsov, kao i uloga jezika u procesu pripadnosti skupini, a prema tome i razlikovanju u odnosu na druge što je u svom radu naglasio Barth.¹⁴³ U skladu s time, riječki Talijani jezik vide kao središnji element koji je zajednički njima, pojedincima i onima koji se osjećaju kao i oni, neovisno o izjašnjavanju na popisu stanovništva.

„Jako puno mi znači talijanski jezik. Ja sam se rodila pod Italijom, mi smo pričali talijanski, osjećam se bliže njima nego ovima.”¹⁴⁴

Također, upravo je on ono što ih razlikuje od većinskog stanovništva, jedan od najvažnijih elemenata grupnog identiteta jer odvaja „nas“ od „njih“.

„Tata je Fiuman, iz starog grada. Mama je iz Gorskog kotara. Ja sam s njima paralelno pričala oba jezika. Kad sam bila mala, mama mi je rekla: 'Reci to i to tati.' Ja bih došla do njega i već bi mu na talijanskom rekla što je mama rekla na hrvatskom. Tako sam odrasla. A oni međusobno već kako kad. Mama se trudi pričati talijanski, ali ne ide joj baš i onda više na hrvatskom priča. A tata se trudi pričati hrvatski. Mislim priča s greškama, uglavnom gramatičkim, ali trudi se. Zna pričati hrvatski, snalazi se i on, ali nikad ga nije doživio kao svoj jezik, uvijek je to bio njihov.,”¹⁴⁵

Iako njeguju dvojezičnost, upravo je talijanski onaj na koji su posebno ponosni i u njemu vide mogućnost očuvanja vlastite kulture pa i identiteta. Većina ispitanika priznaje da ga izvan privatne sfere i institucija koje koriste talijanski kao službeni jezik, slabo govore. Rijetke su obitelji koje su dovoljno homogene da bi se u kućama govorio samo talijanski što dovodi do specifične situacije u kojoj jezik prestaje biti prirodan, ali je i dalje iznimno važan element

¹⁴¹ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁴² Mirna Jernej Pulić, *Jezik kao kapital u istarskom multikulturalnom okruženju*, Zagreb, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016., str. 49.

¹⁴³ Isto

¹⁴⁴ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁴⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

čije mjesto u zajednici skupina odbija zamijeniti. Prema Edwardsovoj tvrdnji, u procesu očuvanja jezika unutar zajednice važnija je uloga vanjskih okolnosti kao što je ekonomski napredak, no što je uloga simbola identiteta.¹⁴⁶ Preživljavanja radi, u novoj jezičnoj situaciji, učenje jezika većinskog stanovništva bio je imperativ, koji su prepoznale i vlasti:

„Ja sam rođena kao Talijanka. Moj materinji jezik je talijanski, to jest fiumanski. Završila sam talijanske škole. Do 12. godine nisam znala govoriti hrvatski, ništa doli malo čakavskog. Kasnije sam išla u srednju talijansku školu i, da bi naučila hrvatski, išla sam dvije dodatne godine u školu jer je izašla odredba vlasti da tko ne zna dobro pričati hrvatski može pohađati dvije godine škole. Kasnije može i produžiti, ali meni je to bilo dovoljno jer mene nije zanimalo da postanem učiteljica, nisam imala strpljenja s djecom. Išla sam samo da savladam hrvatski.“¹⁴⁷

Učilo se na sve načine, osim preko formalnog obrazovanja, u kontaktu s većinskim stanovništvom:

„Hrvatski sam učio naknadno. Moj je jezik talijanski. U Liceu sam učio i hrvatski. Moja mama je išla u crkvu pa sam i tamo nešto naučio. Ono što sam prvo znao na hrvatskom su bile psovke, čuo bi ih na cesti.“¹⁴⁸

„Ni roditelji nisu pričali hrvatski, njima je bilo još teže. Na velike poteškoće sam naišla kada sam tražila posao. Počela sam raditi u luci. Kada sam krenula nisam znala jezik, to je bilo najteže. Naučila sam kroz posao, kroz kontakte.“¹⁴⁹

U skladu s tim, riječkim je Talijanima, talijanski jezik onaj koji koriste unutar privatne sfere: u domu među ukućanima, s prijateljima koji se identificiraju na isti način kao i oni, uz iznimku škole ili kulturnih institucija u kojima talijanski ima status službenog jezika. Hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski u vrijeme Jugoslavije, na taj su način u zajednici dobili ulogu unutar javne komunikacije, na poslu (uz određene iznimke Talijana zaposlenih unutar institucija u kojima je talijanski službeni jezik) i sličnim situacijama formalnijeg karaktera pa se i talijanski unutar institucija na neki način približava hrvatskom jeziku ne bi li se pripadnicima skupine olakšalo snalaženje u javnim komunikacijskim situacijama.

¹⁴⁶ Mirna Jernej Puli, nav.dj., str. 51.

¹⁴⁷ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁴⁸ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁴⁹ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

*„Stalno mislim na talijanskom. Privikla sam se i trudim se poboljšati hrvatski jezik, ali činjenica je da ja talijanski koristim u svakodnevnom životu privatno, u svakom momentu svakog dana u životu. Da li baš kao talijanski jezik, književni ili kao dijalekt. Ali isto tako mogu reći nažalost, mislim nažalost, činjenica je takva da je talijanski jezik propao. Kao standardni jezik umro je u gradu Rijeci. Nema ga, nije ni prirodan. To što se događa u školama, postoji. Ali nije prirodno. Nema ga izvan tih nekih, recimo, četiri zida. Kako radim, građanski odgoj predajem, otvorena sam u tom smislu. Ja klince učim, koliko god smo talijanska škola, i neke stvari na hrvatskom jeziku, da se znaju snaći. Bitno je da znaju neke stvari i na jednom i na drugom jeziku.“*¹⁵⁰

Svakodnevni život u drugačijoj jezičnoj realnosti, pretpostavlja potrebu za prilagodbom, pa na neki način ipak, većini riječkih Talijana, korištenje materinjeg jezika, talijanskog, po završetku formalnog obrazovanja postaje luksuz, a u skladu s tim se (re)formira i identitet zajednice:

*„Ja govorim i hrvatski i talijanski. Ovisi o društvu u kojem se nalazim. Uglavnom govorim hrvatski sada, a talijanski pričam kada sam u društvu u kojem znam da će me svi razumjeti.“*¹⁵¹

*„Ja vam imam radio, naštiman na Radio Rijeku, onaj u 4 sata govori na talijanskom, njega bolje razumijem pa njega slušam.“*¹⁵²

*„Moje 2 unuke pričaju malo talijanski, a druge 2 isključio hrvatski. I mrzim što pričaju hrvatski samo, ali ne zato jer mrzim državu. Nego jer želim pričati talijanski. Jer je nasljeđe. Nemam s kime pričati na talijanskom. Dok Vi niste došli, nisam ni znala da u domu ima ljudi koji pričaju fiumanski.“*¹⁵³

*„Naučio sam već na hrvatski. Imao sam dosta prijatelja i prijateljica s kojima sam pričao talijanski, sada kada sam u domu uglavnom pričam hrvatski. Kada čuješ da netko priča talijanski, pridružiš se. Čitam na hrvatskom. Nemam gdje doći do sadržaja na talijanskom.“*¹⁵⁴

¹⁵⁰ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

¹⁵¹ Izjava A.M., r. 1927., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁵² Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁵³ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁵⁴ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

„Pričam više hrvatski jer nemam s kime. Kada pričam talijanski, pričam fiumanski, ne talijanski.“¹⁵⁵

Dok je kod prvih generacija riječkih Talijana, talijanski jezik bio jedini prirodni izbor i jedina moguća i prihvatljiva opcija govora, bilo zbog nepoznavanja hrvatskog, bilo zbog tada nedavne povijesti u kojoj je to bila normalna situacija, s prolaskom vremena i povećanjem takozvanih miješanih brakova, odnosno brakova u kojima je jedan član (uglavnom) hrvatski govornik, u suštini netalijanski, a drugi talijanski, dolazilo je do situacije u kojoj se iduće generacije ili same opredjeljuju za jedan jezik koji potom dominira u njihovom životu, iako s obrazovanjem uspješno savladaju oba ili roditelji potiču bilingvizam. Takvi postupci dovode do situacije u kojoj nove generacije uglavnom bez problema govore oba jezika, iako se u tim situacijama talijanski jezik o kojem je u ovom poglavlju riječ više ne referira na dijalekt, već na standardni jezik, uz iznimne situacije. Također, novim generacijama riječkih Talijana o kojima možemo govoriti kao o u potpunosti integriranim, takav identitet sve manje predstavlja bitan faktor u životu, uglavnom jer su prethodno spomenuti suprotstavljeni entiteti, hrvatski i talijanski zbliženi maksimalno pa kao takvi ne rezultiraju problemima i obavezom pamćenja povijesnih trauma već postaju bogatstvo, u nekom smislu, prvenstveno intelektualnom, kulturnom, ali i ekonomskom:

„Upisana sam u talijanski vrtić. Moji su me upisali u vrtić, a sve onda kasnije je bila moja odluka. Kada sam krenula u školu nisam imala nikakvih problema, jer sam išla u talijanski vrtić i otkad znam za sebe znam govoriti i na talijanskom i na hrvatskom. Doma govorimo hrvatski. U Liceo danas idu ljudi, mislim većina nas priča doma hrvatski. Moja najbolja prijateljica, ona priča baš fiumanski doma i njezini su baš Fiumani, od Venuccija potomci. Oni su bili jedini Fiumani, ostali su pretežito pričali hrvatski doma. Znaš šta, malo nas je bilo u razredu, u osnovnoj školi, a ovi lokalni Fiumani, svi se oni znaju i točno se znalo tko je čije dijete, sin, razumiješ, kako tko funkcionira, šta govori, na koji način.“¹⁵⁶

Odabir dominantnog jezika u određenim je situacijama bio rezultat slučajnih okolnosti:

„Ja sam vam imala dva bratića, sinovi jedne, iste mame, jedan je govorio talijanski, a drugi mu je odgovarao na hrvatskom jer je jedan išao u vrtić gdje su govorili hrvatski, a drugi bio s mamom.“¹⁵⁷

¹⁵⁵ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁵⁶ Izjava M.K. r. 1992, dana autorici 19. travnja 2017.

¹⁵⁷ Izjava A.M..., r. 1927, dana autorici 8. svibnja 2017.

U drugim je situacijama to bio odabir samog pojedinca, iako možda nedovoljno svjesnog:

„Počela sam s hrvatskim vrtićima i nisam se našla, to su mi tako roditelji pričali. Dok me nisu stavili prvi put u talijanski vrtić. Kaže mama da ju nisam ni pozdravila kad je odlazila, da nisam ni htjela ići kući koliko mi je lijepo bilo, koliko sam se ja tamo našla. Onda sam krenula u osnovnu školu, srednju i nakon toga sam nastavila i studij u Italiji.“¹⁵⁸

U trećima ipak, svjestan odabir roditelja, temeljen na privatnim motivacijama koje uglavnom znače višejezičnost kao bogatstvo i perspektivu:

„Kćer zna hrvatski, ali išla je u talijansku školu i pričali smo doma s njom talijanski, iako je muž Hrvat.“¹⁵⁹

„Sestrin je muž Srbin, Srbin – ne Hrvat. Kada su im se rodile curice, muž joj je rekao: „Eda, moraš s curicama pričati na talijanskom.“. Eda je rekla: „Ali mi govorimo dijalekt.“ Muž joj je rekao: „Nema veze. Curice moraju pričati talijanski. Kupovati ćemo knjige. Vježbat ćemo.“¹⁶⁰

„Moj je muž uvijek bio kontra mene. Odlučio je da će cure u hrvatsku školu. Kada su bile male pričali smo na hrvatskom. Kada su gledale crtiće uvijek su pitale: „Šta je rekao, šta je rekao?“. Govorila bi im: „Morate naučiti da biste razumjele.“ Tako su naučile i talijanski.“¹⁶¹

„S kćeri smo pričali talijanski. I moje praunuke pričaju talijanski. Otac im je Hrvat, s njima pričaju hrvatski, ali s nama uvijek pričaju talijanski. Korisno je, kada završe školu imaju dva jezika.“¹⁶²

O kontaktu i učenju jezika najstarije živeće generacije riječkih Talijana, govori C.C., rođena 1925. godine:

„Mi smo talijanski govorili u kući. Moji su roditelji živjeli u Trstu. Braća su rođena u Trstu, a ja, kako sam bila najmlađa rođena sam ovdje kada se tata vratio. U školi smo učili, kad je bila vlast Talijana, do petog razreda gimnazije, talijanski kao glavni predmet, a po kapitulaciji Italije, prešli smo na hrvatski. Hrvatski sam tada pričala s roditeljima malo, ali

¹⁵⁸ Izjava B.J.F., r. 1980. dana autorici 6. travnja 2017.

¹⁵⁹ Izjava M.B., r. 1930. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁶⁰ Izjava L.C., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁶¹ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁶² Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

*živjeli smo na granici pa smo malo pomalo hrvatski pričali. Sada se izjašnjavam kao Hrvatica. Dok sam ja živjela s roditeljima onda smo govorili talijanski, u biti dijalekt triestinski, a kasnije nisam nastavila govoriti talijanski. Kada sam se udala i kad su došla djeca pričala sam samo hrvatski.*¹⁶³

Upravo njena izjava, kao i slične izjave svjedoče u prilog svim prethodno navedenim tezama o jeziku kao faktoru identiteta. Jezik služi kao temelj očuvanja vlastite kulture i identifikacije s grupom, ali je fluidna pojava koja se, kao i identitet mijenja kroz vrijeme. Život u pograničnim zonama obično podrazumijeva poznavanje više jezika, a samim time i više identiteta. Njih nije uvijek moguće striktno definirati, a višejezičnost rezultira korištenjem određenih segmenata identiteta u različitim okolnostima. Na taj način pojedinci u određenim okolnostima prihvaćaju drugi jezik i smanjuju uporabu prvotnog. U tom smislu materinji jezik, u ovom slučaju talijanski, postaje jezik privatne sfere, naravno u slučajevima kada je takva sfera obilježena dominacijom talijanskog. U Rijeci, gradu koji su obuhvatile značajne demografske promijene, postepeno je dolazilo do miješanja među nacionalnim pripadnostima zbog čega je uloga jezika ostala dominantna u svojoj ideji o talijanstvu, ali ne i u praksi. Jasno, na takve je situacije utjecao i odgoj i obiteljsko stajalište, odnosno cijeli splet drugih okolnosti kojima su pojedinci lakše ili teže prihvaćali zamjenu dominacije jezika. U slučajevima kada privatni interes dominira ispred interesa zajednice, u ovom i sličnim slučajevima kada je izbor pojedinaca između sporazumijevanja sa suprugom koji ne govori talijanski i deklarirane identifikacije sa zajednicom koja zahvaća sve sfere života pojedinaca, pojedini se članovi odlučuju za vlastiti interes iznad interesa zajednice.

*„Talijanski smo pričali doma, kasnije sam naučila hrvatski. Ne znam ga još dobro po padežima. Ali to se brzo nauči. Ja sam bila uvijek dobra, trudila sam se. Ja sam primljena kod muža doma od svih jako, jako dobro, unatoč problemima u jeziku. Prvi put kada sam došla, njegova je mama nešto govorila, ja sam samo ispitivala što je rekla. Kasnije više ne. Većih problema zbog jezika nisam imala.*¹⁶⁴

Uz brojne teorije prema kojima je jezik neizostavan element identifikacije sa skupinom, u slučaju riječkih Talijana, on je usko vezan uz prethodno spomenutu Renanovu tvrdnju o kolektivnoj patnji koja ujedinjava pojedince unutar skupine više od trijumfa. Naime, upravo jezik velik broj ispitanika navodi kao razlog ismijavanja, nelagode, trauma:

¹⁶³ Izjava C.C., r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁶⁴ Izjava M.B., r. 1930. dana autorici 8. svibnja 2017.

„Nisam bila sretna sa socijalizmom. Ljudi koji su dolazili izvana natjerali su nas na strah od razgovora na materinjem jeziku. Njih je tada štitio zakon, sad su došle veće slobode, ali sad ni zakon nije zainteresiran za nas.“¹⁶⁵

„Osjećali smo se neugodno kada bi pričali talijanski. (...) Uvijek smo pričali talijanski.“¹⁶⁶

I dok mladi, rođeni od šezdesetih ili sedamdesetih naovamo ne povezuju probleme jezika s odnosom većinskog stanovništva prema njima, prvenstveno zbog promijene situacije i činjenice da sve veći broj netalijanskih roditelja djecu upisuje upravo u talijanske škole, kao i zato što Talijani ne predstavljaju prijetnju za identifikaciju grada u nacionalnom smislu, starije generacije, rođene u periodu između 1920. i 1950., pa i njihovi potomci rođeni do, otprilike 1980. godine ističu da govor na talijanskom jeziku i dalje izaziva problematične situacije u javnim sferama:

„Imala sam dva moždana u kratkom roku. Kada sam bila na prvoj pomoći, gospođa mi je jedna rekla: „Ovdje se govori samo hrvatski.“ Plakala sam često, ali onda sam se pitala zašto moram plakati. Ja nisam kriva što sam rođena tu, a nisam rođena u Zagrebu. Nakon nekog vremena rekla samo joj da sam tu rođena, prava sam Fiumanka, s Kantride i da govorim svoj jezik. Mi govorimo tolike godine talijanski i nastaviti ćemo ga govoriti, ja govorim kako mi znamo govoriti.“¹⁶⁷

„Osjećam nekad sram ako me netko čuje da pričam fiumanski s nekim. Ako ja u busu pričam na fiumanski osjećam oči neke, buđenje pozornosti. Ma da, isto tako kada čujem neke nonice u busu, bude mi drago, lijepo mi bude to čut.“¹⁶⁸

„Težak je bio život. Kada sam služio vojsku neki su me zvali žabarom. Bio sam onaj koji jede žabe. Ja sam morao biti tiho, tiho, nikome nisam odgovarao, ismijavali bi moj hrvatski.“¹⁶⁹

„Bilo je teško jer su vikali: „Talijanka! Talijanka!“ Bilo nas je strah govoriti talijanski na cesti. Hrvatski sam naučila kasnije, tada nisam znala nijednu riječ hrvatskog. Zezali bi me kada bih pogriješila neku riječ na hrvatskom. Pokušavala sam naučiti, ali zezali bi me. I to je bilo bolno. Prvo je bilo teško, na početku. Sada je bolje. Netko tko priča samo talijanski više

¹⁶⁵ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁶⁶ Izjava L.C., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁶⁷ Isto

¹⁶⁸ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

¹⁶⁹ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

neće biti ismijavan. Meni su govorili: „Kako si iz Rijeke, a ne znaš govoriti hrvatski?“. Ne znam, mi smo uvijek pričali talijanski. “¹⁷⁰

„Naše je uvjerenje da je u školi prepoznata centralna uloga održavanja jezika, kulture i tradicija koje se kroz nju izražavaju. Naš je jezik taj koji predstavlja način izražavanja komponenti nacionalne zajednice kojoj pripadamo – talijanski. “¹⁷¹

Jezik je, utvrdili smo, odigrao važnu ulogu pri formiranju i održavanju navedenog identiteta. Presudan je faktor diferencijacije u odnosu na većinsko stanovništvo, ujedno i najočitiji element razlikovanja zbog zajedničke povijesti koja je po pripojenju Rijeke stvarana. Naime, Komunistička partija Jugoslavije na različite je načine promicala svijest o novoj državi naglašavajući demokratičnost kao karakteristiku nove države i otvorenost prema svim narodima i narodnostima. Uz promicanje demokratičnosti i ravnopravnosti, važnost za formiranje nove svijesti imala je narodnooslobodilačka borba, odnosno njen revolucionarni i oslobodilački i antifašistički karakter. Takav je karakter omogućio regrutaciju različitih slojeva društva neovisno o narodnosti, a takva je borba, narodna i antifašistička, koja je postala dio ukupne komunističke ideologije, ušla u kategoriju očuvanja ratnih tekovina.¹⁷² Dakle još od ratnih vremena zahvaljujući antifašističkom karakteru, i talijansko je, kao i drugo stanovništvo svjesno ili nesvjesno dalo legitimitet pokretu koji je kasnije dobio karakter legalne oružane borbe, ali i institucionalnu uređenost. Zajednička povijest slavenskog i talijanskog stanovništva u Rijeci čiji korijeni polaze od života u Austro-Ugarskoj, u novom je društvenom i političkom uređenju zajedničku polazišnu točku pronašla u partizanskom pokretu u kojemu su sudjelovali i jedni i drugi. Kroz isto iskustvo antifašističke borbe, bila ona motivirana željom za oslobođenjem od fašizma ili privrženosti komunističkoj ideologiji (ili oboje) talijansko i hrvatsko stanovništvo dijelilo je zajednička sjećanja, zajednički neprijatelji, zajednička nada o napretku, o novom čovjeku, o novoj zajednici. Nakon 1945. nastaje mit o partizanima, pobjednicima fašizma kojim dominira figura ratnika partizana. On simbolizira ustanak, ali i komunističku revoluciju koja mijenja tradicionalne, do tada poznate vrijednosti. Ratnik-partizan tako postaje i ratnik-radnik-sportaš što znači da duh poginulog partizanskog borca, često spomenutog u umjetnosti, književnosti i na sakralnim mjestima, živi i prenosi se na iduće generacije, kako onih koji su rat preživjeli tako i novih poratnih

¹⁷⁰ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁷¹ Agnese Superina, *Premessa*, u: „Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi“, (ur. Corinna Gerbaz Giuliani, Giuliana Marchig Matešić, Ilaria Rocchi Rukavina), Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume (Zajednica Talijana Rijeka), 2008., str. 11.-13. (prijevod autorice rada)

¹⁷² Ivo Komšić, „Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, str. 29.-37.

generacija koje su dužne graditi društvo u novim, ne više ratnim okolnostima, ali na iz rata naslijeđenim tekovinama. Dakle pali ratnici među kojima je svakako bilo i Talijana, ako ni zbog čega, onda zbog antifašističkog karaktera borbe, nakon rata postaju radnici koji kroz radne akcije izgrađuju i obnavljaju grad, mjesto zajedničko i Hrvatima i Talijanima, ali ne samo u smislu fizičke obnove, već obnavljaju i konzerviraju entuzijazam i ratnu kolektivnu volju jer je upravo kolektivna volja jedno od temelja legitimnosti pokreta.¹⁷³ Takva je izgradnja u fizičkom smislu uistinu doprinijela izgradnji zajedništva u mentalnom smislu, jasno ne u svim slučajevima, ali zasigurno u određenom broju njih je:

„Nama je kuću bila uništena. Diglo je krov, metar niže, položilo ga dolje, od zraka, od pritiska zraka. Da vidite vi kako su (stanka). Kod rafinerije su bile one velike cisterne. Oni su vam rafineriju gađali. Ujutro, kad je došao dan, ono sve željezno bilo je smotano skupa. Ničeg više nije bilo. Grozni dani. Ali pamtim i lijepe. Poslije se sjećamo i lijepih stvari, malo smo procvjetale, bile smo malo starije pa smo bježale na ples i bilo nam je sve lijepo. Bile smo mlade, mi nismo uopće osjetile neimaštinu. Odlazile smo u Treći maj na ples. Gornje ceste, ove, nije bilo, od Krnjeva prema Kantridi, to smo mi dobrovoljnim radom napravili. Svaku srijedu popodne se nije radilo, nego svi smo morali na dobrovoljni rad. Dapače, tko nije htio raditi bio je krivo gledan. Sve je bilo razrušeno još '45, već je '47, ličilo na nešto. Uopće ne znam odakle su novce navukli i za materijal u tim dobrovoljnim radovima..”¹⁷⁴

„Mogu vam reći, što se tiče mene, grad je nakon rata bio bolje nego što je sada. Imali smo posao, svi smo radili odmah, svi smo imali sve što nam je trebalo, ne puno, nije to bilo nešto, ali je bilo dovoljno. Kada je rat završio sve je bilo srušeno. I to smo svi zajedno, dobrovoljno gradili. I svi smo bili, mi koji smo ostali, oni koji su došli, nije bilo kako je sada. Bilo je više bratski, povezani smo bili. Svi smo bili ravni. Nikada nisam gledala tko je Talijan, tko Hrvat. Jednom je bilo tako, a sada je došlo nešto drugo, udaljenost među ljudima. Mi vam to nismo nikada osjećali. Grad je bio naš, svi smo ga zajedno podizali.”¹⁷⁵

„Tu, malo van Rijeke, u jednom selu, počeli su raditi vodovod. I ja sam bila jedina cura koja je radila na tom vodovodu. Tamo su dečki kopali, ja sam u jednoj kanti nosila vode i tko je bio žedan ja bi mu dala piti. I tako smo oko 6 mjeseci tamo radili, pa smo po završetku

¹⁷³ Senadin Musabegović, „Mit o pobjedi kao mit o revoluciji“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, str. 37.-57.

¹⁷⁴ Izjava A.M., r. 1927. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁷⁵ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

radova dobili ručak i radnu knjižicu. A dopeljali su nas kamionom na ručak, nije bilo autobusa nego kamionom. ¹⁷⁶

Pitanje je li uvjerenje o zajedničkoj povijesti i osjećaj zajedničkog između riječkih Slavena i Talijana rezultat autentičnog vjerovanja pojedinaca ili rezultat autoritativne prijetnje, odnosno instrumenta kontrole široke mase od strane vlasti kojim se postizala iluzija o jedinstvu kako se ističe u nekim narativima, ostavljam otvorenom za neka druga istraživanja.

Riječki su Talijani kroz svoje iskaze ukazali na snažan osjećaj ponosa koji gaje prema gradu i njegovoj povijesti, ističući multikulturalnost i multinarnost kao obilježja koja Rijeku razlikuju od ostalih gradova, ali istovremeno kroz sliku o sebi samima, rade ono što prema Pamelii Ballinger rade i istarski *esuli*. U svojim narativima oni grad prikazuju kao opustošeni teritorij, zanemarujući sadašnje stanovnike i postaju jedini autohtoni i autentični narod na ovom području¹⁷⁷ čime ideja o suživotu, multikulturalnosti i prihvaćanju različitosti postaje kontradiktorna viđenju doseljenog stanovništva od strane autohtonog. Ideja koju stanovništvo njeguje o posebnosti grada i njegove okolice u odnosu na druge dijelove države mogla je utjecati i na regionalno izjašnjavanje na popisima stanovništva, ali ono u Primorsko goranskoj županiji nije izraženo u istoj mjeri kao što je to slučaj u Istarskoj s kojom dijeli određene sličnosti. 2001. od ukupno 305 505 ljudi na popisu stanovništva, njih se 3539, odnosno 1,16 posto izjasnilo Talijanima, dok se 11 914 ljudi nije izjasnilo u nacionalnom smislu, a od tog broja njih se 150 izjasnilo u regionalnom smislu. Ovdje se, jasno, radi o popisu stanovništva na županijskoj razini jer iz perspektive podijele na općine i gradove javljaju se specifični problemi. Naime, na primjeru istog popisa iz 2001. godine u gradu Rijeci 2763 ljudi izjasnilo se Talijanima, dok se na regionalnoj razini izjasnilo njih 37. Istovremeno, u općini Matulji koja varira i prema riječkoj zajednici Talijana i prema opatijskoj, 69 ljudi se izjasnilo Talijanima, dok dvanaestero njih regionalnom pripadnošću, a slično je i s, recimo, Kastvom u kojem se na popisu iz iste godine 51 osoba izjasnila Talijanima, dok je regionalno izjašnjenih samo sedmero. Također treba uzeti u obzir da su neprekidne mini-migracije i seljenje stanovništva nešto uobičajeno pa je teško sagledati cjelokupnost situacije prema popisu stanovništva jer svakako kada govorimo o riječkim Talijanima, moramo uzeti u obzir i Bakar, Cres, Crikvenicu, Kraljevicu, Krk, Lošinj, Opatiju, Rab, Rijeku, Čavle, Kostrenu, Lovran, Matulje i druge bliže općine i gradove koji su u svakodnevnom funkcioniranju okrenuti prema

¹⁷⁶ Izjava Marie Klarich, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁷⁷ Pamela Ballinger, *History in exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, New Jersey, Princeton university press, 2003., str. 175.

Rijeci i riječkim udrugama i službama na talijanskom jeziku. 2011. prema popisu stanovništva u Primorsko goranskoj neznatno se smanjio broj izjašnjenih Talijana s 3539 na 3429, ali se zato broj onih koji se regionalno izjašnjavaju povećao s 150 na 784, dok je broj neizjašnjenih pao na svega 3901. Slično se događa i u samom gradu Rijeci u kojem broj izjašnjenih Talijana pada s 2763 na 2445, ali zato s 37 osoba koje su se izjasnile regionalno dolazimo do broja od 466 regionalno izjašnjenih. Zato, u prilog mikro migracijama zbog kojih na riječke Talijane ne možemo gledati samo unutar okvira popisa grada Rijeke, Kastav bilježi povećanje stanovništva koje se izjašnjava Talijanima s 51 na 99, a regionalno se naspram dotadašnjih 7, 2011. godine 18 njih izjasnilo. U prilog neizjašnjavanju u nacionalnom smislu po čemu je PGŽ 2001. godine druga županija u RH te izjašnjavanju u regionalnom zasigurno ide složenost povijesti tog područja u kojem su međuetnička povezivanja obitelji bila (i još su) nešto sasvim uobičajeno zbog učestalih promjena vlasti i cirkulacije stanovništva različitih nacionalnosti. Nezaobilazan je i fluidan karakter pojedinih identiteta koji se mijenjaju ovisno o društvenim, političkim i drugim okolnostima pa prema istim tim okolnostima pojedinci mijenjaju i iskazuju svoj identitet. Iskaz identiteta obično je pokazatelj odanosti, a nacionalno neizjašnjavanje može svjedočiti nedostatku autoriteta kojem bi se odanost pokazala.

„Mi smo vam se svi miješali, kuda koji mili moji.“¹⁷⁸

„Mi smo vam svi bili miješane obitelji, nemaš zašto govoriti protiv nekoga drugoga jer govoriš protiv svojih.“¹⁷⁹

Razloge jačanju osjećaja regionalne pripadnosti određeni znanstvenici vide kao posljedicu potiskivanja hrvatskog identiteta, ali i kao pritisak nacionalnih težnji devedesetih godina 20. stoljeća. Regionalna pripadnost koju je moguće vezati uz povezanost s gradom (i okolicom) jedna je od nekoliko razina identiteta¹⁸⁰ koji su u pograničnim područjima nerijetko kompleksniji.¹⁸¹ Od 1971. godine, prema članku 41. Ustava SFRJ stanovništvo je moglo odabrati neizjašnjavanje po pitanju narodnosti, ali ne i regionalno izjašnjavanje. Deset godina kasnije pojam narodnost i etnička pripadnost prošireni su pojmom narod (sve nacionalnosti koje su imale pravo na ostvarivanje državnosti u smislu teritorijalne suverenosti), narodnost (nacionalnosti koje svoju državnost ostvaruju u drugoj zemlji) ili etnička grupa (manje nacionalnosti s državnošću u drugoj zemlji ili bez državne suverenosti). Iste te godine pojam

¹⁷⁸ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

¹⁷⁹ Izjava A.M., r. 1927. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁸⁰ Mirna Jernej Pulić, nav.dj., str. 16.-17.

¹⁸¹ Isto.

nacionalna manjina, koja je obuhvaćala i deklarirane riječke Talijane, zamijenjena je pojmom narodnost kako bi se izbjegle negativne konotacije riječi manjina i istaknula jednakost u odnosu na većinsko stanovništvo.¹⁸² Osobe koje se nisu nacionalno izjasnile klasificirane su u tri kategorije: osobe koje se nisu uopće izjasnile prema članku 41. Ustava SFRJ, osobe koje su se izjasnile kao Jugoslaveni i osobe koje su se izjasnile u smislu regionalne pripadnosti. To je bila prva godina u kojoj građani imaju pravo izjašnjavanja regionalne pripadnosti, a postojale su posebne upute za popisivače po pitanju tog tipa izjašnjavanja. One su se razlikovale od republike do republike, pa je tako u republičkim zavodima Hrvatske popisivač imao dužnost napomenuti građanima da izjašnjavanje za regionalnu pripadnost ne znači nacionalno izjašnjavanje, a u slučajevima u kojima građanin inzistira na regionalnoj pripadnosti takav se odgovor tretirao kao da se građanin nije izjasnio nacionalno. Snježana Mrđen u svom radu *Narodnost u popisima. Promjenjiva i nestalna kategorija*, ističe zanimljiv aspekt koji daju podaci Državnog zavoda za statistiku Hrvatske objavljeni u travnju 1992., a tiču se talijanske nacionalne manjine na teritoriju Hrvatske. 1991. godine manjinskim zajednicama je posebno važno bilo da se njihovi pripadnici izjasne kao pripadnici te određene manjine jer prema Zakonu o izborima saborskih zastupnika pripadnici etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina koji u stanovništvu RH sudjeluju s više od 8 posto prema popis stanovništva iz 1981., imaju pravo na zastupljenost u Saboru razmjerno udjelu u društvu. Zbog toga su manjinske zajednice poticale svoje stanovništvo na nacionalno izjašnjavanje jer je ono donekle uvjetovalo njihova daljnja prava i funkciju u društvu. Na popisu stanovništva 2001. godine postojala je mogućnost da se osobe koje ne pripadaju hrvatskoj narodnosti izjasne za drugu i da se ona upiše, ali jedna od zamjerki popisa bila je stavljanje samo jedne kategorije (hrvatska narodnost) čime se unaprijed utjecalo na nacionalno opredjeljenje stanovništva.¹⁸³

Neopredjeljenje, opredjeljenje određenog identiteta i regionalno izjašnjavanje zapravo je moguće tumačiti kao posljedicu političkih i društvenih okolnosti. Ako se iz strukture popisa stanovništva može pratiti odnos države prema pojedinim narodima, narodnostima, nacionalnostima i etničkim grupama¹⁸⁴, iz rezultata popisa moguće je iščitati političku i društvenu situaciju u kojoj se oni odvijaju.

Iako nikada u popisima stanovništva taj pojam nije postao službena kategorija, kada riječki Talijani žele naglasiti svoj lokalni identitet, definiraju se Fiumanima. Za njih biti Fiuman i biti

¹⁸² Snježana Mrđen, „Narodnost u popisima. Promjenjiva i nestalna kategorija“, u: *Stanovništvo*, br.40., Beograd, Institut društvenih nauka, 2002. 77.-103.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Isto, str. 78.

Talijan ne znači isto. Fiuman je kategorija identiteta koja za riječke Talijane znači, između ostalog, korištenje lokalnog dijalekta i snažnu povezanost s gradom iz razdoblja političke autonomije Rijeke. Za njih to znači biti autohtoni pripadnik stanovništva grada što ih razlikuje od doseljenog stanovništva. Prema Pamela Ballinger, jezik istarskih Talijana je jedan od suptilnih obilježja identiteta i pamćenja koji svjedoči o prošlosti obilježenoj mirnom kulturnom i jezičnom razmjenom između etničkih skupina koji je iznimno važan za razumijevanje lokalnih identiteta, iako nije uvijek očit u usporedbi s drugim obilježjima.¹⁸⁵ Tu je tvrdnju moguće primijeniti i na riječke Talijane čiji dijalekt svjedoči o tom istom suživotu karakterističnom za prostor: primjerice *gace* (gaće) na fiumanskom dijalektu umjesto riječi *mutande*, *laca* (laka) umjesto *facile*. Isto je i u obrnutom smjeru: poznata riječka/kvarnerska uzrečica i nogometni slogan „*krepat ma ne molat*“ dolazi od talijanskih *crepare* (umrijeti) i *mollare* (odustati). Dok će hrvatsko stanovništvo nerijetko generalizirati ističući kako su Fiumani zapravo Talijani, riječki će Talijani tvrditi kako njima biti Fiuman i biti Talijan nisu sinonimi:

*„Obitelj mog oca, svi su otišli i dio obitelji moje majke. Svi su bili u braku s Talijanima ili Fiumanima.“*¹⁸⁶

„Rijeka je bila talijanska, pao je fašizam koji je bio diktatorski režim, diktatura. Nitko nije mogao zamisliti da će ovdje biti Hrvatska, nitko od Fiumana, ali ni drugi. Nitko nije mogao zamisliti, ma kako će ovdje, tu svi pričaju talijanski? (...) I zato Fiumani nisu željeli Hrvate. Ali morate znati da Fiumani nisu željeli ni Talijane. Nisu ih smatrali, odnosno nisu sebe smatrali Talijanima. Čak i ja koji sam bio sin Talijana, nisam htio biti, odnosno nisam htio imati ništa s Talijanima. Uglavnom iz razloga što su mnogi dolazili s juga, zvali smo ih Cabibi, danas ih Talijani nazivaju Terroni¹⁸⁷. Kada su ti što su dolazili govorili su na talijanskom, ali na talijanskom punom grešaka, svi su oni bili smatrani kulturalno mnogo ispod, kao i Hrvati iz okolice Rijeke za koje se smatralo da su niske razine emancipacije, da nisu učeni ljudi. I zato se smatralo da će Rijeka uvijek ostati talijanska. U govornom smislu,

¹⁸⁵ Pamela Ballinger, nav.dj., str. 24.

¹⁸⁶ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁸⁷ Terrone je pogrdan pojam koji se u talijanskom jeziku odnosi na stanovnike južnih dijelova države. Korijen riječi je *terra*, što na hrvatskom znači zemlja, do talijanskog ekonomskog booma 1950-ih, pojam se odnosio isključivo na težake, osobe koje rade na zemlji, ali nakon velikih migracija stanovništva s juga države na sjever u potrazi za poslom, potaknuti razvitkom industrije sjevera, pojam se počinje koristiti u negativnom smislu, pogrdno, za ukazivanje da je osoba s juga Italije, do migracija su ti ljudi uglavnom i bili seljaci. Pojam je korišten kako bi se istaknulo ne toliko porijeklo, koliko neke osobine pojedinaca kao što je slaba edukacija, neprikladni maniri, neznanje. Također, pojam ukazuje na određene fizičke karakteristike kao što su maslinasta koža, nizak stas, visoko pozicionirani obrazi i neke slične fizičke karakteristike, stereotipno predbilježene za Talijane s juga.

*ne nužno političkom. Kada bi ovdje došao netko s juga, govorilo se Cabibo. Kada bi došao iz Pule, Trsta bio bi Puležan, Trščanin. Ali kada bi došao iz bilo kojeg drugog dijela Italije bio bi Talijan¹⁸⁸. Fiumani su s Talijanima dijelili jezik, ali nisu se osjećali Talijanima kao Talijanima. Osjećali su se Fiumanima. S Hrvatima je ta poveznica bila još slabija zbog kulture.*¹⁸⁹

Nakon promjena grada u jezičnom, ekonomskom, socijalnom, političkom, demografskom i drugom smislu, oni koji grad nisu napustili, već su ostali u njemu u jakom su se smislu povezali s gradom prvenstveno jer im je jugoslavenska kultura bila relativno nepoznata, a talijanska u, za njih novom povijesnom trenutku i geografski odvojena. Mnogima je upravo i vezanost za grad bila razlog ostanka. Nekada je mogućnost dobivanja prava na opciju bila ograničena različitim, ponekad nejasnim kriterijima (npr. prezime koje završava na -ch neovisno o osjećaju pripadnosti pojedinca ili materinji jezik u doslovnom značenju, iako jezik majke pojedinac ne govori) koji su mogli (pre)usmjeriti razvitak i formaciju identiteta pojedinaca, ali upravo je lokalni identitet (u smislu *fiumanstva*) prenošen s koljena na koljeno na način da druge, odnosno treće generacije riječkih Talijana osjećaju jaku povezanost s gradom, možda više nego ikada ranije. Razlog jačem vezanju uz grad kod mlađih generacija moguće je pronaći u činjenici da su prve generacije barem u nekom povijesnom trenutku dijelile državu s drugim Talijanima pa su imali makar takvu osnovu za izgradnju osobnog identiteta, dok generacije rođene nakon rata to nikada nisu jer su rođene unutar Hrvatske. U skladu s tim okolnostima, generacije rođene u Hrvatskoj (bilo NRH, SRH ili RH) svoj identitet objašnjavaju na način prikladan njihovoj jezičnoj situaciji iako im je talijanski, možda, i dalje dominantan i materinji jezik. U prvim generacijama regionalni identitet je usko vezan uz dijalekt koji se govori. Svakoju idućoj generaciji taj je dijalekt dalji jer talijanski postaje u sve većoj mjeri institucionaliziran jezik, zatvoren u svojim zidovima i privatnim sferama, odnosno korištenje dijalekta slabi, a umjesto toga jača korištenje službenog talijanskog jezika. U skladu s tim, regionalni identitet u poslijeratnim generacijama sve se više udaljava od lokalnog dijalekta, a sve više veže uz naslijeđenu povijest:

„Ja se osjećam Fiumankom. Ne mogu se poistovjetiti ni sa prosječnim Talijanom ni s prosječnim Hrvatom. Ja imam povijest grada i ono što mi ovaj grad daje. Ja ne mogu reći da imam išta zajedničko s nekim iz Slavonije ili nekim iz Milana ili Napulja. Nemam ništa zajedničko ni s kim od njih. Ne mogu se čak ni poistovjetiti s istarskim Talijanima jer oni su

¹⁸⁸ Un italian'

¹⁸⁹ Izjava Brune Petralia, r. 1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

prošli neke druge stvari koliko god one bile slične. I to je moj identitet. Moj tata se ljutio dugo kada bih mu ja rekla da sam Riječanka. On bi vikao: „Nisi, ti si Fiumanka!“. Ali ja sam mu govorila da je meni biti Riječanka ono što je njemu biti Fiumanka. Meni su to sinonimi. A njemu nisu. Ali isto tako, nije mi sinonim biti Riječanka i Hrvatica. Ne želim ništa loše reći, ja samo nemam ništa zajedničko s nekim iz Splita.“¹⁹⁰

Kod generacija rođenih devedesetih nadalje, jezik više postaje sredstvo za postizanje privatnih ciljeva danas-sutra, u nekoj budućnosti, postaje sredstvo ekonomskog napretka, perspektiva u procesu globalizacije. U skladu s tom globalizacijom, otvorenošću granica, povećanjem slobode i tolerancije barem generalno i idejno, nacionalna pripadnost počinje gubiti na značaju, dok se lokalna još uvijek ima svoju ulogu ali u nekoj manjoj mjeri u odnosu na prethodne generacije:

„Meni kao pojedincu nije to¹⁹¹ važno. Ja štoviše mislim da je nacija nešto što je izmišljeno. Nešto što je nametnuto. Neki put se osjećam malo krivo zbog toga što ne osjećam nekakve obaveze, ali ne, ne osjećam nikakvu pripadnost, niti mislim da je nacija nešto što nas određuje ili što je baš bitno u životu. Ne vidim razliku. Mislim živim u Hrvatskoj i pričam hrvatski koliko i talijanski, tako da što se tiče jezika i kulture ništa mi ne znači. Čak mislim da ovdje u Rijeci pa i u Istri ne radi se razlika općenito među ljudima na temelju nacije i jezika. Ne osjećam se manje vrijednom, ugroženijom, nešto drugačijom od drugih ljudi. Lokalna pripadnost mi znači minimalno, ništa pretjerano. Sve što je više je previše. Ja sam građanin svijeta.“¹⁹²

Generacije rođene od devedesetih nadalje, djeca su roditelja koji su u izbjegli na vlastitoj koži osjetiti događaje i procese koji su se odvijali po pripojenju Rijeke Jugoslaviji, a godine u kojima su u potpunosti mogli razumjeti svijet oko sebe, odnosno godine njihovog sazrijevanja, bile su godine u kojima su odnosi službeni odnosi Hrvatske i Italije bili smireni te je naglasak bio na većim slobodama, a manjem nezadovoljstvu izjašnjavanom javno u društvu. Također generacije rođene od devedesetih su generacije koje su već u potpunosti prilagođene društvu u kojem žive, uglavnom dvojezične, odrasle u gradu u kojem je nacionalna pripadnost zaista bila nevažna zbog protoka vremena i smjena generacija. Tu su generaciju obilježili drugi povijesni procesi: raspad Jugoslavije i hrvatski Domovinski rat kojeg Rijeka nije direktno osjetila u smislu razaranja (a i tih se godina i povijesnih procesa generacije rođene

¹⁹⁰ Izjava B.J.F., r. 1980. dana autorici 6. travnja 2017.

¹⁹¹ Nacionalna pripadnost

¹⁹² Izjava M.K. r. 1992. dana autorici 19. travnja 2017.

devedesetih slabo sjećaju ili ne sjećaju uopće), ali je u vidu odlaska nekih stanovnika u rat i dolaskom vukovarskih i drugih izbjeglica u grad.

Uz jezik koji pripadnike talijanske skupine odvaja od većinskog stanovništva, mnogi su ispitanici objasnili da razliku između sebe i većinskog stanovništva vide u kulturi referirajući se na obrazovanje, ophođenje, način života u nekom širem smislu:

„Što Vas kao Talijanku čini drugačiju od Hrvatskog ili drugog stanovništva?“

„Kultura. Kultura koja se vuče od osnovne škole. Mi smo morali ovako (pokazuje ne naslanjajući laktove na stol) jesti, nije se moglo kako se danas jede. Svatko je imao svoju košaricu, svatko je čistio svoj stol. Imali smo tuš za pranje u školi ako je netko bio prljav. Davali bi nam i ulje za piti za jačanje. Pozdravljali smo susjede i sve, sve. (...) Kada smo išle u Trst ja i prijateljice, oni se meni obraćaju na talijanskom, a prijateljicama na hrvatskom. Po ponašanju bi oni vidjeli mene kao svoju. A to ponašanje vučem od doma i iz osnovne škole, talijanske.“¹⁹³

Iako iz današnje perspektive ovakva izjava čitatelju može zvučati kao nešto pogrdno za većinsko stanovništvo, ono što prve generacije riječkih Talijana u Hrvatskoj/Jugoslaviji objašnjavaju kao razliku sebe i većinskog stanovništva posljedica je mentaliteta nekadašnjeg vremena i razlika u načinu života na relaciji selo-grad. Urbana talijanska populacija je u velikom broju zauzela superioran stav naspram Hrvata i drugih Slavena.¹⁹⁴ Neki istraživači to tumače ne samo kao posljedicu fašističke opresije, nego i kao konflikt dva različita kulturalna i sociološka sistema vrijednosti.¹⁹⁵ Etnički identiteti najsnažniji su u graničnim područjima i postaju neophodni pod prijetnjom.¹⁹⁶ Neka istraživanja su pokazala kako su Talijani svoj identitet vidjeli ugroženim od strane pridošlog stanovništva, a njega dijele na privilegirane elite (političari, službenici, itd.) i radničku klasu.¹⁹⁷ Ono što su ispitanici pokazali je da zamjeraju stanovništvu doseljenom nakon Drugog svjetskog rata osjećaj da su na „svojoj zemlji“ i činjenicu da se doseljeno stanovništvo nije identificiralo s njihovom kulturom, odnosno velike kulturalne razlike. Interpretacija prošlog vremena riječkih Talijana prvih

¹⁹³ Izjava A.M., r. 1927. dana autorici 8. svibnja 2017.

¹⁹⁴ Slično se događa i u Istri kada Talijani zauzimaju superioran stav na relaciji selo-grad, izjašnjavajući se superiornima Slavenima u zaleđu. Vidi: Hrobat Virloget, Katja, „The Burden of the Past. Silenced and Divided Memories of the Post-war Istrian Society“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 159.-189.

¹⁹⁵ Isto, str. 163.

¹⁹⁶ Isto, str. 164.

¹⁹⁷ Isto, str. 176.

generacija koje sebe vidi kao jedino autohtono stanovništvo slična je onoj *starih Vejana*¹⁹⁸ koju je pojasnila Ruža Bonifačić. Riječki Talijani, kao i Talijani otoka Krk, ističu svoj urbani i lokalni identitet.¹⁹⁹ Kako svaki identitet podrazumijeva jasno razlikovanje od *drugoga*, oni, želeći diferencirati sebe od *drugih*, ruralni identitet pripisuju isključivo Slavenima/Hrvatima, preciznije onima koji su živjeli na Sušaku, zanemarujući istovremeno da na Sušaku nije živjelo samo siromašno i needucirano stanovništvo te izostavljajući činjenice o učestaloj interakciji stanovništva dvaju gradova u kontekstu širem od trgovine robom. Idealizirajući prošlost svoje zajednice, neki pripadnici talijanske nacionalne manjine simplificiraju prošlost razdvajajući striktno Talijane i Hrvate u kontekstu dvaju etničkih skupina koje se unutar svojih gradova ne isprepliću. Zbog potrebe za političkim, kulturnim i drugim jedinstvom unutar svoje zajednice koju vide kao autohtonu, suprotstavljenu stanovništvu doseljenom nakon Drugog svjetskog rata, riječki Talijani svoj lokalni identitet vide kao superioran identitetu Sušačana za koje navode kako je riječ o „*siromašnom narodu, bez škole, većina je bila nepismena. Mnogi su na njih gledali ne kao na inferiornu rasu nego kao na ljude niske razine emancipacije.*“²⁰⁰ Na taj način neki pojedinci koji se smatraju autohtonima žele istaknuti svoj urbani identitet, negirajući mogućnost urbanih identiteta s druge strane Rječine. U tom je kontekstu nezahvalno zaključiti da je riječ o etničkoj mržnji jer se motiv za iskrivljavanje povijesti kroz pojednostavljivanje i generaliziranje nalazi u ideji o urbanom i lokalnom identitetu, a manje u etničkom identitetu. Ipak predrasude koje proizlaze kroz isticanje urbanosti pokazuju svoju rasističku prirodu i vežu se uz etnički identitet nekih ispitanika. Naime, prema narativima koji pojednostavljuju povijest, Talijani su jezgra Rijeke, superiorni u odnosu na Slavene, a oni koji su živjeli u istom gradu svojevremeno su prihvaćali talijanski jezik i kulturu zbog želje za udaljavanjem od svoje „*niske razine emancipacije*“²⁰¹. Prema tim narativima, Talijani su prvotna jezgra grada koja prihvaća sve one koji njeguju talijanski kulturni identitet grada. Povod takvim narativima, među ostalim, leži u izmjeni demografske slike grada nakon pripojenja Rijeke Jugoslaviji. Oni koji su u grad doselili nakon Drugog svjetskog rata, nisu se identificirali sa „*starosjediocima*“ jer su njihove kulturološke sredine bile različite. Uz podršku nove vlasti koja traži načine za uvođenje socijalizma u sve sfere društva pa to radi i prilagodbom javnih mjesta svojoj ideologiji,

¹⁹⁸ *Stare Vejane* Bonifačić definira kao neformalnu manjinska zajednica koju su razvili Hrvati i Talijani u gradu Krku ističući svoju autohtonost i građanstvo s ciljem razlikovanja od stanovništva doseljenog nakon Drugog svjetskog rata i otočana iz drugih mjesta i/ili gradova.

¹⁹⁹ Ruža Bonifačić, „O odnosu urbanog i etničkog identiteta: primjer Talijana i Hrvata u gradu Krku“, u: *Etnološka tribina: Godišnjak hrvatskog etnološkog društva*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2005., vol. 34-35, br. 27-28, str. 61.-75.

²⁰⁰ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

²⁰¹ Isto

doseljeno stanovništvo predstavlja prijatnju za identitet zajednice na svim razinama. Promijene slike grada traže prilagodbu lokalnog identiteta. Urbani identitet riječkih Talijana ugrozilo je spajanje Rijeke i Sušaka zbog čega je mogućnost za izgradnjom vlastite slike u odnosu na susjeda uskraćena. Susjed je postao sugrađaninom, a socijalizam promovira ideju jednakosti. Na posljertku, od navedenih razina identiteta za moguću diferencijaciju ostaje samo etnički, a s obzirom na unutarnju (egzodus stanovništva) i vanjskopolitičku (odnosi Jugoslavije i Italije) situaciju, on traži prilagodbu okolnostima. Konflikti – realni koji su se dogodili i oni imaginarni, koji se nikada nisu dogodili, ali su postojali u formama zamjeranja i tenzija, rezultat su osjećaja ugroženosti s obje strane – strah od nacionalnog identiteta Talijana koji se javljao kod slavenskog stanovništva te strah od promjene slike grada i izolacije uzrokovane kod Talijana od strane slavenskog stanovništva.

*„Kroz način života...Ima razlike, vidim razliku u onima koji su rođeni u Rijeci, oduvijek, s onima koji su došli u Rijeku. Ne znam kako da to objasnim, jednostavno je tu.“*²⁰²

Za kraj poglavlja o samo-identifikaciji odnosno percepciji vlastitog identiteta riječkih Talijana, važno je spomenuti specifičan fenomen koji se javio kao jedan od rezultata ovog istraživanja, a odnosi se na povezivanje religioznosti s nacionalnom pripadnošću od strane samih pripadnika skupine. Konkretno, velik broj prvih generacija riječkih Talijana u novoj državi kao važan element svog nacionalnog identiteta istaknuo je religioznost, konkretno kršćanstvo. Naime, u komunizmu (tako i jugoslavenskom) vlast je nastojala oblikovati novo društvo koje je trebalo biti obilježeno antireligioznošću.²⁰³ Položaj vjerskih zajednica i odvojenost Crkve od države bili su jasno propisani različitim dokumentima čija je osnova polazila iz dokumenata AVNOJA i ZAVNOHA²⁰⁴, ali su vjerska prava bila normirana kao dio građanskih sloboda, što je dodatno naglašeno ustavom iz 1946. kojim se građanima jamči sloboda vjeroispovijesti.²⁰⁵ Zbog svoje prirode, ovaj rad ne ostavlja puno prostora za tematiku položaja religioznosti u društvu, međutim ono što je u ovom slučaju zanimljivo jest da se današnje većinsko stanovništvo u Rijeci u većini izjašnjava katolicima. 2011. godine na popisu stanovništva u Hrvatskoj se 86, 28 posto stanovništva izjasnilo katolicima. Deset godina ranije u Rijeci se 76 posto stanovništva izjasnilo katolicima, dok je 2011. 71, 96 posto katolika, precizno od 128 624 koliko je ukupno stanovništva, 92 559 je katolika. Iako ti

²⁰² Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²⁰³ Ivo Komšić, nav. dj., str. 32.

²⁰⁴ Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979., str. 210.

²⁰⁵ Berislav Jandrić, „Položaj Katoličke crkve u Hrvatskoj u poslijeratnim godinama (1945.-1953.)“, u: *Croatica Christiana periodica*, vol. 22., No. 42, Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet, 1998., str. 49.-62.

podaci svjedoče o za 14,32 posto manje katolika u odnosu na ostatak Hrvatske, što je moguće povezati s nacionalističkom komponentom u katoličanstvu koja se javlja u hrvatskom društvu (odnosno s rasprostranjenom idejom o tome kako je hrvatski identitet neodvojiv od katoličke religije), na što pluralistički identiteti graničnih područja odgovaraju izbjegavanjem religiozne komponente, ali i činjenici da su oba riječka naroda o kojima je riječ (Hrvati i Talijani) iste vjeroispovijesti pa taj čimbenik nije mogao prevagnuti u formiranju identiteta, zanimljivo je da starije generacije, uglavnom žene, kao nešto svoje, što ih razlikuje od *drugog* ističu religiju.

„(...) Jer sam ja uvijek nosila križ. Smijali bi mi se zbog toga.,”²⁰⁶

„Jednom su nas pratili, mene supruga i svekrvu. Netko nas je vidio da smo išli u crkvu i netko im je javio. Idući dan su nas zvali i ja sam rekla: „Hvala vam lijepo na vašem komunizmu. Meni nitko neće braniti ići u crkvu.“ Ali nisu mi ništa. Bilo je lažnih komunist, prozvali su nas tek toliko da rade nešto (...) Mi smo živjeli u stanu i nitko nije blagoslovio kuću, nego mi i još jedni. I idući dan, nakon blagoslova netko je napisao „Fašisti“ na zidu, ispred kuće. Nikad nismo saznali tko je to napravio. To je bilo šezdesete godine. Nešto tako. Svejedno nama je uvijek netko došao kuću blagosloviti.”²⁰⁷

„U principu, bila sam terorizirana. Kada sam živjela na Krnjevu, na petom katu zgrade, bila je jedna gospođa. I ta me je gospođa, dva puta godišnje, za Božić i Uskrs, napadala jer smo mi slavili prema običajima. Govorila sam joj: „Ja ću svoje običaje prakticirati, plaćam najam i radit ću u svoja četiri zida ono što želim.“ Kada sam odlazila iz tog kvarta, pozdravila sam ju kao da ništa nije bilo.”²⁰⁸

Iako je ovo istraživanje pokazalo zanimljiv fenomen korištenja religije kao elementa nacionalnog identiteta, iako je ista religija dominantna i u slučaju većinskog stanovništva, važno je istaknuti kako su religiju kao element svog nacionalnog identiteta istaknule osobe rođene do četrdesetih godina 20. stoljeća. Prije bilokakvog pokušaja generaliziranja, važno je napomenuti veliku razliku mentaliteta koja se očituje u odgoju ratnih generacija naspram svih sljedećih. Jednostavnim rječnikom, a u skladu s teorijama iznesenima u početnom poglavlju o terminološkim određenjima, u ovim je slučajevima uglavnom riječ o postavljanju prioriteta u

²⁰⁶ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁰⁷ Izjava Mercedes Pulich, r. 1938., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁰⁸ Izjava L.C., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

procesu samo-identificiranja. Religija se pokazala važnim elementom identiteta dominantno kod žena uglavnom niže i ponekad srednje razine obrazovanja. Uz pitanje postavljanja prioriteta kod samo-identificiranja, nezaobilazno je objasniti kako se u spomenutim slučajevima „mi“ odnosi na nacionalnu skupinu, u ovom slučaju talijansko stanovništvo, dok se pojam „oni“ odnosi ne toliko na većinsko ili ostalo stanovništvo koliko na deklarirane komuniste i one koji nisu bili u Partiji, ali su svojim djelovanjem upućivali na simpatizere komunizma u želji da se navede što veći broj diferencijalnih obilježja. U ovom je slučaju pojedincima talijanske nacionalnosti (kod kojih je religija dominantan element nacionalne identifikacije) lakše poistovjetiti se sa Hrvatom katolikom onoga vremena u Rijeci kojeg vlasti pozivaju na razgovor zbog odlaska u crkvu nego što je s Talijanom komunistom koji se izjašnjava, recimo, ateistom. Ovi narativi pokazuju da socijalne tenzije u Rijeci nakon Drugog svjetskog rata ne mogu biti sužene samo na nacionalno pitanje, nego su posljedica i konflikata između pristalica komunističkog režima i njegovih protivnika, osobnih odnosa, privatnih razloga, motiva koji nisu (isključivo) nacionalni.

4.2. Razlozi i načini promjene identiteta kroz generacije

Kako je utvrđeno u poglavlju *Terminološka određenja* identitet je nešto što se kontinuirano mijenja u skladu s okolnostima u kojima ljudi žive. Nakon što je utvrđeno što identitet znači za same pripadnike skupine o kojoj je riječ, valja se vratiti na spomenutu situaciju iz uvodnog poglavlja, dijalog između dviju pripadnica talijanske zajednice u Rijeci u kojem ona starija objašnjava mlađoj da će ih *oni* uvijek mrziti jer su Talijani, uz pitanje kako to ne razumije. Mlađa na to pokušava odgovoriti da ona osobno nikada nije iskusila neugodnosti potaknute nacionalnim identitetom. Budući da je razgovor osobne prirode i neupotrebljiv u akademske svrhe zbog nemogućnosti citiranja, dovoljno je obratiti pozornost na prethodno poglavlje i mnogo direktnih primjera u kojima se očituju različite struje misli među različitim generacijama skupine. U tom smislu, okvirno, možemo razlikovati tri skupine generacija: najstariju živuću rođenu od 1920. nadalje, u ovom istraživanju najranija godina te generacije bila je 1925. i njihove potomke rođene do otprilike 1970. Dakle generacije koje su ili osobno iskusile Drugi svjetski rat ili su neposredno u privatnim sferama preuzeli iskustva onih koji jesu komunikacijom. Potom razlikujemo generaciju rođenu od otprilike šezdesetih godina koja je odrastala sedamdesetih, odnosno generaciju rođenu od sedamdesetih godina 20. stoljeća do devedesetih godina prošlog stoljeća koji su sjećanja na vrijeme prije statusa

manjine i prve godine pod tim statusom dobili u nasljeđe, a čiji je život obilježen poboljšanim statusom za manjinsko stanovništvo, posebno u gradu ovako specifične situacije u kojoj je to pitanje bilo vrlo delikatno, te naposljetku generacije rođene devedesetih čiji je život značajno drugačiji: njihov je status manjine skoro pa poželjna, prestižna stvar, a povijesne okolnosti značajno drugačije. Jasno, između svake generacije postoje određene razlike i na njih ne utječu samo i isključivo društvene i političke okolnosti, zbog karaktera situacije i pluralističkog identiteta grada na granici, odnosno granicama teško je generalizirati no međugeneracijski jaz svakako postoji i kada je riječ o identitetu i svim elementima koji ga tvore te na koncu i ulozi tog identiteta u životu.

Prilikom provođenja intervjua, jedna je ispitanica upitana da usporedi iz svoje perspektive važnost i ulogu nacionalne pripadnosti u svom životu sa ulogom u životu njenih roditelja. Ispitanica, rođena 1980. godine, dakle rođena u Jugoslaviji u čija sjećanja ne ulaze političke prilike do 1990. najmanje, odgovorila je:

„Mislim da ne. Mislim da ne i da to ovisi o povijesti, odnosno tko je što prošao u životu. Mom tati sigurno više znači jer je doživio Drugi svjetski rat u ovom gradu. Rodio se '34 kada Jugoslavija, odnosno Hrvatska kao takva nisu postojale. Znači njemu to puno više znači nego meni. Ja sam doživjela drugi rat, koliko god ga Rijeka nije osjetila kao rat, osjetila ga je dolaskom izbjeglica i slično.“²⁰⁹

Razliku među generacijama primijetio je i Bruno Petrali, rođen 1925. godine koji u svojem odgovoru osim vlastite svjesnosti razlika među generacijama, ističe i težinu govora o poslijeratnim godinama koju osjeća:

„Razgovarali ste i s mladima? Oni ne znaju ništa. Čak i stariji znaju malo. Bili su maleni kada se to događalo. Oni koji su baš Fiumani imaju najmanje 80 godina. Čak i oni koji su rođeni recimo '35 su kada se to događalo imali 10 godina, ne znaju, nisu živjeli. Cijeli je njihov život proživljen ovdje pod Jugoslavijom, kasnije Hrvatskom. Razgovarati o tome je teško, razgovarati kako, zbog čega, teško je... Govoriti o školama, o organizacijama mladih, teško vam je o tome danas.“²¹⁰

Pripadnica talijanske nacionalne manjine rođena 1992. upitana je što za nju znači pripadnost zajednici. Evo što je odgovorila:

²⁰⁹ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²¹⁰ Izjava Brune Petralija, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

*„Ja se na popisu stanovništva nisam izjasnila. Na papirima piše da sam pripadnik talijanske nacionalne manjine, međutim to je samo zbog određenih potreba, stipendija i tako dalje. Evo iskreno. Meni to stvarno ne predstavlja ništa. Eventualno, ma ne znam eto. Ma ne, lagala bih kada bih rekla da mi to nešto znači.“*²¹¹

Među razlozima promjene identiteta nalazi se i različiti spektar osobnih, privatnih odnosno individualnih razloga koji variraju od obitelji do obitelji. Postoji cijeli niz specifičnih utjecaja, ali su odgovori ispitanika pružili neke očigledne i univerzalne obrasce koji će u ovom poglavlju nastojati biti objašnjeni, a paralelno njima prikazati će se kako se identitet mijenja prema generacijama, to jest što se točno mijenja i što te promijene potiče. Na posljetku, biti će prikazani i neki od mogućih razloga oscilacija u broju stanovništva na popisima kroz godine.

Prvi od najočitijih uzroka promjena identiteta kroz generacije jesu društveno-političke okolnosti koje obilježavaju život skupine. Od pripojenja Rijeke Jugoslaviji do ovog trenutka, sadašnjica se uvelike promijenila i to više puta, često neprimjetno i prirodno u skladu s okolnostima, a ponekad burno i naglo. Već je kroz prethodna poglavlja objašnjen život riječkih Talijana prije Jugoslavenske uprave. Utjecaj promjene vlasti na svakodnevicu stanovništva prikazan je u dosadašnjim izjavama sugovornika, a dodatno će biti u idućem poglavlju koje će se posvetiti delikatnim povijesnim događajima koje zajednica pamti kao događaje posebne važnosti. Ono što je obilježilo skupinu generacija koje smo svrstali u prvu kategoriju, rođenih do otprilike sedamdesetih godina je značajna promjena i šok koji je donijela. Iako je identitet sam po sebi promjenjiv, njegova fleksibilnost nije dovoljna kako bi nadvladala nagle promjene. Poslijeratne godine, godine su egzodusa, novog socijalnog poretka, tenzija zbog graničnog pitanja, naglih promjena demografske, ali i drugih slika grada. Takve su promjene do kojih je došlo gotovo „preko noći“ ostavile imperativ pamćenja s ciljem očuvanja identiteta, svoje posebnosti, ali i veliko nezadovoljstvo kako zbog ekonomske situacije koja je bila loša zbog rata, a pojačana konfiskacijom imovine tako i zbog zanemarivanja potreba zajednice, skupine od strane vlasti i okoline s ciljem, prema riječima samih ispitanika, oslabljivanja talijanskog identiteta. Kako to obično biva, Talijanima onoga vremena bilo je izrazito teško sagledati cjelokupnost situacije u konkretnom trenutku. Nezadovoljni, uplašeni, nesigurni, u nemogućnosti razumjeti, a istovremeno svjesni nepovoljnosti situacije tražili su izlaz i svatko ga je našao u skladu s vlastitim mogućnostima i

²¹¹ Izjava M.K. r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

okolnostima, ali zbog osobno proživljenog perioda izgradili su interpretaciju vremena i događaja i o njoj govorili isključivo u zatvorenim, privatnim krugovima. Zbog osobno proživljenog straha, u nasljedstvo su ostavljali što vlastitu interpretaciju koja nerijetko sadrži pojednostavljenu povijest, što proživljeni strah. Kultura sjećanja, prema Janu Assmanu, pojam je u čijem se središtu nalazi društvena obaveza koju pojedinac osjeća prema grupi, a podrazumijeva uspostavljanje odnosa prema prošlosti, odnosno njeno rekonstruiranje u sjećanju. Kako bi odnos prema prošlosti bio moguć, tvrdi autor, važne su dvije stvari. Prvo, važno je moći dokazati prošlost. Drugo važna je *različitost* u odnosu sadašnjosti prema prošlosti. Kriterij različitosti autor pojašnjava konceptom *loma*, svojevrsne prekretnice koja zaustavlja dotadašnji kontinuitet i onemogućuje nastavak u istom smjeru. Naime svojevrsni *lomovi* zahtijevaju i nove početke, odnosno tjeraju na novu rekonstrukciju sjećanja.²¹² Upravo je takav *lom* zahvatio zajednicu Talijana sredinom 20. stoljeća, u trenutku promjene vlasti. Promjena vlasti bila je velika promjena jer je vlast preuzela skupina drugog identiteta, odnosno identiteta koji je u tom momentu viđen kao inferioran o čemu svjedoče ranije izjave, ali i zbog svih popratnih stvari koje su se iz tog razloga dogodile: egzodus, konfiskacije, nerazumijevanje vlasti, odnos vlasti prema skupini, nagla promjena slike grada i ostalo prethodno navedeno. Nove okolnosti pred zajednicu su stavile izazov donošenja odluke „između nestajanja i očuvanja“²¹³ sjećanja i upravo je očuvanje tog sjećanja postalo presudan element u formiranju, talijanskog identiteta u gradu Rijeci. Iako se rad bavi identitetom zajednice od kraja Drugog svjetskog rata na ovamo, nezaobilazno je naglasiti kako zbog postojanja talijanske zajednice u Rijeci koje seže u daleku prošlost, ne možemo govoriti o nastanku identiteta, već je prikladnije proces formacije objasniti kao reformiranje nacionalnog identiteta Talijana ili formiranjem talijanske manjine u Rijeci. Dakle kod prve generacije koja je osobno ili i dalje vrlo blisko iskusila posljedice tog povijesnog loma u obliku razdvajanja obitelji, ekonomskih posljedica, teškog snalaženja i lošeg odnosa okoline prema njima, takvo je sjećanje ostalo vrlo živo i postalo delikatna tema o kojoj je i danas teško govoriti. U slučajevima u kojima su članovi obitelji bili članovi Partije ili naklonjeni komunizmu, sjećanje na te dane nešto je bezbolnije i pozitivnije, a slično je s miješanim obiteljima u onim slučajevima u kojima je talijanski element prošao neopaženo od strane vlasti (i društva). Ti ljudi sebe smatraju Fiumanima, a taj se pojam za njih odnosni i na lokalne i na nacionalne razine identiteta. Također, njihov je lokalni identitet u poslijeratnom vremenu ugrožen od strane doseljenog stanovništva zbog izmjena javnih površina u gradu i iseljavanja onih koji su

²¹² Jan Assmann, nav.dj., str. 50.

²¹³ Isto

dijelili isti etnički identitet (a time i oblikovali identitet grada), a iseljavanje i (samo)izolacija u kontekstu novog društva i političkog poretka predstavili su prijetnju i za njihov etnički identitet. Učenje hrvatskog odnosno hrvatsko-srpskog im predstavlja veliki napor jer poznaju uglavnom dijalekt i to u nekim drugim komunikacijskim situacijama. Također nastoje konzervirati vlastiti jezik kao obilježje svog identiteta. Sjećanja na iseljavanje stanovništva i promijene koje su došle promjenom vlasti, u talijanskoj su zajednici odmah dobili na značaju: neki su pojedinci smatrali da se radi o iskustvima važnim pamćenja. Ipak, društvenog uređenja Socijalističke Jugoslavije utjecalo je na to da pamćenje talijanske zajednice obilježi hibernacija u sjećanju pojedinaca.²¹⁴ Svako javno djelovanje riječkih Talijana koje je moglo utjecati na identitet skupine po preuzimanju Rijeke od strane Jugoslavije obilježeno je indoktrinacijom, uglavnom se radi o djelovanju preko publikacija. Dakle život zajednice usmjeren je na približavanje ideje socijalizma pripadnicima skupine, ali istovremeno konzerviranje identiteta u tom smjeru, dakle u skladu sa socijalističkim idejama. Druga skupina generacija, generacije su odrastale u osamdesetim i devedesetim godinama. Radi se o generacijama koje i dalje njeguju jako živo sjećanje na poslijeratne događaje, ali samo sporedno, naslijeđeno unutar privatne sfere. Ipak, njihov je život obilježen boljim međunarodnim odnosima, samim time i boljim položajem Talijana u širem društvu. Realnost u kojoj žive te generacije riječkih Talijana, daleko je od realnosti njihovih vršnjaka u Italiji te puno bliža jugoslavenskim vršnjacima. Od Londonskog memoranduma iz 1954. koji je doprinio razvitku poboljšanju bilateralnih, pa onda i (za talijansko stanovništvo) društvenih okolnosti unutar Jugoslavije odnosno u Rijeci, preko reforme 1965. koja je omogućila otvaranje prema van. Veće slobode donijele su i veće mogućnosti na svim poljima, od kulture do položaja u društvu, što je možda i najznačajnije kada govorimo o identitetu i njegovim promjenama. Od svih podjednako važnih odrednica koje su se mijenjale, kroz odnos društva prema talijanskoj zajednici možda je najuočljivije koliko se i na koje načine mijenjao identitet. To su generacije koje su bolje integrirane u društvo od svojih predaka. Uglavnom se radi o dvojezičnim generacijama, (ponekad) djeci miješanih brakova koji su rezultat egzodusa i imperativa suživota. I dalje njeguju obavezu čuvanja kulture, identiteta i sjećanja, ali njihov se život odvija unutar Jugoslavije s veoma malenom razlikom u odnosu na svoje vršnjake druge nacionalnosti u gradu sudjeluju u društvenim i drugim aktivnostima grada, za razliku od prve skupine oni nisu isključeni, a njihov život gotovo da se ne razlikuje od života drugih narodnosti. Oni jugoslavensku kulturu upijaju od malena, kako iz okoline, tako i iz školskih

²¹⁴ Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, nav.dj., str. 7.

klupa, a razina poznavanja većinskog jezika na većem je nivou nego što je bila u ranijim generacijama. Dominacija jugoslavenskog elementa u javnoj sferi za njih ne predstavlja veći problem iz razloga što je takva situacija jedina koju poznaju s obzirom na godine rođenja.

*„Ja sam bila mali pionir! Učila sam i ćirilicu. Ali znaš šta ću ti ja reć'? Na stranu velike razlike, bilo je teško hrvatskoj djeci učiti ćirilicu, a kamoli meni kojoj ni jezik nije u potpunosti legao, ali ja ne želim „pljuvati“ po tome. Jer je to ipak nešto više što sam naučila, što mogu reći da znam. Mislim da u svakom danu u kojem nešto naučim, vrijeme nije bačeno. Okej, da, gledam, primjerice, neku humorističnu seriju na ćirilici, s poteškoćama, ali znati ću barem nešto pročitati i razumjeti. I evo, već zbog toga mi je poslužilo...”*²¹⁵

Također, to je vrijeme kada, za razliku od prijašnjih godina, pohađanje talijanskih škola postaje gotovo stvar prestiža u društvu, njih pohađaju djeca uglednih Riječana neovisno o nacionalnosti jer ih vide kao mogućnost kvalitetnijeg obrazovanja.

*„Nas je bilo 10ak i 4 nas je bilo talijanskog govornog područja. Mislim manjina. I nekih 8 ili 9, znači većina je bila da li sinovi i kćeri pomoraca, odyjetnika i slično, uglavnom visokoškolovalani ljudi koji su htjeli nešto više za svoju djecu.”*²¹⁶

Dakle, status manjine se definitivno popravio, pa tako druga generacija lakše podnosi činjenicu da sačinjava manjinsku zajednicu i da se situacija u gradu promijenila, štoviše, ne poznaju na svojoj koži raniju pa ni ne osjećaju živo ono što im je prepušteno u nasljedstvo. Ipak, to su generacije koje su i dalje bliske i aktivno u kontaktu s prvom skupinom zbog čega osjećaju određene odgovornosti i dužnosti. S dovoljnog povijesnog odmaka, u drugoj se generaciji razvija jak regionalni identitet, odnosno identifikacija s gradom, preciznije. Takav odnos s gradom rezultat je svjesnosti specifičnosti grada u odnosu na ostatak Jugoslavije, ali i nasljeđa koje su dobili od prethodnih generacija te posljedica godina u kojima se javlja interes za propitkivanje povijesti grada bez ideoloških polazišta. Dok prva generacija svoj lokalni identitet gradi na sjećanju na vremena prije jugoslavenske vlasti (dominira pamćenje onoga što više ne postoji: npr. dvoglavi orao²¹⁷, riječki tramvaj²¹⁸, nekadašnje ulice, trgovine,

²¹⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²¹⁶ Isto

²¹⁷ Naposljetku uništen 1949. Riječki dvoglavi orao jedan je od najvažnijih *mjesta pamćenja* za riječke Talijane (i ne samo Talijane), čak i one koji su otišli u procesu egzodusa. 2017. godine predstavnici esula tijekom tradicionalnog prijema povodom blagdana sv. Vida uručili su gradonačelniku Rijeke komad izvornog dvoglavog orla. Gotovo svi ispitanici navode dvoglavog orla u svojim narativima o vremenu prije jugoslavenske vlasti. Nažalost većina razgovora provedena je prije 17. travnja 2017. godine pa je bilo nemoguće komentirati osjećaje ispitanika prilikom povratka orla, ali početkom travnja kada se u javnosti govorilo o vraćanju orla, pojedini su ispitanici iskazali osjećaj zadovoljstva zbog skorog ponovnog podizanja orla.

itd.), nova generacija lokalni identitet gradi na vremenu u kojem živi, u realnosti u kojoj živi. Pri tome su svjesni svog nacionalnog identiteta, ali on ne uvjetuje i ne određuje odnos s većinskim stanovništvom. Lokalni identitet ove generacije očituje se u odnosu na ostatak Hrvatske, odnosno Jugoslavije. Njegova specifičnost proizlazi u zemljopisnom položaju koji omogućuje dotok informacija sa zapada koje u kombinaciji sa sociopolitičkom pozadinom rezultira (među ostalim) jakom rock scenom i omladinskom (kontra)kulturom koja je osim u konfliktu s državnom kulturom, u konfliktu i sa roditeljskom kulturom, a ne odnosi se samo na glazbenike, već i na umjetnike, novinare, fotografe i druge. Ta generacija riječkih Talijana više ne vidi razliku između sebe i vršnjaka drugih nacionalnosti u gradu, već razliku između svojih vršnjaka i vršnjaka diljem Jugoslavije, a u slučajevima u kojima je razlika (mentaliteta) očita i u gradu, ona se ne temelji na nacionalnom identitetu. To je generacija koja nadilazi prethodne predrasude o Slavenima (koje su u nekim slučajevima i rasističke prirode). O nevažnosti nacionalnog identiteta u lokalnom identitetu ove generacije, svjedoči i činjenica da je neslužbeni začetak riječkog punka i novog vala, koncert grupe Paraf, održan u palači Modello, sjedištu Circola. Nacionalni identitet svakako postoji i u ovoj generaciji, mnogi su, kao u slučaju B.J.F. svoje obrazovanje nastavili u Italiji zbog nedostatka mogućnosti visokoškolskog obrazovanja u gradu na materinjem jeziku, a ono im je bilo veoma važno, ali što se tiče lokalnog identiteta, oni, za razliku od njihovih prethodnika nisu toliko Fiumani, koliko su Riječani i iako za njih to znači isto, oslikava razliku među generacijama, prvenstveno zahvaljujući reakcijama prvih generacija na prihvaćanje hrvatskog naziva od strane druge generacije.

„Moj tata se ljutio dugo kada bih mu ja rekla da sam Riječanka. On bi vikao: „Nisi, ti si Fiumanka!“²¹⁹

Na posljetku, zadnja generacija rođena od devedesetih nadalje živi jednu konfuznu realnost. U razredima su okruženi većinom djecom jednog ili oba netalijanska roditelja, kojima dominira hrvatski u gotovo svim sferama života zbog čega u talijanske škole sve intenzivnije ulazi i jezik većinskog stanovništva do te mjere da učenici međusobno na odmorima koriste hrvatski, a talijanski je, uz iznimke, jezik koji se koristi samo u vrijeme nastavnog sata. Nadalje, neki se punoljetni pripadnici te generacije izjašnjavaju Talijanima, iako možda ne dijele povijest talijanskog stanovništva, no ono im daje pravo na različite mogućnosti – od stipendija, nadalje. Riječ je o generaciji koja je upoznata sa događajima koji su se odvili po

²¹⁸ Ukinut u lipnju 1952.

²¹⁹ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

preuzimanju grada od strane Jugoslavije, ali te događaje ne osjećaju svi, što ih ne sprječava nužno u izjašnjavanju Talijanima. R.P. rođ.1989. godine objašnjava kako se njegovi roditelji izjašnjavaju Hrvatima, međutim on i brat koriste povlastice koje im omogućuje izjašnjavanje kao talijanska manjina. Predškolsko, školsko i srednjoškolsko obrazovanje u institucijama namijenjenim Talijanima omogućile su im obrazovanje na stranom jeziku, ali i druge povlastice: stipendirane knjige, neke stipendirane izlete, brojne izvannastavne aktivnosti, obrazovanje u manjim skupinama, individualniji pristup u nastavi zbog manjeg broja učenika, kulturne razmjene s talijanskim obrazovnim ustanovama, itd. Dakle u takvu generaciju spadaju i oni koji su talijanski identitet djelomično preuzeli iako s talijanstvom nemaju realne obiteljske veze, odnosno njihovi su preci možda završili obrazovanje na talijanskom jeziku jer je u tom periodu Rijeka bila talijanska, ali se ni ti preci, a ni oni ne osjećaju Talijanima. Na temelju toga, a potaknuti različitim povlasticama, pojedina djeca netalijanskih roditelja koja jezik savladaju dovoljno rano, zajedno s djecom talijanskih roditelja ulaze u ovu generaciju. Također, u tu generaciju ulaze i oni čiji su se preci *osjećali* Talijanima, ali su zbog društvenih okolnosti i stalnog kontakta s većinskim stanovništvom u mnogo većoj mjeri uključeni u društvo. Njihov je život, dakle, obilježen intenzivnim kontaktima s većinskim stanovništvom, jezike uglavnom govore podjednako dobro, uz naravno uvijek prisutne iznimke. Njihova je poveznica s Italijom samo sporedna, odlučuju se, možda, na studij, ali pojam *doma* odnosi se na Hrvatsku, odnosno Rijeku čiju pripadnost Hrvatskoj ne osporavaju. Također, odlazak na studij u Italiju posljedica je želje za kvalitetnijom razinom obrazovanja, ne samo nacionalnog osjećaja. Radi se o generaciji koja je možebitno izgubila članove obitelji u ratu za samostalnost Hrvatske, iste države koja je njihovim djedovima i bakama i dalje daleka i nije njihova. Također, ta generacija osjeća proces globalizacije koji destabilizira njihov osobni identitet, ne samo na osobnoj razini već i na kolektivnoj. Identitet znači uspoređivanje s drugima, no oni kada se uspoređuju sa svojim vršnjacima većinske skupine, možda su i u boljoj poziciji. Njihove su perspektive potencijalno veće zbog poznavanja dodatnog jezika, konkurentnost na hrvatskom tržištu rada je jednaka, što nije uvijek bila, a status koji imaju zbog svog obrazovanja je na zavidnijem položaju od vršnjaka koji su dio većine. U takvim slučajevima učenje jezika je bogatstvo, a ne opasnost. Prethodno spomenuta *konfuzna stvarnost*, odnosi se na situaciju koja je konfuzna isključivo za njih. Kao djeca miješanih brakova i dvojnog identiteta u kojem oba etniciteta imaju podjednaku važnost, razmišljanja i stavovi prethodnih generacija njima su nerazumljivi:

„Također, u osnovnoj školi, kad god bi imali neku predstavu ili događanje, kada bi se puštala himna uvijek bi se puštala i talijanska i hrvatska himna. I recimo to neću nikada zaboraviti, velika zamjerka mojim profesorima, odnosno učiteljima iz osnovne škole, kada bi bila talijanska himna svi bi se digli, a kada je bila hrvatska himna, nula bodova, dakle ništa. A ipak si u Hrvatskoj. (...) Možda me na neki način vrijeđa jer, mislim, to je nepoštivanje drugih ljudi.“²²⁰

Da li zbog toga postoji opasnost za talijanski identitet u gradu Rijeci, teško je odgovoriti.

„U Rijeci ne postoji opasnost da nestane manjina kao takva, da nestane talijanski, fijumanski govor. Znam mnoge mladiće koji kada izađu iz talijanske gimnazije, zbog prijateljstava koje imaju u gradu, stalno govore hrvatski. Talijanski, dakle, govore u kući i u školi. Kad budu imali pedesetak godina i zalazili češće u Circolo, i tamo će govoriti talijanski. No, u Rijeci je u opasnosti kultura talijanske manjine. I to ne reproduktivna, nego stvaralačka kultura. (...) Nemamo, dakle, više muzičare, književnike i talijanska kultura u Rijeci je očito osuđena na odumiranje. Osim kad bi došao netko iz Istre i dao nam injekciju.“²²¹

Svaka prethodna generacija na onu iduću gleda kao na generaciju koja manje zna i razumije. Dugo godina u talijanskoj se riječkoj javnosti, a kamoli u široj, nije govorilo o određenim povijesnim temama koje su morale biti zapamćene, a upravo je takva jedna pripovijest, objašnjeno je ranije u terminološkim određenjima, presudna za kreiranje nacionalnog identiteta. Nacionalni identitet manjinskog stanovništva slabi generacijskim prilagodbama, a upravo se to dogodilo u onome što je na početku poglavlja objašnjeno kao treća skupina generacija riječkih Talijana. Dakle, oni su integrirani u novi identitet u kojem su hrvatski i talijanski element podjednako važni, jači je odnos s gradom, no prvenstveno se radi o jednom pluralističkom identitetu, odnosno kako je prethodno navela jedna od ispitanica, generacije rođene od devedesetih na ovamo smatraju se „građanima svijeta“. Pripadnosti se isprepliću, a redefiniranje identiteta ovoga puta potaknuto je društvenom situacijom koja svoje izvore pronalazi izvan granica država, ovoga puta. Još jednom, usporedbe radi, dok generacije od devedesetih naovamo u danim izjavama svjedoče o promjeni vremena i okolnosti, time i njihovog položaja kao nacionalne manjine promjene su, čini se, svjesne i starije generacije, čak i one koje smo svrstali u prvu skupinu. Ipak, ističu, te okolnosti nisu oduvijek bile takve:

²²⁰ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

²²¹ Novi list, (24.kolovoza 2003.), str. 9., Preuzeto iz rubrike *Riječki razgovori*, u kojoj je objavljen razgovor novinara Nevena Šantića s Giacomom Scottijem.

„A ja vam mogu reći ljudi ne prave više razliku između Talijana i Hrvata. Nisam nikada to iskusila do sada.“²²²

„Vjerujem da je u ovom trenutku bolje nego prije. Sada možemo govoriti jezik bez da netko daje komentare. Uvijek ima nekoga. Ali zaista vjerujem da je sada bolje.“²²³

Identitet se dakle mijenja u skladu sa zahtjevima sadašnjosti i rezultat je društveno-političkih okolnosti. Dok je on *sebstvo*, ono što čovjek nosi u sebi, u nekim je situacijama, kao što su popisi stanovništva ili sličnim situacijama u kojima se zahtjeva definiranje narodnosti i/ili državljanstva, potrebno svoj identitet istaknuti javno. S jedne strane nacionalni identitet za pojedince predstavlja *osjećaj*, nešto neobjašnjivo drugim riječima, ono što oni jesu jer jesu – bez povoda, razloga ili opravdanja za to:

„Ja sam Talijanka. Jer jesam.“²²⁴

„Ja sam imala talijansko državljanstvo, onda sam uzela hrvatsko. Nije mi igralo ulogu, bilo mi je sve ravno, mislila sam možda bolje da imam jer je tu Hrvatska. Ovo gdje sam se rodila nosim u srcu. Nemojte me krivo shvatiti, ali ne mogu se osjećati da sam Hrvatica. Ne znam je li to krivo ili je nešto, ali jednostavno ne mogu. Od srca, to ide iz srca.“²²⁵

„Zato što se tako osjećam, ne znam kako to mogu nekako opisati, baš riječima ti reći. Osjećam se takva.“²²⁶

Neovisno o *osjećaju*, dokumenti pa i javno izjašnjavanje na popisima stanovništva, često su bili posljedica privatnih okolnosti, udaje, ženidbe, tumačenja situacije, prosuđivanja onoga što se događa, mogućnosti:

„Bila sam članica Circola, ali ne da bih bila članica manjinske zajednice. Moj je muž bio sa Sušaka, bili su Hrvati, ali govorili su talijanski jer je njegova je baka bila iz Pazina, nije ni znala govoriti hrvatski, tako da je i on bio dvojezičan. Kada se trebalo odlučiti za državljanstvo, on je mislio ovako: „Zašto da uzmem talijansko državljanstvo? Ne želim ga uzeti za sebe jer što ću s 30 godina uzimati novo državljanstvo?“ Ja sam ga željela uzeti zbog djece. Ovdje se posao nije nalazio lako, ali njima možda posluži. Međutim, moj je muž bio protiv toga pa ga ni ja nisam tražila. Kasnije, kada je suprug umro, kolege iz mog

²²² Izjava L.C., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

²²³ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

²²⁴ Isto

²²⁵ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

²²⁶ Izjava B.J.F., r. 1980. dana autorici 6. travnja 2017.

nekadašnjeg razreda govorili su: „Probaj, probaj.“ Ja sam išla u talijanske škole, roditelji su mi bili Talijani. Stavivši se u istu skupinu s onima koji nisu znali ni pričati talijanski, a koji su dobili državljanstvo, ma, još s malom hrvatskom mirovinom, ma nemam što izgubiti. I tako sam pod stare dane uzela i talijansko državljanstvo.“²²⁷

Od 1947., u vremenima opcija o kojima će više riječi biti u idućem poglavlju, odabir državljanstva usko je vezan uz odabir napuštanja grada ili ostanka u njemu. Nestabilnost vlasti odnosno, nestabilnost njene jednoglasnosti u smislu odnosa administrativnih jedinica na općinskoj i državnoj razini značajno je utjecala na odluke riječkih Talijana po pitanju ostanka ili napuštanja sredine. U određenim slučajevima, događala su se odugovlačenja i promišljanja od strane pojedinaca osobno, u drugima odluke napuštanja sredine odbijane su po selektivnim principima koji su uglavnom bili odgovori Jugoslavije na negativne reakcije međunarodne javnosti, ali i na nedostatak stručnog i educiranog kadra na području novonastale države. Pojednostavljeno, vlast je imala zadaću pokazati javnosti kako je položaj manjinskih zajednica zapravo dobar, a istovremeno je trebalo spriječiti da u narodu s visokom razinom nepismenosti i neobrazovanosti na višim razinama, educirani kadar napusti granice. Zbog toga su pojedincima zahtjevi za talijansku opciju odbijeni s različitim, često nelogičnim objašnjenjima o kojima će više riječi biti kasnije. Takve odluke vlasti utjecale su na ostanak Talijana u Rijeci, naravno, ne svojevrijedno. Ako se tim odlukama vlasti kojima su odobravani ili odbijeni zahtjevi za odlazak iz Rijeke nadoda protok vremena koji ostavlja dodatnog prostora za integraciju udajama, ženidbama, pronalaženjem posla pa i drugi čimbenici kao što je odnos vlasti prema Talijanima, jasno je da tko je mislio ostati, a strahovao je od odnosa vlasti prema njemu i imao je mogućnost na bilo kojem principu postati Jugoslaven, pa makar završetkom prezimena na -ch to je i napravio, neovisno o svom nacionalnom *osjećaju*. Na porast broja Hrvata/Jugoslavena u Rijeci je, osim doseljavanja stanovništva, utjecao strah Talijana u vrijeme lova na kominformovce. Dakle sve do razdoblja većih sloboda u Jugoslaviji, recimo od šezdesetih godina naovamo, bilježi se pad broja Talijana na popisima stanovništva, ali to ne umanjuje osjećaj stanovništva.

Što su osobna iskustva bila neugodnija i strah izraženiji, a što su mogućnosti iseljavanja bile manje, da li odlukama vlasti ili osobnim uvjetima, to su veće šanse da pojedinci nisu nikada odlučili na novo uzeti talijansko državljanstvo. Tu su svakako utjecaja imale obiteljske veze, udaje za osobe drugog državljanstva koje nisu željele da njihovi supružnici imaju talijansko

²²⁷ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11.svibnja 2017.

državljanstvo, kao što je vidljivo iz izjave gospođe Olge Dobrijevič. Strah je svakako odigrao ulogu u odabiru državljanstva, kao i želja za mirom i „neupadanjem“ u oči vlastima:

*„Svi smo mi koji smo ostali ovdje bili Jugoslaveni, sada smo Hrvati. Mi želimo živjeti u miru.“*²²⁸

Kao što je već navedeno, većim slobodama, demokratskim ozračjem i slobodnijim izjašnjavanjem od 1981. raste naglo broj riječkih Talijana. To se može objasniti kao rad Talijanske Unije na poticanju izjašnjavanja od strane pripadnika manjinske zajednice s ciljem očuvanja prava, ali i kao rezultat novih, prohrvatskih, ali još konkretnije antisrpskih strujanja u društvu zbog čega se jedan drugi nacionalni identitet (u ovom slučaju srpski), zaštite radi, trebao prilagoditi situaciji, promijeniti ime, samo-definirati još jednu nacionalnost, ako je imao preduvjete za to:

*„Moj nono je rođen u Srbiji i u principu moji preci s njegove strane su porijeklom Srbi. Onih godina kada je išao u talijansku školu oni su mu htjeli prezime promijeniti tako da završava na -ch. Međutim, moji su to odbili. Skrenuo sam s teme, to je trebao biti samo uvod. Devedesetih, morao je ime promijeniti, bilo ga je strah, onda u vrijeme Italije na to nije pristao, zadržao je, da bi devedesetih morao promijeniti osobno ime zbog politike. To dosta govori o Hrvatima, to je bio teror. To je bilo strašno šta su radili Tuđman i ekipa devedesetih. Mislim nono je surađivao s hrvatskom vojskom, vozio je bus, vojnike, švercao je, sve za hrvatsku vojsku, ali takva su bila vremena. Prilagodba apsolutno. Baš mi je pričala mama od jedne prijateljice. Policija je dolazila na vrata sa: „Morate glasati za HDZ“. Više problema, osobno vidim u HDZ-u i devedesetima naspram srpskog elementa u obitelji nego u komunizmu i četrdesetima naspram talijanskog elementa.“*²²⁹

Velike oscilacije u popisima posljedica su promijenjenih socijalnih i političkih okolnosti u kojima pojedinci svoj identitet prilagođavaju potrebama. Ponekad je riječ o obrani osobnih interesa (primjerice kada broj Talijana pada u strahu od gubitka položaja pojedinaca u jugoslavenskom sistemu), ponekad o izražavanju lojalnosti skupini (kada broj Talijana raste zbog mogućnosti ostvarivanja prava zajednice), a uglavnom su privatni interesi iznad interesa skupine:

„Evo uzmi mene za primjer. Ja se tako izjašnjavam zbog stipendije. Što je strašno, ali gledaj. Mislim, nacija je stvar pojedinca i svatko si ju bira. Možeš biti što hoćeš. To je tvoj osobni

²²⁸ Izjava E.S., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

²²⁹ Izjava R.P., r. 1989., intervju proveden 13. ožujka 2017.

*odabir, nitko te nema pravo krivo gledati zbog toga. To ljudi rade konstantno. Mijenjaju ju prilagodbe ili potrebe radi.,*²³⁰

Generacije rođene od devedesetih nadalje sve češće koriste mogućnost izjašnjavanja talijanskim pripadnikom jer to povezuju s pravima i povlasticama, iako se možda ne osjećaju tako i iako se možda njihovi roditelji ne osjećaju tako, a onda ni ne izjašnjavaju isto. S druge strane, D.S. rođena 1992. godine na poziv na razgovor o ovoj temi objasnila je da ne misli da ulazi skupinu o kojoj je u radu riječ jer nije godinama platila članarinu, a plaća ju samo kada se želi uključiti u program stipendija koje Unija nudi mladima.²³¹ Ono što je u ovom slučaju zanimljivo je da je D.S. dijete miješanog braka u kojem se jedan roditelj izjašnjava kao Talijan, ali u privatnim sferama D.S. i njen talijanski roditelj koriste hrvatski jezik zbog drugog roditelja. Zbog privatnog okruženja, njezin se identitet maksimalno približio identitetu većinske skupine u gradu, a osjećaj nacionalne pripadnosti u privatnom životu izgubio je na važnosti toliko da je svrstan u kategoriju „članarine“.

4.3. Povijesni događaji koji su formirali identitet riječke zajednice Talijana

O kulturi sjećanja i njenoj vezi sa sadašnjošću već je bilo riječi, kao i o institucionaliziranoj povijesti, međutim koji su događaji oni koji ulaze u izgradnju nacionalnih identiteta, a koji potom daju značaj identitetu? Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević u predgovoru svoje knjige *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* objašnjavaju polaznu tezu svog projekta, prema kojoj je vrijeme takozvanih povijesnih lomova ono vrijeme koje oblikuje politička stajališta pojedinaca. Urednici tvrde kako su povijesni lomovi vrijeme u kojem se povijesni događaji zgušnjavaju i upravo su ti događaji oni koji se potom interpretiraju s ciljem izgradnje kulture sjećanja.²³² Na početku ovog poglavlja, koje za zadaću ima prikazati koji su to povijesni događaji postali ključni u sjećanju riječkih Talijana kroz subjektivna iskustva ispitanika, važno je istaknuti da namjera ovog rada nije prikazati političku povijest Rijeke u dvadesetom stoljeću, već je upravo ono što je u radu već istaknuto: u povijest grada uključiti i subjektivna iskustva jedne skupine kako bi upravo ona pomogla razumijevanju složene prošlosti riječkog kraja. Povod ovim napomenama je želja za udaljavanjem od tematike oko koje spore talijanska i hrvatska historiografija, a u kojoj su

²³⁰ Isto.

²³¹ Izjava D.S., r. 1992., dana autorici 31. siječnja 2017.

²³² Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, „Kultura sjećanja i politika nacionalnih identiteta“, u: *Kultura sjećanja:1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, Disput, 2008., str. 7.-13.

ključni problemi broj stradalih i iseljenih osoba te pitanje jesu li provođene politike bile genocidnog tipa. U moru tumačenja spornog vremena od strane nacionalnih historiografija i publicistika koje nerijetko svoje interpretacije formiraju prema političkim (i drugim) interesima, utješna je činjenica da su historiografske struje novijeg vremena, sklone komparativnim metodama iz kojih proizlaze novi zaključci koji zaobilaze nacionalne i srodne motive istraživanja. Kako bi se pojasnilo o kakvim se zaključcima radi, navesti ću samo neke od njih. Jedan od takvih zaključaka jest važnost promatranja povijesti iz šire perspektive koja uključuje europski kontekst ratnih zbivanja i ratnih nasljeđa, ali isključuje etnički element nasilja prema čemu je iseljenje, odnosno preseljenje, odnosno premještanje populacije nešto što se događa nakon rata oko 15 milijuna ljudi pod podrškom Saveznika.²³³ Dakle historiografska istraživanja novijeg datuma svojim radovima nastoje proširiti viđenje vremena i ljudi koji su subjekt istraživanja. Jugoslavenska je historiografija sporne događaje interpretirala na način koji je prošlost simplificirao: fašisti su odgovarali za svoje postupke, svi oni Talijani koji su se odlučili pridružiti antifašističkoj borbi bili su nagrađeni, a svim drugim Talijanima – onima koji nisu bili niti fašisti, niti su sudjelovali u NOB-u ostala je mogućnost da žive u novom društvu s osiguranom ravnopravnošću. Skroz do osamdesetih takva interpretacija, službeno nije mijenjana, odnosno opravdanost svega što se dogodilo nije bila upitna u javnim diskursima. Tek od osamdesetih, prešutna se pitanja počinju postavljati, ali ne u akademskim krugovima nego kroz tisak i književnost (o kojoj će biti više riječi u poglavlju 4.7). Događaji se konkretnije počinju preispitivati tek pred raspad, a onda i raspadom Jugoslavije i dolazi do onoga što su riječki Talijani okarakterizirali kao „*veće slobode*“ današnjice koje su popraćene „*nezainteresiranošću*“ za njihovo pitanje. Razlozi takve interpretacije od strane stanovništva izlaze iz činjenice da se među prvim ispitivačima, ističu pripadnici talijanske zajednice. Dakle prvo spominjanje stradanja Talijana u Rijeci i Istri, javlja se kod lokalnih talijanskih, uglavnom književnika i srodnih zanimanja, tek potom povjesničara, a tek onda slavenskih. Svo se vrijeme narav odlazaka opisivala kao sporadična i/ ili dobrovoljna. Ipak, Hrvatska je, unatoč podvojenosti u društvu po pitanju komunizma i Drugog svjetskog rata u javnim interpretacijama, zadržala antifašizam kao jedan od temelja svog identiteta koji je posebno vidljiv u Istri i Rijeci, u kojoj je većina ulica i dalje posvećena „*palim borbama*“, posebno u područjima koja su nekoć pripadala Sušaku. Dakle u gradu u kojem je antifašizam jak nositelj javnog sjećanja, čak i unatoč mogućnosti interpretacije, interesa nema dovoljno, odnosno kada ga ima uglavnom nije dominantan da bi zaokupio

²³³ Mila Orlić, „Javni diskursi, nacionalne memorije i historiografija na sjevernojadranskom prostoru“, str. 19.

pažnju šire javnosti. O široj problematici pa i povijesti pisanja o spornim događajima više govori Franko Dota u svom radu *Od usuda povijesti do fatalne greške: hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke*. Talijanska je historiografija, s druge strane, neko vrijeme izbjegavala pitanje Rijeke, Istre i Dalmacije uključivati u svoj javni diskurs, uz uvijek prisutne iznimke, a situacija se promijenila otprilike s padom komunističkih sustava u Europi kada se i javno pamćenje prilagođavajući vremenu donekle reformiralo, pa pojačalo tendenciju uključivanja žrtava u obavezu pamćenja.

Ono što je cilj ovog rada je izdići se iznad generaliziranja koje se nerijetko javlja kao uzrok sukoba dvaju historiografija, a upravo takvom generaliziranju suprotstavljaju se osobna iskustva ispitanika. Slijedeći će redovi prikazati subjektivna iskustva riječkih Talijana što je bio jedan od glavnih ciljeva ovog istraživanja, uz analizu identiteta riječkih Talijana: skupiti obiteljske priče onih koji su odlučili ostanu u gradu u kojem su i rođeni, u vrijeme dinamičnih procesa iseljavanja. Upravo su obiteljske priče koje su ispitanici ispričali pokazale kako odluke o ostanku, nerijetko nisu bile odluke nego nespretni splet okolnosti, neodlučnosti, strahova od neizvjesnosti i nepoznatog izvan rodnog grada. Takvim je nespretnim okolnostima pridodan, nerijetko, osjećaj odgovornosti prema drugim članovima obitelji, a možda još i važnije odbijanje prava odlaska od strane vlasti po ne uvijek jasnim kriterijima. Protok vremena i odgađanje odluke rezultiralo je obično i udajama, ženidbama, zaposlenjima i svim onim događajima koji su pogodovali integraciji u društvu. Ono što doprinosi tragediji situacije je činjenica da je malo koja obitelj kompaktno odabrala odlazak ili ostanak, pokazati će istraživanje. Tragedija spomenuta u prethodnoj rečenici je ključna riječ po pitanju istraživanja identiteta skupine jer je upravo ona ključna u povezivanju skupine, o čemu je već bilo govora u ovom radu. U skladu s važnosti tragedije i patnje u obvezi pamćenja, formiranje identiteta riječkih Talijana, odnosno reformiranje²³⁴ tog identiteta temelj je našlo u sjećanju i pamćenju egzodusa iako on nije osobno proživljen čak niti od najstarijih članova zajednice koji su svojim iskazima doprinijeli radu. „*Nesigurnost u stvaran značaj prošlih događaja ne sprječava nas da ih komemoriramo, javno ih se prisjećamo, oplakujemo ih ili proslavljamo.*“²³⁵, istaknule su Brkljačić i Prlenda u uvodnom poglavlju zbornika radova *Kultura sjećanja i historiografija*. I zaista, nesigurnost u stvaran značaj događaja koji su se odvijali u prošlosti, a pritom ne misleći na neistinitost već na različitost percepcije događaja i činjenicu da događaj nije osobno proživljen, ne sprječava pojedince da ih se prisjećaju. Slike

²³⁴ Reformiranje jer se radi o novom identitetu, novom u smislu nacionalne manjine, umjesto dotadašnje većine, odnosno u smislu promijene društva i političkog okruženja u kojem se nalazi.

²³⁵ Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, nav.dj., str. 10.

odlazaka Talijana iz Rijeke postale su središte sjećanja onih koji su iz različitih razloga ostali i naveli ih da se poistovjećuju, identificiraju s grupom unatoč tome što nisu dijelili istu sudbinu, odnosno isto povijesno iskustvo. Drugim riječima, dobrovoljnim ili prisilnim ostankom na ovom prostoru riječki Talijani uglavnom nisu iskusili iskustvo odlaska iz prve ruke, već posredno, preko iskustva onih koji su odlazili, ali upravo je taj odlazak ljudi talijanske nacionalnosti postao središnji element pamćenja, ne samo za generacije koje su osobno posvjedočile odlascima, već i za one koji su rođeni iza tog vremena. Dok povijest po svojoj naravi „*pripada svima, a i nikome*“, sjećanje traži konkretno: prostor, vrijeme, geste, slike i objekte, isticao je Nora.²³⁶ A to su, konkretno, riječki Talijani dobili u slikama susjeda, poznanika, obitelji, sugrađana koji odlaze u momentu promjene vlasti. Ne postoje dva apsolutno jednaka pamćenja, kao što ne postoje dva identično proživljena trenutka od strane minimalno dvaju različitih osoba, što su pokazala i sjećanja riječkih Talijana na spomenute godine. Ipak, svačija je interpretacija veoma slična, gotovo jednaka interpretaciji većine i nerijetko generacije koje nisu proživjele slike odlaska sugrađana živopisno i detaljno opisuju te trenutke koje su dobili u nasljedstvo. Dakle, iako svi pojedinci zajednice koji su svojim razgovorima dali doprinos nastanku ovog rada, u sjećanju njeguju sliku snažnih migracijskih kretanja između 1945. i 1955., svako se sjećanje razlikuje jer se u njemu miješaju općenita povijest, pojedinačna iskustva i identitet zajednice naslijeđen unutar društvenih okvira koji kolektivnom pamćenju omogućuju čuvanje slike o prošlosti u skladu s većinskom interpretacijom, odnosno rekonstrukcijom iste. Kako bi kolektivno pamćenje bilo moguće, nužno je postojanje pojedinaca koji socijalizacijom na specifičan način nasljeđuju društvene okvire, a kojima međusobna komunikacija unutar zajednice omogućava neprestano stvaranje i potvrđivanje kolektivnog pamćenja.²³⁷

Dok je o egzodusu pojedinaca i razlozima koji su ih nagnali na to već bilo riječi, sada će više riječi biti o razlozima ostanka. Jedan od sugovornika koji je u ključnom povijesnom periodu bio dovoljno star da bude svjestan situacije koja se događala, posvjedočio je slučajnosti ostanka kao jednoj od češćih specifičnosti nastanka manjine:

„Ja sam bio treći od četvero braće. Moja je sestra pobjegla u ono vrijeme s brodom i završila je na kraju, preko Italije u Australiji, gdje još i danas živi. Ona ima 88 godina. Brat mlađi, najmlađi, njega su tražili da ide u vojsku. U to vrijeme, on je pobjegao, da ne bi završio u vojsci JNA i sakrio se u rupi u brodu, tamo gdje ide sidro. Zamisli koji zvukovi, to je željezno

²³⁶ Pierre Nora, *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta.*, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 21.-45.

²³⁷ Jan Assmann, *nav.dj.*, str. 52.

sidro. Koji zvukovi su to morali biti svaki put kad bi se sidro spustilo i dizalo. A on je bio tamo nekoliko dana dok brod nije stigao u Italiju. Tamo je bio onda još neko vrijeme. Znaš, ti ljudi nisu bili željeni, mislim, ni Italija ih nije željela. Ali onda je on za sestrom uspio doći do Australije.“

„Vi niste željeli otići?“

„Probao sam pobjeći dva puta. I bježao sam. Kad je bilo vrijeme za otići, nisam htio. Bio sam stariji sin: sestra najstarija je otišla prva i nisam se usudio pustiti mamu, tatu i mlađu sestru same. I tako sam ja ostao ovdje. Zadnji tren, kad sam definitivno odlučio pobjeći uhvatili su me nedaleko od granice i vratili nazad. Kako sam bio maloljetan stavili su me u zatvor na nekoliko dana i onda su me pustili. Neko vrijeme su me i dosta maltretirali jer su tražili mog brata, makar je to već bilo pedeset i neke godine.“²³⁸

Privatni razlozi ostanka postali su važan faktor u procesu pamćenja ove zajednice. Upravo oni naglašavaju različitost u iskustvima, a potom i sjećanjima pojedinaca koja tvore kolektivno sjećanje. Različite priče prema kojima su krivci za ostanak raznoliki, ali uglavnom nametnuti ili doneseni mimo njihove volje, usađuju se u sjećanje manjinske politike i sudjeluju u procesu viktimizacije, izgradnje slike o sebi kao žrtvi. Sjećanje na poslijeratni period u narativu talijanskog stanovništva nerijetko se povezuje s etničkim čišćenjem, a kako bi svoje priče koje su u društvu uglavnom marginalizirane učinili vidljivima povezuju ih s drugim, poznatijim povijestima (u slučaju izjave židovskom) uz naglasak osobnog vlasništva nad žrtvom²³⁹ :

„27.1. obilježavamo Dan holokausta. Znamo da se to dogodilo, znamo da je to nešto ružno. Zašto ne bismo isto tako znali da se nekim ljudima prije sedamdesetak godina ovdje dogodilo nešto ružno.“²⁴⁰

Na neki način, različitost privatnih razloga naglašava tragičnost situacije jer omogućava povezivanje s osobama na privatnoj razini. Da bi kolektivno sjećanje bilo formirano, potrebna je konkretnost oblika, događaja, mjesta i osoba, a smisao mu daju simboli i slični društveni elementi, dok posebnu važnost u ovom fenomenu predstavljaju takozvane *figure sjećanja*.²⁴¹ Figure sjećanja pojam su koji čine tri osnovna obilježja: Prvi se odnosi na vezanost uz vrijeme i prostor. Naime prostorni okvir sadržaja sjećanja, pojedincima označava domovinu, čak i u

²³⁸ A.F., r. 1934., intervju proveden 23.ožujka 2017.

²³⁹ Pamela Ballinger, nav.dj., str. 130.

²⁴⁰ Izjava B.J.F., r.1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²⁴¹ Jan Assmann, nav.dj., str. 54

slučaju odsutnosti.²⁴² Drugo obilježje figura sjećanja odnosi se na vezanost uz grupu, a podrazumijeva konkretnost pamćenja, odnosno vezanje pamćenja sa stvarnim, realnim grupama. Treće obilježje odnosilo bi se na moć rekonstrukcije, odnosno činjenicu da prošlost ne ostaje upamćena u punini, već samo onaj dio prošlosti koji je moguće rekonstruirati neovisno o vremenu.²⁴³ Upravo je to slučaj koji se dogodio sa zajednicom Talijana u Rijeci, rekonstrukcija je zahvatila samo sjećanje da se proces dogodio, ne i popratne elemente koji su se događali. Primjerice, vidjet ćemo potpunu negaciju loših, nazovimo, odnosa između onih koji su odlazili i onih koji su ostajali, koji su možda u ono vrijeme imali značaj, ali provođenjem politike izmirenja takvi se segmenti zaboravljaju.

Ključna figura sjećanja u ovom je slučaju egzodus stanovništva talijanske nacionalnosti, iako je subjekt grupa koja ga uglavnom nije osobno iskusila. Napomenuto *uglavnom* ističe nemogućnost isključivanja opcije osobnog iskustva, jer su iznimno, postojali i slučajevi pojedinaca koji su otišli, a potom se vratili i trajno ostali u Rijeci i njenoj okolini:

*„Kada se optiralo imala sam sestru i šogora, oni su išli u Italiju. Išla sam i ja, ali sam bila bedasta, bio je jedan dečko s kojim sam se gledala, kasnije mi je postao muž, zbog njega sam se vratila. Mogu vam reći da mi je krivo. Nije mi nepodnošljivo krivo, ali bila bi sretnija tamo.“*²⁴⁴

Prije razlaganja razloga ostanaka riječkih Talijana, valjda spomenuti bitan element u procesu opcija o kojem se vrlo malo govori, a gotovo su ga svi ispitanici spomenuli. Radi se o nemogućnosti shvaćanja i zamišljanja mogućnosti da Rijeka pripadne Jugoslaviji. Naime, dok bi generaciji riječkih Talijana rođenoj, primjerice devedesetih bilo nezamislivo da Rijeka postane talijanski grad, ondašnjem je stanovništvu bilo nezamislivo da vlast bude jugoslavenska. Takva nemogućnost razumijevanja odnosno predočavanja događaja sezala je do te mjere da pojedinci uopće nisu razumjeli značenje mogućnosti opcija koju je omogućio prvo Mirovni sporazum, a potom i Londonski memorandum. Opcije su značile mogućnost izbora između zadržavanja talijanskog državljanstva i odbacivanja talijanskog i stjecanja jugoslavenskog državljanstva. U toj se činjenici nalazi još jedna važna činjenica o kojoj se unutar ove skupine rijetko govori, a to je da je Pariškim mirovnim sporazumom koji je bio

²⁴² Isto, str. 55.

²⁴³ Isto, str. 57

²⁴⁴ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

međunarodni dokument, iseljavanje stanovništva odobreno, odnosno nametnuto²⁴⁵ ne samo od strane jugoslavenske države već i od međunarodne javnosti.²⁴⁶ Ipak, u javnoj memoriji, pa tako i onoj talijanskog stanovništva Rijeke, preseljenje stanovništva je često poistovjećivano s deportacijom i etničkim čišćenjem.²⁴⁷ Iako se među izjavama većeg broja ispitanika generacija koje su godine egzodusa osobno proživjele, može pročitati nemogućnost razumijevanja opcija, nemoguće je zaključiti o kojem razmjeru takve pojave govorimo, odnosno koliko je u praksi bio čest slučaj da pojedinci jednostavno nisu razumjeli što njihovo odlučivanje znači. U svojem iskazu, o toj pojavi svjedoči Bruno Petrali:

„Moj je otac pobjegao u Italiju. Ja sam ostao s bratom koji je bio u Njemačkoj u logoru jer je bio talijanski vojnik, a onda se vratio tu iz Njemačke. Svi su Fiumani, ma barem 90 posto njih, svi su optirali za Italiju. Mislili su da optirajući za Italiju zemlja ostaje talijanska. U stvari, ne. Kada su optirali za Italiju, imali su samo mogućnost, odnosno pravo, otići u Italiju sa svim pokretninama i preseliti se. Drugi to nisu mogli, postojale su granice. Većina je njih vjerovala da optirajući za Italiju, Italija ostaje.“²⁴⁸

Jasno tako što nije zasigurno bio razlog zbog kojeg su se ljudi odlučivali ostanu, naprotiv. Ipak, može olakšati razumijevanje vremena i pokazati samo jedan od bezbrojnih razloga odlučivanja za Italiju. Ipak u situaciji u kojoj pojedince uspije iznenaditi promjena vlasti, a nudi im se, barem u ideji, alternativa izbora, važno je razumjeti koji su motivi potaknuli pojedince da ostanu unatoč nepovoljnim okolnostima. Određen broj ljudi koji se izjašnjavaju i osjećaju Talijanima, a koji su za ovo istraživanje pristali razgovarati o ključnim povijesnim trenucima dao je kroz svoje izjave naslutiti da je ostanak bio posljedica naklonjenosti novom poretku. Jasno, riječ je o pojedinim slučajevima, ali i takvi nezaobilazni su u istraživanju identiteta zajednice. Dakle izvjestan broj ljudi bio je priklonjen socijalizmu i komunizmu, što ne znači nužno da su bili članovi partije, no sama ideja takvog političkog uređenja nije im predstavljala značajniji problem. Uglavnom se radi o slučajevima koji možda nisu bili toliko priklonjeni socijalizmu i/ili komunizmu, ali vidjeli su to kao alternativu fašizmu koji im kao sustav vlasti nije odgovarao. Živuci su, jasno, tada bili premladi da bi samostalno donijeli stav

²⁴⁵ Onaj tko je odabrao talijansko državljanstvo bio je primoran unutar godine dana napustiti teritorij pod jugoslavenskom upravom.

²⁴⁶ Mila Orlić, nav.dj., str. 21.

²⁴⁷ Catherine Gousseff, *Presentation*, u: „At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria“, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 11.-15.

²⁴⁸ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

o fašizmu ili komunizmu, ali su ga dobili u nasljeđe, a ojačali iskustvom okoline, onih koji su im u tom periodu bili bliski:

„Ja se kao danas sjećam: oslobođenje '45. došlo je kao olakšanje. Nadali smo se nekoj promijeni. Život između Sušaka i Rijeke je krenuo, nikad više nije bilo naočitih razmirica, nego samo u vrijeme fašista. Recimo u gimnaziji smo morali, imali smo profesoricu iz talijanskog koja kada je ulazila u razred očekivala je kao pozdrav „saluto romano“. Bili smo sretni poslije što god oni govorili. Nama je bilo drago, nismo htjeli da nam komandiraju fašisti. Mi smo bili sretni zbog partizanskog pokreta, neki od mojih kolega su zbog toga bili zatvoreni, mi smo u tom pokretu vidjeli mogućnost da naša zemlja bude naša.“²⁴⁹

„Stric je bio Talijan, ali uvijek je išao na stranu komunista (...) Nije se nikad upisao ni u Partiju ni nigdje, ali je bio za to. Tako sam ostala i ja, nije imao tko drugi brinuti za mene.“²⁵⁰

„Krenula je tvrda stvarnost. Počele su optacije, ljudi su optirali za Italiju, malo tko nije, uglavnom ljudi koji su bili komunisti. Malo pomalo svi su, među ostalim zato što se tu živjelo lošije, Italija se oslobodila fašizma, počela je sa slobodnim tržištem, neki su odlazili u Italiju raditi, u Ameriku, u Australiju, u Kanadu, u Argentinu, te izbjeglice koje su masovno dolazile u Italiju i raširila se ta manija odlaska u Italiju jer se tamo vidjela bolja budućnost. Istovremeno, ovdje je bilo užasno, sve je bilo napeto, dok je u Italiji ta napetost brzo riješena. Ljudi su odlazili u Italiju s nadom boljeg života, ali većina je odlazila u izbjegličke logore, gdje bi živjeli u jednoj prostoriji, cijela obitelj u jednom boksu. Živjeli su tako, mnogi su zato otišli uglavnom u Australiju i Kanadu, ali i u Ameriku ako su imali obitelj, Argentinu, Novi Zeland, Belgiju... Stvarnost je bila ta. Nakon '47. samo Jugoslavija i točka. Sada, razlozi su bili mnogobrojni i za odlazak i za ostanak.“²⁵¹

Ako su se za jugoslavensko državljanstvo odlučivali oni koji su njegovali određene simpatije prema komunizmu ili su bili premladi da bi samostalno napustili Rijeku, što je prevagnulo u ostanku onih koji takvoj ideologiji nisu bili bliski? Naime, kako je već navedeno širok je raspon osobnih razloga čiji je temelj, u većini slučajeva, sigurnost u poznatom okruženju, unatoč brojnim promjenama koje se događaju. Jasno, faktori se u svim pričama, a kako to

²⁴⁹ Izjava C.C., r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁵⁰ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁵¹ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

obično biva, isprepliću i gotovo su svi sugovornici napomenuli kako im je teško detektirati razloge ostanaka jer se uglavnom radi o spletu okolnosti.

„To je vrlo delikatna tema za mene. Mladi su odlazili jer nisu željeli ostati pod Jugoslavijom. Ja sam ostala jer sam radila u jednoj tvornici marmelade. Ubrzo sam bila premještena da radim s dokumentima. Nakon toga je moj muž odlučio da ne radim više i ostala sam kod kuće, dobila dvije kćeri (...) Talijani rođeni u Rijeci išli su ća. Od moje obitelji je išao samo brat, drugi su ostali jer su našli posao, dobili sigurnost.“²⁵²

Uz dobrovoljne ostanke ili ostanke motivirane privatnim okolnostima, velik broj ostanaka potaknule su jugoslavenske vlasti koje su, kako bi međunarodnoj javnosti pokazale dobar položaj manjina na spornim područjima, ali istovremeno spriječila raseljavanje educiranog kadra kojeg je u određenim djelatnostima nedostajalo, selektivno odabirala one koji su predviđeni za integraciju i razdvajala ih od onih drugih. U skladu s time nekim je pojedincima, često vrlo nejasno na kojem temelju, zahtjev bio odbijen, ali su ispitanici ove skupine tu pojavu isticali preko tuđih umjesto neposrednih, vlastitih iskustava. Isticanje vlastitih iskustava tog procesa, češćim se pokazalo u istraživanjima sličnog tipa u drugim regijama²⁵³.

„Ostanak je u biti bio splet okolnosti. Optaciju su mu odbili. Skupio je hrabrosti i odlučio se na odlazak, ali vratili su ga nazad. Kako je on meni pričao, teritoriji su se ispraznili. Otvorili su granice: „Otvorene su vam granice, odite!“. Ali su jednom trenutku shvatili da nema više tko raditi. Okej, ovi su se spustili u Rijeku, ali nije ih opet bilo toliko koliko je ljudi otišlo. I oni su zatvorili granicu, nije uspio ni legalno ni ilegalno otići preko.“²⁵⁴

Nacionalna heterogenost koja je u Rijeci prisutna stoljećima dodatno je otežala odabir onih optanata kojima bi se mogla priznati nacionalna prava u svojstvu manjine, od onih kojima to treba odbiti. Jedan od kriterija određivanja nacionalnosti bila je etnička interpretacija prezimena koja nije uvijek bila u skladu s osjećajima i identifikacijom takvih pojedinaca.

„Moj je otac je optirao. On je bio talijanski vojnik. Bio je zatvoren i transportiran u Berlin. Bio je ratni zatvorenik, talijanski vojnik. Bio je u logoru. Kada se vratio pješice, a vratio se kada je rat završio, optirali smo za otići na drugu stranu. Dva puta su nam vratili odbijenice.

²⁵² Izjava Mercede Pulich, r. 1938., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁵³ Za primjer uzimam rad Glorie Nemec: „Proces formiranja talijanske manjine, pamćenje i interpretacije problematike optacija“, u: *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, 6. -7. (2011.-2012.), 211.-241.

²⁵⁴ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

Zbog toga sam išla u talijansku školu u Rijeci, kasnije sam išla u hrvatske srednje škole. Ovdje je bilo mnogo Talijana koji su tu bili prije Jugoslavije. Pravih Talijana, mi za njih nismo bili pravi Talijani jer je moj otac odavde, moja mama je odavde. Ja sam bila Dobrijevič – ch – to nije talijansko prezime, rekli su. Željeli smo otići, ali naši Hrvati nisu željeli da odemo. Nismo mogli dobiti papire od partizana, kao domovnicu, kako da vam objasnim gdje piše da smo Talijani. Rekli su da ih nisu našli.²⁵⁵

Uz interpretaciju prezimena, jedan od kriterija za odobrenje i odbijanje zahtjeva bio je i govorni jezik. Od 1947. godine, optant je morao tražiti od lokalnih komiteta certificiranje govornog jezika kako bi se utvrdila osnovanost tog kriterija, a od iduće godine ta procedura prelazi u nadležnost Ministarstva unutarnjih poslova.²⁵⁶ Kao i po pitanju prezimena, jezik kao kriterij nacionalnosti, odnosno dopuštanja ili odbijanja optacija, pokazao je dodatni paradoks cijele situacije o kojem svjedoči Bruno Petrali, sin talijanskog časničkog namjesnika i Hrvatice koja je u valu iseljavanja napustila grad, koji je obrazovanje stekao na talijanskom pod Italijom, a potom i gotovo završio više obrazovanje u Milanu i koji je, kako sam ističe, slabo poznao hrvatski u ono vrijeme:

„Moj otac, koji je bio bogati trgovac, koji je imao trgovine pod Italijom, s komunizmom je izgubio sve. Bio je i u zatvoru. Od tužitelja je postao optuženikom i služio je zatvorsku kaznu od dvije i pol godine. Kada je izašao, pobjegao je u Italiju. Moja je majka otišla nešto kasnije. Moj je brat je otišao ranije, nakon oca. Moja je sestra ostala tu jer se udala. Ja, koji sam optirao dva puta, kojem su (stanka). Radio sam kao najavljiivač, prvi najavljiivač na Radio Rijeci koja utemeljena 1945., pred kraj '45. Ja, kada su došli partizani u Rijeku, nisam ni bio u Rijeci. Bio sam u Milanu, jer je moj otac bio iz Milana. On je došao tu s ratom 1918., s talijanskom vojskom, smjestio se na Trsatu. Tu je upoznao moju majku i oženio ju je. Ni ona nije bila Talijanka. Bila je Hrvatica jer su na Trsatu bili Hrvati. Uglavnom ni moj otac ni moja majka nisu bili iz Rijeke. Otac je bio iz Milana i bio je časnički namjesnik²⁵⁷ talijanske vojske na Trsatu. Zanella je bio kao ja. Majka mu je bila, Slovenka, tata Furlan, iako je bio iz Vincenze i govorilo se: „Vivo Zanella, vero Fiuman!“²⁵⁸. A ni otac, ni majka nisu bili Fiumani. Tako nekako i ja. (...) Većina Fiumana je radila u hrvatskim institucijama, pričali su hrvatski, naučili su, a radili su i u tvornicama. Najbolji radnici bili su Fiumani. Ljudi koji su dolazili iz Bosne, od kojekuda učili su od njih. Kada su ljudi htjeli odlaziti, govorili su im:

²⁵⁵ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁵⁶ Gloria Nemec, nav.dj., 211.-241.

²⁵⁷ Sergente maggiore

²⁵⁸ Živio Zanella, pravi Fiuman!

„Ne. Nije vam talijanski materinji jezik“. Moja je optacija dva puta bila odbijena jer mi materinji jezik nije bio talijanski. Iako sam hrvatski jedva pričao. I bio sam najavljiivač na radiju. Na talijanskom jeziku. Zbog profesije sam morao pričati na talijanskom jeziku i pod Jugoslavijom. Jer je život morao ići dalje, jer tvornice nisu mogle stati, morale su ići dalje, jer su profesori morali učiti te mlade koji su dolazili. Odbili su mi optaciju na temelju jezika jer je moja mama govorila hrvatski. A rekli su materinji jezik je jezik majke. Taj je prijelaz trajao recimo od '47 do '49. Kako su neki odlazili, drugi su dolazili. Stari grad se ispraznio. Pola je ljudi otišlo u Italiju, pola je otišlo u smještaje koji su ostali prazni nakon što su neki ljudi optirali za Italiju. Taj prijelaz koji je zahvatio masu se dogodio u periodu od recimo tri godine. Ljudi su se naučili. Ja nisam dobro znao hrvatski jer sam uvijek bio u talijanskoj redakciji. „²⁵⁹

U svom radu²⁶⁰, Glorija Nemeć ističe kako je zahtjev za talijanskim državljanstvom u nekim slučajevima prouzročio i kažnjavanja, kako direktno – prisilnim „dobrovoljnim“ radom, tako i novčanim nametima, protjerivanjem s posla i škole i sličnim oblicima maltretiranja. Ipak, nitko od ispitanika nije istaknuo bilokakve posljedice tog tipa koje je iskusio kako osobno, tako i posredno preko iskustava drugih ljudi za koje zna. Ono što su isticali bilo je prisilno zadržavanje, odnosno nemogućnost odlaska te u ranijim poglavljima spomenutu konfiskaciju imovine koja je istovremeno i posljedica zahtjeva za optaciju, i motiv odlaska. Ipak, ispitanici su spominjali određene diskriminacije koje su se javljale, a interpretirane kao „kazna“ za odabir talijanskog državljanstva:

„Moj barba, '47 kad je bila mogućnost optacija, govori: „Kamo, ja sam se tu rodio, kamo ću ići dalje?“ A imao je sina koji je bio punoljetan. Kada je moj Aurelio, njegov sin, imao 21 godinu, njega su poslali u vojsku, već je bila Jugoslavija. I on vam je to odslužio, moralo se, i to u Beogradu, u Titovoj armiji je bio i došao doma i oženio se i dobio je bebu. Onda su vam svi imali dječji doplatak, tada su vam svi to imali, nisi morao ništa napraviti da to dobiješ. I moj Aurelio, koji je dobio dijete, njemu su rekli da ne može dobiti taj doplatak jer je strani državljanin. Kaže on njima: „Kakav sam strani državljanin pa Titovu vojsku sam služio. Šta je vama?“ Nakon toga su ga zvali, general neki, ja mislim, ja vam ne znam koji je to točno bio, ali on je njega nazvao i rekao mu da su pogriješili. Da je njegov otac mogao za mlađu braću optirati, ali za njega nije mogao jer je trebao dozvolu jer je on bio punoljetan. „Ako Vi želite ići, u Italiju ili kamo ćete već poći, ja vam odmah dajem pasoš i možete poći. A ako ne,

²⁵⁹ Izjava Brune Petralija, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁶⁰ Gloria Nemeć, nav. dj.

onda ćete moći poći kamo vas je volja, Vi ste uvijek dobrodošli, a to što ste bili u vojsci ćemo Vam upisati u radni staž.“ I Aurelio je onda rekao da ne ide u Italiju jer su veća sirotinja nego mi i pedesete godine je otišao u Švicarsku.“

Takvi su oblici diskriminacije, čak i u spomenutim slučajevima kada su vlasti nepravdu pokušale ispraviti, zasigurno imale, makar posrednu ulogu u odlasku, kao što je poziv na vojni rok nerijetko takvu odluku odgodio na neko vrijeme, pa u nekim slučajevima i trajno. Dakle, s jedne je strane vlast svojim odlukama direktno sprječavala odlaske talijanskog stanovništva, jasno onog čiji je ostanak bio potreban. Uz neodlučnost pojedinaca po pitanju odlaska, događali su se drugi integracijski procesi: pronalaženje posla, ženidbe:

„Od moje obitelji sam ostao samo ja. Moja se sestra udala za jednog Hrvata, Dalmatinca i ostala je ovdje. On je bio službenik u Partiji, izgradio je veliku kuću, a onda su otišli iz Rijeke. Ja sam jedini ostao u Rijeci. Optirao sam i ja, oni su odbijali, ja sam pokušavao. Mislio sam idem u Italiju, idem u Italiju, ali onda sam se oženio. Htio sam optirati, dva puta sam predavao zahtjev, ali nešto je tako htjelo i oženio sam se. I eto zašto sam ostao. Među ostalim, rastali smo se vrlo brzo. Već '53. Imam sina, uvijek smo skupa, često se viđamo. Zbog toga sam ostao. I onda se brzo privikao, počeo sam raditi, imao sam lijep posao, počeo sam pjevati, imao sam pjesmu koja je išla na svim hrvatskim radio stanicama, bio sam među prvim jugoslavenskim pjevačima, bili smo Robić, Krkljuš i ja. Pjevao sam o Kvarneru, Opatiji, osim što sam radio na radiju, počeo sam i pjevati na radiju. Kasnije i kazalište, pa parodije, pjesme. Mario Kinel je to radio, kad je on otišao u Zagreb, ja sam nastavio. Radili smo šale, zezali smo, naravno ono što smo smjeli zezati.“²⁶¹

Važno je napomenuti i posljedice rata koje su potencijalni odlazak učinile nedostižnim: muškarci su se iz rata nerijetko vraćali kao invalidi, žene su ostajale bez muževa, same s djecom, a djeca bez roditelja, razdijeljena rodbini na uzdržavanje:

„Odlučila sam jer sam se vjenčala sa čovjekom koji je odavde. On je bio ratni veteran i nije želio otići odavde. Dvije godine je bio u ratu, ostao je bez ruke. Europa je bila puna ratnih invalida i tako je odlučio ostati, što će raditi vani? U principu, nisam bila vrlo entuzijastična jer su mnogi otišli iz grada. I velik je broj ljudi došao iz unutrašnjosti. Zbog toga smo se mi osjećali kao stranci u vlastitoj kući. Ovdje se, u Rijeci, do mosta sa Sušakom oduvijek govorio

²⁶¹ Izjava Brune Petralija, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

isključivo talijanski. Kasnije, bez gledanja politike, mnogi su s Grobnika došli u Rijeku jer je Sušak bio mala periferija. ²⁶²

„Ne poznajem oca, poginuo je u ratu. Moja mama se nije mogla vratiti sama s nama jer bi mogla samo u izbjeglički kamp, a to nije željela sama. Kasnije su prošle lijepe godine, razboljela se.,” ²⁶³

„Prva bomba kad je pala (stanka). Onaj zrak. Kada sam izašla van, uzela sam samo osnovno, a imala sam jednu bluzu, lijepu. Sve je raspršilo. Meni je u glavi bila samo ta jedna nova bluza i još nešto, ali sad se ne mogu sjetiti što je još ostalo. Mi smo sve izgubili. Mama je kupovala, to su bili oni Židovi, nekad su prodavali po kućama, plahte za mene i za sestru, roba, svašta. Sve to je izgorjelo. Nije se više moglo spasiti. Kasnije su vam još krali. Nešto kasnije sam kod susjede vidjela onaj mantil koji je imala mama pokojna. Jedan tada moderni je bio, neka plava boja, tu se samo kopčalo. Tog se sjećam dobro. Mama i sestra su pogriješile jer su išle po stepenicama. Izgubili smo sve, ja sam izgubila mamu, imala je 34 godine prilikom bombardiranja i sestru od pet godina. Prvo nas je jedan gospodin tako uzeo, tamo smo spavali pa smo se kasnije vratili doma. Stariju sestru je uzela teta, oni su otišli. Mene je uzeo ujak pa smo mi ostali. ²⁶⁴

Neovisno o svim drugim okolnostima, pojedinci, iako ne naklonjeni socijalizmu, jednostavno nisu mogli napustiti život započet u rodnom gradu i upravo je ta vezanost uz život na jednom mjestu, uz sve ono što je građeno godinama i vezanost uz zavičaj u nekim slučajevima presudila ostanku:

„Ostala je samo jedna sestra moje mame i moja mama, jer moja mama nije htjela otići jer smo iznad Zameta izgradili kuću i ona je odlučila ostati, nije ju htjela ostaviti. ²⁶⁵

Kada riječki Talijani govore o egzodusu, zapravo se referiraju na cijeli splet nepovoljnih okolnosti koje su se događale od promjene vlasti u Rijeci, o kojima je više riječi bilo u prethodnom poglavlju. Ako odlazak iz grada nisu osobno proživjeli, proživjeli su posljedice tog procesa: izmjenu slike grada: socijalne, demografske, ekonomske. Te izmjene, generacije koje su rođene prije promijene pogađaju i danas, a tonu promjena, iseljavanja, doseljavanja, ukidanja dvojezičnosti i ljutnje, zbog svega navedenog pamte Jugoslaviju i danas:

²⁶² Izjava L.C., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁶³ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁶⁴ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁶⁵ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

„Moj muž se zvao Vivio, promijenili su mu u Živko. Sve se mijenjalo. Za vrijeme Jugoslavije, vi ste morali šutjeti. Niste znali tko je komunist, tko nije. Ako ste bili komunist, imali ste sve. Kao danas HDZ. Tko je htio raditi, mogao je raditi. Ali tko je pričao protiv komunista – gotovo.“²⁶⁶

„Ljute me promijene grada. Ako idem u grad uvijek idem na ista mjesta, ali ako mi netko kaže nešto novim imenima, ja uopće ne znam doći do tamo. Sve se izmijenilo. Žele promijeniti povijest. Povijest se ne dira. Sretna sam jer se vraćaju orlovi. Sram me kada prolazim Brajdom. Odbacuju zelenilo, grade zgrade. Bolnica na Kantridi. Talijani su je izgradili za bolesnu djecu, bila je prekrasna. Sada je ruglo. Politika. Ništa doli politike. Teatro Verdi. Kada su došli, zvali su ga Josip Zeleni. Onda su se ljudi pobunili: ne možemo ga zvati Josip Zeleni jer je Giuseppe Verdi. Promijenili su mnoge stvari ipak. Molo longo nije kao što je nekada bio. Trgovina više nije kakva je nekada bila. Moja mama je imala salon u kojem je imala pomagače, prodavala je odjeću, bluze, sve prije Jugoslavije.“²⁶⁷

„Jako mu je smetalo to dovođenje novih ljudi dok stari odlaze. Ne mislim stari kao stari ljudi, mislim na one koji su u Rijeci bili praktički oduvijek. Pričao mi je da talijanski nisu govorili na cesti, pazili su da ih se ne čuje, mislim da je tu bio najveći problem. Nije stvar u jeziku, nije da je imao nešto protiv hrvatskog, pričalo se to tu i prije, ali ne ovakav.“²⁶⁸

„Nije to što sam osjećala bila mržnja. Mogla je biti samo jedna antipatija jer oni koji su dolazili (stanka). Fiumani su mislili: „Ja sam u svojoj kući. Zašto bi ti, koji si došao, meni rekao da ne pričam svoj materinji jezik.“ S vremenom su se ljudi upisivali u Circolo, bilo je svih, i Slavena. Nacionalizam i politika u nacionalizmu nije dobra. Mi, Fiumani, htjeli smo biti u prijateljskim odnosima i bili smo u takvim odnosima sa Sušačanima. Ali kako su dolazili iz Bosne i od svuda, oni su nas gledali sa čuđenjem. Oni nisu imali pojma da se tu priča talijanski. Možda neki jesu neki, ne možemo reći da su svi bili bezobrazni i ovakvi. Ispočetka je bila zabrana govora na talijanskom. Ali mi smo ga i dalje govorili. I onda su se i oni s time pomirili. Ja sam bila premala i u neku ruku imala sam dobre ljude u blizini koji nisu bili tako zatrti pa ste mogli govoriti, ali oni koji su došli iz unutrašnjosti nisu mogli razumjeti nas. Bili

²⁶⁶ Izjava M.P., r. 1938., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁶⁷ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁶⁸ M.S., r. 1974., intervju proveden 13. ožujka 2017.

smo im kao jedna miješana rasa. Jugoslavija je donijela nove ljude, dobrovoljne radove. Ja nisam često posjećivala centar u periodu kada su stranci došli u grad. ²⁶⁹

Uz nove ljude i gašenje (kratkoročne) dvojezičnosti, riječki Talijani uz sliku grada u sklopu Jugoslavije vežu i napetost u vrijeme graničnog pitanja i krize Informbiroa koja se reflektirala u već spomenutim pojavama: zatvaranju škola i zaoštavanju kriterija za dobivanje optacije, ali i neugodnosti koje su im nametnute zbog ratne krivnje, odnosno nametanja kolektivne krivnje od strane društva, a takve su neugodnosti, prepričavaju ispitanici trajale gotovo do devedesetih:

„Dovođenje novog stanovništva smetalo je mom ocu i bilo mu je šokantno. Sjećam se, to je bila negdje '85, '86 ili '87. Preselili smo se u novu zgradu i njemu su mulci iz zgrade počeli raditi dešpete. Nazivali su ga fašistom i slično. Prije devedesetih, prije rata, ali poslije '85. Zvali su ga fašistom. Mulci uglavnom, stariji od mene, ali i dalje mulci. ²⁷⁰

Doseljeno je stanovništvo ostalo u sjećanju zajednice iz vremena promijene vlasti u okviru straha od komunista. Kada starije generacije govore o *njima*, ne govore o Hrvatima, dotadašnjim susjedima, već o doseljenom stanovništvu koje onda zovu Srbima, neovisno s kojeg područja Jugoslavije dolazilo:

„Mi nismo ni znali šta se dešava. Oni su slali neke ljude, Srbe, da se približavaju nama i da vide šta se događa. Oni su se infiltrirali tako da bi nas možda i uništili. Ali mi vam nikada nismo shvaćali to. Kasnije smo puno shvatili. ²⁷¹

Dodatan revolt izazvalo je uživanje prava od strane članova partije, čega su riječki Talijani, kao i oni građani koji nisu bili članovi, bili uskraćeni:

„Bilo je brojnih koji su dobili posao za koji nisu bili educirani, ali dobili su ga zbog političke podobnosti, bili su u partiji, postajali su direktori iako možda nisu razumjeli to i bili za to. Bio je jedan direktor radija koji je u vrijeme Italije bio električar. Bio je to takav period, a traje i danas. Neki su išli završiti fakultet, ali na način da bi davali ispite samim izlaskom na ispite. Pod komunizmom, ako ste bili u Partiji – dovoljno, bili ste zaštićeni. ²⁷²

²⁶⁹ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁷⁰ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²⁷¹ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁷² Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

„Radila sam u jednoj tvornici, u uredu, bila je to tvornica motora Torpedo. Plaće su bile malene, nije mi bilo dovoljno za platiti sve ovdje i bi dečki iz obitelji nadodavali. (...) Ali znam, kako se moralo biti u Partiji da bi se moglo napredovati, a u Torpedu nisam mogla napredovati jer nisam bila u Partiji. Moj šef mi je rekao: „Ne možeš napredovati bez da uđeš u Partiju.“²⁷³

Otvorenje granica i promjene društvenih i političkih okolnosti u kontekstu većih sloboda nisu uvelike utjecali na narativ prvih generacija (odraslih u vrijeme prije poboljšanja položaja talijanske manjine), ali su zato utjecali na identitet zajednice. Naime, nove generacije svoje odrastanje unutar Jugoslavije vide s jedne druge perspektive koja ne uključuje strahove, neugodna iskustva, teror od drugog i probleme jezika. Naime, kako je već bilo riječi u ranijem poglavlju dodatan jezik za njih predstavlja bogatstvo koje za razliku od većinskog stanovništva posjeduju, a integracija je uvelike utjecala na odnos većinskog stanovništva prema manjinskoj skupini, čemu je možda najviše doprinijelo rješenje graničnih problema. Njihova je interpretacija života u vrijeme Jugoslavije bazirana na usporedbi s današnjim vremenom:

„Uvijek su govorili da je onda bilo teško, da su htjeli zatvoriti neke škole. S druge strane i sad je teško, i sad se priča da će zatvoriti neke škole, one s manje učenika. Ima i jednih i drugih stvari, tu smo negdje, al to je moje osobno mišljenje, tada sam bila premala. Ono gdje sam se ja kretala, ono što su moji roditelji radili sa mnom, ja nikad nisam osjećala ništa negativno, loše i ostalo. Mama nakon što je dobila plaću uvijek bi stavila 200 maraka sa strane. Uvijek bi stavila. Prvi maj, uvijek se išlo negdje. Fale te stvari po meni. S druge strane granice su otvorenije.“²⁷⁴

Iako pamte i njeguju drugačiju sliku vremena Jugoslavije koja se razvija u kontekstu vremena u kojem oni odrastaju, umjesto u kontekstu vremena njihovih roditelja i djedova, generacije odrasle u većim slobodama vrlo živo pamte poslijeratne godine i povijesno iskustvo koje su dobili u nasljeđe, no čini se, zahvaljujući jakim figurama pamćenja:

„Evo ne znam, meni suze dođu na oči iskreno. Koliko god neke stvari nisam prošla, ali ne znam. Preko tate, a da se razumijemo i s tatom isto ne pričam previše o tome, ali nekako

²⁷³ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943., dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁷⁴ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

*doživljam te nekakve stvari kao svoje, možda razmišljam o tim nekim stvarima koje je on proživio onda.,,*²⁷⁵

S druge strane, onim pripadnicima generacija koje uživaju veće slobode poistovjećivanje koje uzrokuje živopisne emocije, događa se samo u slučajevima u kojima je obitelj ili homogena, ili talijanski faktor dominira:

*„Rijeka pripada Hrvatskoj i to što je nekada bila pod Italijom (stanka). Meni je žao svih tih ljudi, žao mi je svih ljudi koji su morali otići, onih koji su ostali pa se ovdje osjećaju ugroženo, ali mislim da je takva bila politička situacija i ovo je danas hrvatski teritorij. Ja suosjećam, ali ne osjećam se kao oni.“*²⁷⁶

Idući *povijesni lom*, mnogo manje značajan za zajednicu u odnosu na prethodni je rat koji se u hrvatskoj naziva Domovinski, kojeg su riječki Talijani većinom osjetili sporedno, preko doseljavanja novog stanovništva, ovog puta uglavnom izbjeglica iz Vukovara. Ipak, osobno iskustvo i nova stradanja nisu mimoišla niti riječke Talijane, ovoga puta dodatno revoltirane zbog patnji koje su iskusili u okruženju koje ne vide kao svoje, ali unutar jugoslavenske države koja im se dogodila i uzrokovala nova nerazumijevanja:

*„S mužem pričam talijanski. Svi pričamo talijanski. Ja ne gledam prošlost. Imam sina koji je umro za ovu domovinu. Ne za Italiju. Umro je ta Hrvatsku. Ali ne smijemo zaboraviti materinji jezik. (...) Sada je, padom Jugoslavije, došlo do većih sloboda. Nas je zanimalo mir. Ljuta sam jer mi je rat uzeo sina. Ljuta sam jer nisam shvaćala rat.“*²⁷⁷

*„Ja sam invalid. Ratni invalid. Nemam sreće, odrezali su mi noge. Išao sam u rat jer sam mislio da je neovisna Hrvatska put do demokracije i većih sloboda.“*²⁷⁸

Jasno, revolt je zahvatio one čiji su članovi obitelji i druge bliske osobe ili oni sami stradali, dok se u drugim slučajevima zajednica priklonila težnjama Hrvatske za neovisnošću, uglavnom zahvaljujući uvjerenju da će kraj Jugoslavije donijeti i veće slobode u društvu, a manje jer su Hrvatsku vidjeli kao svoju domovinu. U tom se periodu, vremenu novih povijesnih promjena, događa i prethodno spomenuti porast broja Talijana na popisima stanovništva, a pokreće se i „trend“ izjašnjavanja na regionalnoj razini: dijelom kao odgovor

²⁷⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²⁷⁶ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

²⁷⁷ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁷⁸ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

na hrvatski nacionalizam koji se počeo masovno širiti u društvu, dijelom zbog snažnog lokalnog identiteta kao izraza posebnosti u odnosu na ostatak države. Također raste spomenut „trend“ neizjašnjavanja, kao posljedica pluralističkih identiteta koje je nemoguće precizno detektirati ponekad ni samim pojedincima. Političku i društvenu situaciju od devedesetih naovamo, riječki Talijani uglavnom gledaju s neodobravanjem, ali neovisno o generacijskoj pripadnosti, više ju ne povezuju s nacionalnim entitetom, već ju tumače na razini političkih procesa šireg područja. Na neki se način, dijelom zbog integracije, dijelom zbog određenih sličnosti u razvitku demokracije na globalnoj razini, politički i socijalni problemi uspoređuju i izjednačavaju od strane pripadnika spomenute zajednice:

„Kad tih lopova ne bi bilo, nama bi bilo jako, jako lijepo. Ali njih svuda ima. Ča nije Berlusconi u Italiji?“²⁷⁹

Važnu ulogu u reformaciji identiteta riječkih Talijana, osim doseljenog stanovništva slavenskog podrijetla, pronašlo je i doseljeno stanovništvo talijanskog podrijetla. Privučeni idejom socijalizma, ali i nedostatkom posla u matičnoj državi u trenutku u kojem u jugoslavenskom društvu niske razine educiranosti nedostaje obrazovanog kadra, u Rijeku dolaze talijanski komunisti, većinom s područja Monfalconea u periodu, uglavnom između 1946. i 1948. Motivi dolaska bili su različiti, uglavnom komunizam i potraga za poslom.

„Mnogi su Talijani otišli. Ali mnogi su i došli, posebno iz Monfalconea. Takav je slučaj bio i slučaj mog supruga. On je doselio ovdje, dok su oni iz Rijeke odlazili van. Došao je jer tamo nije bilo posla, a ovdje bi ga prije dobio nego oni koji su već bili tu. Mnogi su došli jer im se sviđao komunizam. Poznavala sam dvije žene koje su došle jer su ih tražili u Italiji zbog ratnih stvari. Ali moj suprug je došao tražiti posao.“²⁸⁰

Ti su Talijani, iako drugačije prošlosti koja je nužna za zajednički povijesni narativ zajednice, ubrzo bili prihvaćeni kao dio skupine, neovisno o ideološkim stajalištima i svojim su dobrovoljnim životom na području Rijeke dobili važnu ulogu u zajednici. Neki od njih brzo su napredovali, uglavnom zbog potrebe za njihovim kompetencijama, a iako bi se očekivalo da će im starosjedioci u nepovoljnoj situaciji zamjerati takvo napredovanje i približavanje cijele skupine novom poretku, dogodilo se suprotno, njihovo je djelovanje dobro prihvaćeno. Primjerice, Sergio Turconi, intelektualac i jedan od osnivača tromjesečnika *La Battana* i Giacomo Scotti, novinar, književnik, prevoditelj i javni djelatnik, primjeri su pripadnika

²⁷⁹ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁸⁰ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

zajednice koji su u Rijeku došli u procesu kontra-egzodusa, a koji je u zajednici odigrali značajnu ulogu. Ipak, činjenica da ne dijele istu povijesnu tragediju: godine egzodusa i teške promijene uzrokovane novom vlašću, utjecale su na to da se doseljeni Talijani ipak ističu kao *oni koji su došli*, samo je njihovo mjesto u zajednici puno bolje prihvaćeno nego što je slučaj sa Slavenima koji su došli u više, manje istom periodu. Tek kada su se doseljeni Talijani integrirali u zajednicu Talijana, postali bi njeni punopravni članovi u glavama koji su tu bili prije Jugoslavije. Ta je integracija bila potrebna zbog činjenice da se riječki Talijani jasno razdvajaju od Talijana s područja Italije, odnosno njihova je percepcija vlastitog identiteta jakog regionalnog karaktera, o čemu je više riječi bilo ranije u radu:

„Tajnica umirovljeničkog društva Rijeke, njezin tata je došao iz Monfalconea, došao je na brodogradilište za vrijeme rata, jer su oni bili specijalisti i došli su ovdje radi posla. Ostao je tu i oni se više ni ne smatraju Talijanima, ni mi ih onda nismo gledali drugačije. To je vjerojatno jer smo na granici odrasli, tu je sve to, sve migracije tu su bile nešto normalno.“²⁸¹

4.4. Odnos s „drugima“ kao važan faktor u procesu formiranja identiteta

Postojanje *drugoga* neophodno je u kreiranju identiteta. O nužnom razlikovanju od većinskog stanovništva, već se govorilo u radu, ali za identitet ove zajednice i integraciju koju je protok vremena donio važno je posvetiti pažnju specifičnim procesima koji su se dogodili u Rijeci povezivanjem dvaju skupina: talijanske, danas manjinske i hrvatske, danas većinske.

Nakon inicijalnih poteškoća razumijevanja između dvaju skupina o kojima svjedoče raniji iskazi ispitanika, a koje su proizašle zbog nerazumijevanja jezika, načina života, povijesti i kulture, veće su slobode poboljšale položaj talijanske skupine u gradu. Nakon početne situacije nesnalaženja, a zbog imperativa života, riječki su Talijani u sve većoj mjeri imali kontakte s hrvatskim, doseljenim i drugim, stanovništvom. Najveći broj njih svjedoči o mješovitim brakovima između talijanskog i netalijanskog stanovništva koji su gotovo neizbježni u vremenu o kojem rad govori. U većini je slučaja govorni jezik između mješovitih supružnika ujedno i govorni jezik većine: nekada hrvatsko-srpski, danas hrvatski. U manjim slučajevima, kada oba partnera govore oba jezika, interakcija je relativno dvojezična, uglavnom s dominacijom većinskog jezika. Slično se prenosi i na djecu. O jeziku i odabiru jezika između djece, već se govorilo prilikom analiziranja uloge jezika u samo-percepciji

²⁸¹ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

identiteta, ali važno je sumirati: u počecima Jugoslavije, oni koji su odlučili ostati najčešće su se, u suglasnosti s partnerima, odlučivali da govorni jezik djece bude većinski jezik, vjerujući iz perspektive onoga što im je bilo poznato, da će govorni jezik većine djeci olakšati pronalaženje posla i snalaženje u sredini u kojoj odrastaju. Pojedinci koji su na svojoj koži osjetili poteškoće zbog nepoznavanja većinskog jezika, nisu željeli iste poteškoće dati svojoj djeci u nasljedstvo. Istovremeno, u želji da se kultura očuva, a zbog činjenice da je jezik nezaobilazni faktor u očuvanju kulture, uglavnom se, osim u slučajevima kada supružnici nisu bili izrazito protiv toga, djecu poticalo da uče i talijanski jezik, makar u okvirima doma. Veće slobode u društvu i otvaranje granica donijele su potrebu poznavanja više jezika na tržište, zbog čega raste i broj Talijana koji, iako u mješovitim brakovima, inzistiraju na tome da djeca savladaju oba jezika, želeći im na taj način osigurati bolju budućnost i veću kompetentnost na tržištu. Nerijetko talijanski roditelji prvih generacija, njeguju oba jezika i dvojezičnost, na način da djeca sa netalijanskim roditeljem govore jedan jezik, dok sa talijanskim drugi, a formalno obrazovanje završavaju na jeziku većine. Nakon toga, iduća generacija, njihova djeca, iako uglavnom u mješovitim brakovima, sa svojom djecom nastavljaju njegovati bilingvizam, ali djecu upisuju u talijanske škole. Razlog što se broj djece upisane u talijanske škole povećao i postao svojevrsni trend kojem podliježu i netalijanski roditelji je, s jedne strane, uvjerenje da obrazovanje na stranom jeziku donosi pogodnosti za kasniji nastavak obrazovanja, ali i ulazak na tržište rada. S druge strane, motivacija za upis talijanske škole netalijanskim su roditeljima privilegije koje učenici tih škola dobivaju, u odnose na učenike hrvatskih škola: udžbenici, stipendije, pogodnosti različitog tipa koje obrazovanje čine cjelovitim i kvalitetnijim. Uz spomenuto, razlog zbog kojeg se od sedamdesetih naovamo javlja porast broja učenika u talijanskim školama, iz perspektive pripadnika talijanske skupine u gradu je činjenica da je talijanski kao javni jezik izgubio svoju aktivnu ulogu pa je učenje talijanskog kroz institucije način na koji se poznavanje dvaju jezika može izjednačiti: hrvatski dominira javnim prostorom i na taj je način u svakodnevnoj upotrebi, dok talijanski na neki način traži potporu kroz formalno obrazovanje, kako ne bi izgubio ulogu i ostao zapostavljen u privatnom životu pojedinaca.

„Kćeri su išle u hrvatske škole, ali snašle su se. Sa mnom su doma pričale talijanski, sa suprugom hrvatski. Bile su tada talijanske škole, ali nisam ih htjela dati tamo radi posla. Unuci su sada išli u talijanske škole pa kasnije u Italiju na faks.,”²⁸²

²⁸² Izjava M.P., r. 1938., dana autorici 11. svibnja 2017.

Uz sve nabrojane beneficije, građanima u današnjem društvu svjesnom važnosti obrazovanja, talijanske škole nude mogućnost kvalitetnijeg obrazovanja. Radi se o razredima s manjim brojem učenika što omogućava veću posvećenost edukatora učenicima, time i kvalitetniju izobrazbu.

„Zadovoljna sam. Ja sam išla u talijanski vrtić, osnovnu i srednju. Ovdje ima, u Rijeci, četiri talijanskih osnovnih škola i Liceo koji nudi više smjerova, prema tome mislim da mi kao manjina, sada ću se tako izjasniti, ipak sam pripadnik, mislim da stvarno imamo dosta prava i da nam je dosta toga omogućeno s te strane. Nama Talijanska unija financira i knjige, odnosno udžbenike kroz cijelo obrazovanje, od osnovne škole pa do srednje. Čak i izlete, stipendije sada na fakultetu. S tog aspekta sam zaista zadovoljna.,”²⁸³

„Po meni potrebne su uvijek talijanske škole jer će manjine biti uvijek. Ja sam čula od profesorice Schiavato o jednom mjestu u Slavoniji punom isključivo Talijana koji su već izmijenili jezik, ali svi s talijanskim prezimenima. Po meni, uvijek mora biti osnovne i srednje talijanske škole. Ta djeca su vrlo dobra. Ono što je naša Schiavato usadila u nas, mi nikada nismo zaboravili. Ostaje. To je jedna jezgra, mali broj ljudi, profesori se posvećuju, razumiju više.,”²⁸⁴

Mješoviti su brakovi u gradu kompleksne povijesti iz koje proizlazi i položaj talijanske manjine, uvelike utjecali na identitet spomenute zajednice. Povećavanje kontakta s većinskim stanovništvom, nakon što su prve teškoće prebrođene, poboljšalo je položaj skupine u zajednici, a donekle je učinilo atraktivnijom većinskom stanovništvu koje na nju više ne gleda kao na moguću prijatnu nakon rješenja graničnog pitanja s Italijom. Također, porast takvih brakova utjecao je na imperativ pamćenja koji se prenosi na mlađe generacije i donekle ga oslabio. U slučaju kada su dva etnosa koja su u obavezi pamćenja konfrontirana, pojedincu podjednako bliska i njegova, takva obaveza slabi, a povijesni se narativi dvaju skupina približavaju jedan drugome na način da pojedinac s manjim intenzitetom proživljava naslijeđene interpretacije. Također, već spomenuti upis netalijanske djece u talijanske škole povećao je kontakt Talijana s većinskim stanovništvom, ali i stvorio određene probleme za identitet zajednice:

„Ne znam u kojoj mjeri netalijanske djece u talijanskim školama ima točno, trebalo bi vidjeti po školama, ali sigurno ima neku ulogu. Najveći problem roditelja koji žele upisati djecu u

²⁸³ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

²⁸⁴ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

talijanske škole je taj što roditelji ne razumiju da se u talijanskoj školi ne uči talijanski jezik nego se uči na talijanskom jeziku. I to je problem koji roditelji ne razumiju. Činjenica je da oni vide bogatstvo u jeziku više, što stoji i što je, ali je isto tako i problem djeci jer prvi razred je jako, jako naporan. Prvenstveno njima je šok doći u školu, nakon vrtića to zna biti veliki šok, neovisno radi li se o školi njihovog materinjeg jezika ili ne. Onda dolaze u ambijent gdje ljudi oko njih osam do devet sati, jer najčešće djeca idu i u produženi boravak, pričaju jezik koji oni ne razumiju. Dakle doslovno su okruženi jezikom kojeg, usudit ću se reći, 90 posto ne razumije. Oni kad dođu na prijemni za talijansku školu, oni znaju nabrojati do deset, znaju prepoznati boje, znaju što je naprijed, a što je natrag i to je sve što oni znaju. Na kraju krajeva to se i testira. Ne testira se neki duži razgovor. Tako da mislim da roditelji ne razumiju koliki je to djeci problem. Neka djeca to brzo prihvate i uhvate, ali ima i djece koja još uvijek, čak i u drugom razredu, ne prihvaćaju taj jezik. Imaju djece koja se trude stvarno. Okej, pogriješit će, ponekad će izobličiti neke izraze, tipa umjesto „cancellare la lavagna“ reći će „izbrisare la lavagna“ da se snađu, ali opet trude se. Ali nije uvijek tako. U mojoj osnovnoj je bio problem. Manjina nas je bila talijanskih govornika zbog čega je bilo velikih problema, učiteljica je to rješavala tako da nas je stavljala u klupu zajedno, znači miješala nas je i mijenjala često da možemo mi koji znamo jezik pomoći onima koji ne znaju. Isto tako, često i puno nam je čitala talijanske knjige, sjećam se još uvijek „I grandi sogni di Hiroshima“ i time nas je htjela potaknuti da razmišljamo i slušamo, čujemo taj jezik. A mi među sobom, sa Fiumanima bi pričali talijanski, s ostalima se pričao hrvatski.“²⁸⁵

U okruženju u kojem su nadolazeće generacije velikim brojem potomci iz mješovitih brakova, gotovo je nemoguće očuvati konzervirana sjećanja jedne skupine, a to dodatno otežava porast netalijanske skupine u krugovima čija je zadaća prijenos jednog identiteta, kao što je u ovom slučaju škola. Škola zbog svih spomenutih procesa: snažnog utjecaja većinskog etniciteta na život manjinske skupine, velik broj netalijanske djece, poboljšanje položaja manjinske skupine do te razine da je gotovo viđena kao prestižna u lokalnom društvu, doživljava smanjenje djelokruga po pitanju zadaće prenošenja identiteta na nove generacije, a istovremeno upravo je ta zadaća škole neophodna i opravdava potrebu za talijanskim školama. Dok bi takve škole trebale biti mjesto njegovanja identiteta, čak unatoč činjenici da rade po programu hrvatskog ministarstva obrazovanja, prosvjete i sporta, povećanje netalijanskog stanovništva u njima otežava osnovnu zadaću. U tom smislu kada se govori o ulozi škole u okvirima konzerviranja identiteta više se ne govori o školi nego o školskom satu, već na

²⁸⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

hodnicima djeca nerijetko govore većinski jezik. Posljedica toga je nemogućnost da se talijanske škole održe samo upisivanjem talijanske djece, porastom mješovitih brakova zajednica ne može odvojiti talijanske članove od onih koji to nisu pa se djeca u talijanske škole upisuju uz testiranje koje ne obuhvaća više od osnovnog poznavanja jezika, a ono omogućava da u školu dođu i djeca kojima je talijanski samo strani jezik. Nadalje, a ne manje bitno za identitet skupine, u gradu u kojem su se državljanstva u prošlosti mijenjala bez napuštanja grada, kako je to 1962. objasnio u svom dnevniku Osvaldo Ramous: „*Priča bi mogla započeti ovako: Ja sam XYZ, rođen sam u Rijeci i ne prekidajući nikada življenje u svom gradu, imao sam u manje od pet desetljeća moga života, pet različitih državljanstava.*“²⁸⁶, dogodilo se to da velik broj potomaka stanovništva koje je u barem nekom trenutku imalo talijansko državljanstvo, neovisno o nacionalnom osjećaju može dobiti isto državljanstvo, a time i sve privilegije manjine. U takvom kontekstu, pojedinci, uglavnom oni koji državljanstvo imaju ne motivirani osjećajem, već motivirani pogodnostima, objašnjavaju određene probleme koje su oni zatekli u svom obrazovanju u krugu onih čiji je izbor nacionalnosti potaknut osjećajem pripadnosti. O tome svjedoči izjava M.K., koja se izjašnjava kao Talijanka na popisima stanovništva i koja je preuzela talijansko državljanstvo na temelju predaka iako ističe: „*Moja sestra sad ganja njemačko državljanstvo, ona bi se, da može, odrekla svih državljanstava. Odgajani smo tako da nam nacija ne predstavlja ništa.*“

„*Jesu li profesori imali drugačiji pristup prema tebi u odnosu na drugu djecu, onu koja su bila potomci lokalnih Talijana, odnosno koja njegovala taj identitet?*“

„*Da. To se osjećalo. Pogotovo u osnovnoj školi. U srednjoj ne toliko jer, budimo realni, većina učenika Licea danas priča doma hrvatski. (...) U talijanskim sam obrazovnim institucijama oduvijek, išla sam u talijanski vrtić, u učenju nisam imala problema, ali uvijek je bilo nešto. Ja sam se zbilja trudila, ja sam učila da bih imala dobre ocjene, a recimo ljudi koji su doma govorili talijanski, to se smatralo da oni možda ne moraju toliko učiti, ali to nije bilo tako. Gradivo se mora naučiti i uvijek je bilo situacija, tipa: „Ne možeš ti imati pet ako nisi Talijan.“, mislim pravi Talijan, dok on ima manju ocjenu od tebe koji doma ne pričaš talijanski.*“²⁸⁷

Uz probleme na koje riječki Talijani nailaze u odnosu s većinskim stanovništvom, još je jedan odnos s *drugima* ključan u formiranju identiteta skupine. Naime, radi se o odnosu s onima

²⁸⁶ Ervin Dubrović, „Konj za trku Osvalda Ramousa“, u: „*Sušačka revija*“, br. 72., preuzeto sa stranice: <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=72&C=10>, pregledano 15. travnja 2018.

²⁸⁷ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

koji su otišli u vrijeme mogućih optacija, koje skupina naziva *esulima*. U nekim se djelima tematike optanata, izbjeglih i ostalih Talijana na područjima koja danas pripadaju Republici Hrvatskoj, a nekoć su, do partizanskog preuzimanja vlasti pripadala Italiji, spominje se negativan odnos *esula*, odnosno onih koji su otišli i onih koji su ostali (*rimasti*). Taj je odnos, prema nekim istraživačima, okarakteriziran stigmama izdajnika za one koji su napustili zemlju. U takvim slučajevima preostalo talijansko stanovništvo navodi kako zamjera onima koji su otišli slabost, odnosno odlaske i motivaciju mogućnošću boljeg životnog standarda jer se osjeća izdano i napušteno, a prema istome, oni koji su odlazili negiraju talijanski identitet onima koji su ostali.²⁸⁸ U razdoblju Jugoslavije, čelnici talijanske manjine žele istaknuti svoje sudjelovanje (a time i ulogu) u izgradnji države koja se temelji na partizanskoj borbi. Prema nekim tvrdnjama, Talijani koji su ostali, na *esule* su gledali kao na osobe koje je izmanipulirala talijanska propaganda, dok su oni koji su otišli u nekim slučajevima odbacivali srodstvo s onima koji su ostali. Razloge takvih konfrontacija, istraživači vide u ograničenjima postavljenim od strane država i ideologija. Nakon raspada Jugoslavije, do izražaja dolazi marginalnost Talijana koji su ostali u društvu, a ona znači i nedostatak odgovornosti za pogreške i nepravdu koje su učinjene *esulima*. Zbog nedostatka odgovornosti, narativi vodstva *esula* i *rimasta*, približavaju se jedni drugima. Raspad Jugoslavije uklonio je dotadašnju ideologiju i vlast pa dolazi ponovnog uspostavljanja odnosa između dvaju skupina.²⁸⁹ Ipak, mnogi Talijani koji su ostali živjeti u Jugoslaviji, nisu se pridržavali identiteta koji su za njih definirale manjinske udruge. Neki nisu dijelili stajališta Talijanske unije za Istru i Rijeku, ali su se neovisno tome osjećali Talijanima i na temelju toga koristili resurse omogućene od strane unije (npr. školovanje na talijanskom jeziku).²⁹⁰ Iako su se narativi dvaju skupina pokazali različitima²⁹¹, privatni narativi, odnosno narativi pojedinaca koji čine skupinu nisu uvijek identični službenima, što je pokazalo i ovo istraživanje. Iako su riječki Talijani koji su sudjelovali u ovom istraživanju, spominjali neke specifičnosti odlazaka kao što je odlazak oponašanjem, odnosno napuštanje rodnog grada kao reakcija mase koja nije uvijek svjesna situacije, već se na odlazak odlučuju potaknuti prijateljima, susjedima, primjerima općenito drugih iz iste zajednice, nitko od ispitanika nije na temu odnosa s onima koji su otišli istaknuo bilokakav oblik zamjeranja. Iako ne mogu negirati da je takvo što postojalo u generacijama koje više nisu među živućima, smatram važnim napomenuti kako je najstariji ispitanik rođen 1925., a on je, kao i ostali, neovisno o generacijskoj pripadnosti, negirao mogućnost

²⁸⁸ Glorija Nemeč, nav. dj., str. 238.

²⁸⁹ Pamela Ballinger, nav. dj., str. 208.

²⁹⁰ Isto, str. 210.

²⁹¹ Isto.

zamjeranja bilo ostanka, bilo odlaska. Ako je nemoguće negirati postojanje takvog fenomena u generacijama koje zbog protoka vremena nisu mogle sudjelovati u ovom istraživanju, moguće je zaključiti kako takav fenomen riječki Talijani negiraju u potpunosti i time pokazuju da on nije odigrao ulogu u formiranju identiteta. Tome u prilog idu i javne reakcije prilikom predavanja na temu: *U potrazi za prostorom: migranti, ezuli i prognanici jučer i danas – Nove perspektive o istraživanjima o Istri i Rijeci nakon Drugog svjetskog rata*, održanog 22. ožujka 2017. na Filozofskom fakultetu u Rijeci, u organizaciji Odsjeka za talijanistiku. Naime, nakon izlaganja dr. sc. Glorije Nemeć na kojem je bila predstavljena knjiga *Nascita di una minoranza*, a u okviru predviđenog raspravljanja sudionika, nekolicina je pripadnika zajednice Talijana u Rijeci istaknula spomenutu problematiku odnosa između onih koji su otišli i ostali kao nešto što su čuli samo u okviru znanstvenih diskursa, ali za što ne znaju iz osobnog iskustva ili iskustva drugih pripadnika zajednice. Štoviše, u istoj je raspravi od pojedinih članova talijanske zajednice čije su obitelji razdvojene u vrijeme optacija, istaknuto kako su oni koji su ostali održavali odnose s *esulima*, onima koji su otišli, i kako u nijednom trenutku nije bilo govora o tome tko je odlučio dobro, a tko nije. U takvom kontekstu, pojedini pripadnici riječke zajednice Talijana, govore o sukobu dviju zajednica vide kao jednu političku konstrukciju, koja na privatnim nivoima ne postoji, kontakti se održavaju kontinuirano, a od šezdesetih godina postaju učestaliji i manifestiraju se kroz posjećivanja i učestalija okupljanja. U okviru takvog sukoba između onih koji su otišli i onih koji su ostali, navodi se kroz bibliografiju, među ostalim da su Talijani koji su ostali smatrani većim komunistima od jugoslavenskih komunista i da im je takvo što zamjerala zajednica onih koji su teritorije napustili, kao i da su dvije zajednice bile podijeljene, predbacujući si odluke, a da do potpunog oprosta i izmirenja dolazi utemeljenjem Dana sjećanja, odnosno upravo je on presudan u izmirenju dvaju skupina te od tada na ovamo odnosi se počinju normalizirati. Ipak, kao što je slučaj bio u prethodno spomenutoj raspravi, apsolutnu negaciju sukoba dvaju zajednica dali su ispitanici ovog istraživanja koji navode kako su odnosi oduvijek bili pozitivni, bez sukoba i zamjeranja zbog čega je moguće zaključiti kako je spomenuti sukob, ako ga je bilo, bio na političkim razinama, ali ne i u privatnim sferama pojedinaca koji sačinjavaju zajednicu:

„Tata nikad nije zamjerao nikome što je otišao. Ja mislim da su ljudi radili za sebe ono što su mislili da je najbolje ili ono što im se dogodilo spletom okolnosti. Meni jedino može biti žao što svoju tetu neću vidjeti nikada u životu, ali ne mogu joj zamjeriti što je otišla. Spasila si je život i drago mi je što je velik broj ljudi uspio otići dalje i ostvariti neki normalan život.

*Mislim da je bila bitka velika ostat ovdje i nastaviti svoj život, ali je bitka bila i nastaviti dalje i ostaviti sve što imaš, iako je upitno koliko točno imaš u momentima u kojima se sve ljuja. Odjednom si stranac, u stranoj si državi. Svatko je od njih vodio neku svoju bitku.,*²⁹²

*„Odnosili su pokoji namještaj, ponešto malo sa sobom. Tatini su svi otišli. Mamini su osim sestre svi otišli van. Uzeo je tko je što mogao. Ali uvijek smo imali kontakte. Svi su sada već mrtvi, većinom, ali imali smo volje nastaviti komunikaciju s potomcima. Sada sam ja malo izgubila volju, godine, ništa drugo, ali uvijek smo bili u kontaktu.“*²⁹³

Sukobi koje bibliografija na temu spominje, odnose se uglavnom na sukobe onih Talijana koji su ostali zbog svoje naklonjenosti režimu, odnosno Talijana komunista i onih koji su, među ostalim zbog komunizma i socijalističke politike, morali otići, odnosno koje su vlast i političke odluke ili motivirale ili natjerale da odu. U funkcioniranju onih kojima su privatni interesi u vidu prvenstveno obitelji, prevladali nad kolektivnim (ili drugim interesima) odluke odlaska ili ostanka bile su razumljive, a prema tome i odnosi su se održavali uz puno razumijevanje one druge skupine:

*„Nije istina. Netko možda nije bio u dobrim odnosima, ali većina. Rođaci, braća, svi. Moj je brat u ratu bio na strani Italije. I moji rođaci, sinovi maminih bratića i sestrični bili su partizani. Brat se morao boriti protiv partizana. I svi ti rođaci koji su skupa odrastali, bili smo kao braća. U ratu su se borili jedni protiv drugih. Ali bili smo uvijek kao braća, razumijete. Isto je s onima koji su otišli. Pisalo se, komuniciralo se. '47. počeli smo odlaziti jedni drugima na ljetovanja. Prvo je bilo teško, u početku, trebalo vam je dopuštenje policije za otići i vratiti se. Mogao si samo ako imaš uske, bliske rođake, roditelje, braću. Ja sam mogao zbog oca, drugi uglavnom nisu mogli dobiti putovnicu. Ali malo, pomalo. Već '46., '47. dobivalo se normalno putovnicu, odlazilo se van, provodila su se skupa ljeta. Bile su to normalne stvari. Velika je razlika između onih koji su ostali zbog posla, vjenčanja, ekonomskih razloga i onih koji su ostali jer su bili komunisti. Velika je razlika između onih koji su ostali zbog trenutnog posla i ostalog i onih koji su ostali jer ih je čekao smještaj, stan i posao. Između komunista i drugih. Nema razlike između onih koji su otišli i ostali. Kao što su razlozi ostanka beskonačni, tako su i razlozi odlaska. Ja sam poznao ljude koji su bili u izbjegličkim kampovima do '60-ih. Kao što je ostanak teška priča, ista je priča i odlazak.“*²⁹⁴

²⁹² Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

²⁹³ Izjava E.S., r. 1929. dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁹⁴ Izjava Brune Petralija, r.1925., dana autorici 11.svibnja 2017.

Svakako je bilo slučajeva u kojima se preostali nisu slagali s onima koji su otišli, međutim rasprave na temu odlazaka bile su posljedica nostalgije i želje za okupljanjem obitelji unutar jedne države, daleko od zamjeranja i sukoba dvaju skupina:

„Više-manje svi rođaci, stričevi, sestrične, svi su otišli. Imali su posjede, neki u Rijeci, a neki u Istri i skoro su svi otišli u Italiju. Održavali smo kontakte i posjećivali smo se. Bile su zona A i zona B i trebalo je imati propusnicu, ali nabavljali bi je. Jedna moja teta u Bujama je imala veliki posjed s vinogradima i njima su to oduzeli. Bili su revoltirani i jednostavno su se pokupili u Italiju, ali apsolutno nisu bili fašisti. Ja se sjećam kada je moj tata '55 umro, došli su na sprovod. Mi smo ih odvrćali, pa nemojte, ostanite. Prije toga, prije nego su otišli, tata i ja smo otišli njima u posjetu, ali nije ih se moglo nagovoriti. Jednostavno su otišli. Živjeli su kasnije dobro. Dali su nam jednu bocu vina i pripremili nam još mnogo svega, ali mi smo uzeli samo tu jednu bocu jer se nije smjelo preko granice nositi.“²⁹⁵

Odnosi su se uglavnom njegovali i unatoč razdvajanju, a udaljavanje skupina u smislu povezanosti olakšavalo se posjetima, pismima, kasnije telefonskim pozivima i drugim oblicima komunikacije:

„I ovi šta su otišli uvijek su nas dočekali, uvijek zvali k sebi.“²⁹⁶

„Moj muž ima jednog rođaka koji je otišao. Ostali smo u kontaktu. Mnogi su pobjegli. Moji ne jer su bili već stariji. Oni su otišli, ali mnogi su pobjegli. Ali uvijek smo ostali u dobrim odnosima. Kasnije su se vraćali za različite prilike. Vraćali bi se uvijek puni poklona za nas koji smo ostali jer su bili bolje plaćeni od nas koji smo ostali ovdje.“²⁹⁷

I oni koji odnose nisu uspjeli održati, to ne objašnjavaju predbacivanjem, već jednostavno gubljenjem tragova između onih koji su otišli i onih koji su ostali u vremenu i okolnostima u kojima je održavanje kontakta predstavljalo veći napor no što je to danas:

„Nisam imala kontakte s rodbinom koja je otišla, izgubili smo se. Samo s jednom prijateljicom koja je otišla, i često mi je pisala dok nisu krenuli problemi sa zdravljem.“²⁹⁸

Kao razloge gubljenja odnosa, pojedinci ističu loše odnose među državama u kombinaciji sa spletom okolnosti. Majka Giannija Seršića, rođenog 1942. godine, nije uspjela održati odnose

²⁹⁵ Izjava C.C., r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁹⁶ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

²⁹⁷ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

²⁹⁸ Izjava L.C., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

s onima koji su otišli, kasnije se razboljela, traženje obitelji postalo je neizvedivo, a on kao pripadnik druge generacije, dijete žene koja je prvu generaciju *esula* ispratila preko granice, uspio je održati kontakte samo sa jednim rođakom. Kao i drugi, razloge tome vidi u gubljenju kontakata: brojeva i adresa, a ne posljedici loših odnosa, nerazumijevanja, predbacivanja i drugog. Rat koji je situaciju prouzročio, a potom i loši odnosi po njemu su bili presudni neodržavanju odnosa:

*„Apsolutno ne zamjeram nikome ništa. Imam mnoge rođake u Italiji, ali ih ne poznajem. Samo jednog rođaka koji je u Veneciji, samo smo s njim ostali u kontaktu. Brojni su otišli u Milano, Napoli. Nismo održavali kontakte. Sve je zbog glupog rata i politike.“*²⁹⁹

Ispitanici su u svim slučajevima pokazali razumijevanje za odabir odlaska:

*„Oni uvijek čeznu za svojom Rijekom, oni koji su otišli. Njima je teško, ali onda zbog čega su odlučili da odlaze? Uglavnom jer su im neku nepravdu učinili. I ja bih možda otišla da se nisam oženila za jednog Hrvata, ali sam se udala i ostala. Različiti su razlozi ostanka.“*³⁰⁰

*„Otišli su jer su imali razloga. Ne vjerujem da su ljudi odlazili bez dobrih razloga. Politika, druge neke stvari. Svi su odlazili s razlogom. Razumijem ih jer vjerujem da su imali svoje razloge, kao što sam ja imala svoje.“*³⁰¹

Dobri odnosi s onima koji su otišli, iako ne dijele daljnji povijesni narativ, pokazali su još jedan bitan element kulture sjećanja, koji nije mimoišao ni ovu skupinu. Radi se o kultu mrtvih. Grobnice su ujedno jedan od osnovnih razloga vraćanja *esula*, a posjet grobnicama ima veliku važnost za riječke Talijane, ostale i iseljene. Na mjestima grobnica, skupine ponovno otkrivaju svoj identitet.³⁰² Dvije se skupine, razdvojene, okupljaju na grobovima koji postaju zajedničko mjesto pamćenja. Mjesto je pamćenja, prema Nori, sve ono što dolazi iz kulta mrtvih i što definira „*prisutstvo prošlosti u sadašnjosti*“³⁰³, a Jan Assmann mjesto mrtvih vidi kao središnje u kulturi sjećanja, a sjećanje na mrtve prvim oblikom kulture sjećanja.³⁰⁴ Posljednji je u svom, već spomenutom radu o kulturi sjećanja istaknuo upravo ono čemu su posvjedočili i riječki Talijani, a to je da zajednica učvršćuje svoj identitet na način da

²⁹⁹ Izjava Giannija Seršića, r. 1942., dana autorici 11. svibnja 2017.

³⁰⁰ Izjava C.C., r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

³⁰¹ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

³⁰² Pamela Ballinger, nav.dj., str. 177.

³⁰³ Pierre Nora, nav. dj., str. 39.

³⁰⁴ Jan Assmann, nav.dj. str. 71.

se kroz sjećanje povezuje sa svojim mrtvima.³⁰⁵ Iako iseljeni, odvojeni od skupine koja je ostala, na grobovima se povijesno pamćenje dvaju skupina, zajedničko, susreće kroz sjećanje na one koji su temelj njihovog identiteta: Talijani koji su u živjeli u Rijeci u kojoj je dominirao talijanski jezik prije nego su ih okolnosti razdvojile, odnosno na onaj identitet kojem nije „nametnuta“ reformacija.

„Ali on ne može da ne dođe svake godine nazad, na grobove svoje majke i oca. Grob mu puno znači.“³⁰⁶

Iako je identitet skupine koja je ostala i skupine koja je otišla različit jer su na njega utjecali različiti procesi zbog različitosti geografskih, demografskih, političkih, društvenih, ekonomskih i drugih okolnosti, povijesni lom koji je potaknuo reformaciju identiteta, promjena vlasti u Rijeci 1945. i dolazak jugoslavenskih naroda, isti je u oba slučaja.

Smjene generacija donose promjene u odnosu onih koji su otišli i onih koji su ostali. Iako su se kontakti nastojali očuvati, u malobrojnim obiteljima, potaknuti geografskom udaljenošću i manjim osjećajem vezanosti rezultiraju i smanjenjem komunikacije, ali ne postoji uzročno-posljedična veza u okvirima nacionalnih i ideoloških razlika između mlađih generacija Talijana u današnjoj Rijeci pod Hrvatskom i onih koji su potomci Talijana iseljenih. Razlozi smanjenja komunikacije i „živih“ odnosa leže u protoku vremena i slabljenju povezanosti daljih rođaka uzrokovanih geografskim udaljenostima. Drugim riječima, odnosi koje su prva braća, sestre, rođaci održavali, prolaskom generacija slabe zbog slabijeg osjećaja povezanosti, njihov razlog nije ideoloških, nacionalnih i drugih uzroka.

„I moj ujak je otišao u Australiju i tamo je umro. Mama ga nikad više nije vidjela. Bili smo u kontaktu nekada, ali oni su već svi umrli, one mlađe nikada nismo ni upoznali.“³⁰⁷

„Ja vam nemam nikoga više, ostala sam sama. Bilo nas je jako puno. Imam rođakinje u Trstu i Švedskoj. Svake godine su dolazili ovdje. Loši odnosi među državama nisu nikako utjecali na nas, nismo imali nikakve probleme, jako smo se trudili posjećivati redovito i to je tako išlo dok nismo ostarjeli.“³⁰⁸

Unatoč fenomenu smanjenja odnosa koji se javlja kod mlađih generacija iseljenih i ostalih, obaveza pamćenja čini se još uvijek dovoljno jakom kako bi susret onih čiji preci dijele isto

³⁰⁵ Isto, str. 73.

³⁰⁶ Izjava A.M., r. 1927., dana autorici 8. svibnja 2017.

³⁰⁷ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

³⁰⁸ Izjava Pine Zec, r. 1925., dana autorici 11. svibnja 2017.

povijesno iskustvo bio jednak susretu onih koji su to povijesno iskustvo osobno iskusili, a njihovo zajedničko mjesto sjećanja postaje Rijeka njihovih predaka:

„Ja dolazim u Italiju na fakultet i tamo susrećem jednog Talijana. On sada ima preko 60 godina i on je sin ezulke iz Rijeke. Ona je, tri sestre su bile i sve tri su pobjegle iz Rijeke. Njegov nonić, njihov otac je završio u fojbama, one su živjele u ulici Buonarotti. On meni stalno priča o ulici Buonarotti. Dok sam ja otkrila koja je to ulica, to ti je Tizianova, ako se ne varam, ova koja vodi na Belveder, četvorka vozi. Evo ja se sad ježim. Nas dvoje smo se povezali tamo zbog neke zajedničke povijesti. On je rođen u Padovi, otac mu je iz Zadra, on je preko Zadra nekako u Padovi završio i dugo mi je pričao o tome i još uvijek kada se vidimo, još nam je zajednička ta naša Rijeka.“³⁰⁹

4.5 Zajedničko sjećanje i izmišljanje tradicije: 10. veljače – Dan sjećanja i pitanje odštete i odgovornosti

Etienne Francois u radu o sjećanju na Drugi svjetski rat, ističe kako je upravo on događaj koji se nalazi u središtu sjećanja pa i identiteta europskih država, što je najočitije u slučajevima država koje su bile sudionici konflikta, ipak iako je ostao središte njegova se interpretacija mijenjala.³¹⁰ Neposredno nakon rata, sjećanje na ratne dane zapravo je sjećanje na pokret otpora, jedinstvo i volju naroda u borbi protiv neprijatelja, bilo vanjskog, bilo unutarnjeg. U Italiji je po završetku rata pokret otpora bio interpretiran kao novi risorgimento.³¹¹ Dok su poslijeratni identiteti nastojali iskriviti ili pojednostaviti prošlost, s ciljem oslobođenja od vlastite krivnje, a naglašavanja herojstva³¹², od šezdesetih godina u nekim slučajevima, a onda definitivno s padom komunizma u Europi i 1989. godinom, dolazi do promijene sjećanja na Drugi svjetski rat na način da dotadašnje veličanje heroja postaje veličanje žrtava i trauma.³¹³ Kao i u većini europskih država, slično se dogodilo i u Italiji u kojoj je unutar procesa oslobođenja vlastite krivnje, naglasak u javnosti stavljen na patnju Talijana tuđom krivnjom³¹⁴ što se, među ostalim, očituje uspostavom Dana sjećanja 2004. godine. Dan koji se obilježava 10. veljače, na datum kada je potpisan Pariški mirovni sporazum kojim su Istra, Rijeka i

³⁰⁹ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³¹⁰ Etienne Francois, „Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat“, u: *Kultura pamćenja i historija*, str. 219.-238.

³¹¹ Isto, str. 224.

³¹² Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, New York, Penguin Press, 2005., str. 829.

³¹³ Etienne Francois, nav. dj., str. 228.

³¹⁴ Mila Orlić, nav. dj., str. 15.

Dalmacije dane Jugoslaviji, simbolično nosi obavezu prisjećanja talijanskih žrtava spornog područja, a to se odnosi prvenstveno na žrtve fojbi i one koji su napustili svoje domove, a potom i na „složena zbivanja na istočnoj granici“.³¹⁵ Iako se iz posljednjeg, citiranog teksta može zaključiti da bi subjekti ove obaveze pamćenja mogli biti širi od žrtava fojbi i izbjeglog stanovništva, upravo su oni u suštini središte ovog dana. Carlo Azeglio Ciampi, tadašnji predsjednik Italije, tom je prigodom istaknuo da je „došlo vrijeme da razumna sjećanja preuzmu mjesto pretjeranoj mržnji“ i da su „načelo dostojanstva osobe, štovanje temeljnih ljudskih prava i prava manjina“³¹⁶ temelji Europske unije, naglašavajući događaje koji se komemoriraju kao integralni dio nacionalne povijesti. Dok su predsjednik države, kao i predsjednik Zastupničkog doma Pierferdinando Casini poticali miran suživot naroda u spominjanim regijama svojim izjavama, već su izjave ministra Mirka Tremaglia i tajnika Demokratske ljevice, Piera Fassina dale naslutiti da pozornost nije pridodana sjećanju samo žrtava, već i onih koji su ih počinili, pa je Tremaglia istaknuo kako je potrebno upamtiti sve krvnike, dok je Fassino pozvao na sjećanje na „klimu terora koju je komunistički režim uveo na mjestima koja su okupirali Jugoslaveni, na strahove...“.³¹⁷ Idući talijanski predsjednik, Giorgio Napolitano svojim je govorom prigodom obilježavanja Dana sjećanja, pojačao isticanje suprotstavljenih strana naspram žrtvi koje bi trebale biti u središtu pamćenja, protumačivši događaje kao splet neodgovornog provođenja pravde, nacionalizma, zlodjela motiviranih socijalnim elementima i plana istrebljenja talijanske prisutnosti³¹⁸, čime je gotovo izjednačio događaje s genocidom. U svom je govoru istaknuo kako je partizanski pokret bio „pokret mržnje i krvoločnog bijesa te slavenski aneksionistički plan“.³¹⁹ Iako su riječki Talijani svjesni kako su njihovi dotadašnji sugrađani, *esuli*, bili uglavnom loše primljeni u Italiji, uglavnom smješteni u logore, mnogi iselili u druge države, a o njihovoj se patnji kako u jugoslavenskim javnim krugovima, tako i u talijanskim, nije govorilo, čini se da je uspostava Dana sjećanja poslužila njihovoj identifikaciji s onima koji su otišli, kao i s onima koji su smrtno stradali u fojbama. 2015. godine, saborski zastupnik talijanske manjine u Hrvatskoj, Furio Radin, istaknuo je kako: „Treba poštivati taj dan, dostojanstveno i bez politizacije se sjećati mnoštva ljudi koji su doživjeli veliku nepravdu i stradanja kao posljedice rata.“³²⁰ U

³¹⁵ Isto, str. 14.

³¹⁶ Izvještaj HINE: „Italija obilježava dan Dan sjećanja na foibe“, Indeks.hr (10. veljače 2005.), <http://www.index.hr/mobile/clanak.aspx?category=Vijesti&id=248951>, pregledano 19. travnja 2018.

³¹⁷ Isto

³¹⁸ Govor preuzet iz: Mila Orlić, nav.dj., str. 16

³¹⁹ Isto

³²⁰ Ivo Lučić: „Dan sjećanja obilježava se u Italiji: Žrtve fojbi i esuli traže poštivanje od hrvatske javnosti“, *Novi list* (8. veljače 2015.), http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Dan-sjecanja-obiljezava-se-u-Italiji-Zrtve-fojbi-i-esuli-traze-postivanje-od-hrvatske-javnosti?meta_refresh=true, pregledano 19. travnja 2018.

skladu s izjavom Furia Radina, i ispitana je skupina pokazala kako je njihovom sjećanju potrebna komemorativna praksa, Dan koji će njegovati njihovo sjećanje na događaje sa završetka Drugog svjetskog rata i prvo desetljeće života u Jugoslaviji. Komemorativna praksa koordinira pojedinačna i grupna sjećanja³²¹, isticao je Gills, a to su koordinaciju riječki Talijani pronašli u Danu sjećanja i upravo je taj dan pomogao da se u interpretaciji povijesti skupina prikloni interpretaciji talijanske javnosti:

„Što Dan sjećanja znači za Vas?“

„To je povijest. Rijeka je bila autonomna, pričao se uvijek talijanski, venecijanski. Svi su je u onom periodu htjeli. Dan sjećanja priča povijest ljudi i grada.“³²²

Identifikaciji s Danom sjećanja i talijanskom javnosti, svakako je pogodio nedostatak potvrde koja bi služila kao neka vrsta priznanja da su se zločini događali, a koja bi došla od hrvatske javnosti jer su na tu temu ispitanici ovog istraživanja u više pojedinačnih odgovora isticali nezainteresiranost javnosti, ali i lokalnog stanovništva za događaje koji su ključni u njihovoj kolektivnoj memoriji.

„Ja sam sretna, sretna pod navodnicima, ako se to tako može reći. Meni je drago da je jedna osoba, talijanski predsjednik, ja Ciampija jako cijenim, barem kao predsjednika, drago mi je što je on imao snage i hrabrosti to napraviti. Isto tako mi je jako žao što se nakon više od pedeset godina ovdje ne smije pričati o tome. Ljude ovdje više to ni ne zanima. Ljudi su se toliko promijenili, Rijeka se toliko promijenila, toliko je puno ljudi došlo u Rijeku, ljude to ne zanima. Ali mene smeta što se još uvijek o povijesti ovdje ne smije pričati. Mislim okej, to je napravljeno. Priznaj to kako god bilo. Mnogo ljudi je poginulo zbog toga. Odaj im čast, počast, mirnu smrt zbog toga. Hrvatska je međunarodno priznata, a još uvijek šuti o tome. Neka se država postavi. Italija se u neku ruku postavila po pitanju toga, s Ciampijem se postavila i oni obilježavaju taj dan. Zašto kada je Židovima dan sjećanja. (Stanka). Italija se postavila: „Okej, pogriješili smo“. S obje strane su ljudi ljude bacali u fojbe, zašto ne priznati to? Još uvijek, ako tu ideš kopati, nađeš kostura. Zašto se o tome šuti? E to me smeta! Mislim da je još uvijek to šakljivo pitanje, iako ne razumijem zbog čega. Mislim toliko je godina prošlo, mnogo je ljudi već pomrlo, oprostite na izrazu. Zašto biti takvi? I znaš još jednu stvar. Znaš šta me smeta? Znači ako je internacionalno pravo, ako pričamo o pravu,

³²¹ John R. Gillis, nav.dj., str. 173.

³²² Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

internacionalno pravo kaže da je tvoja država rođenja ona država u kojoj si se ti povijesno rodio. Znači konkretno ja sam se rodila u Jugoslaviji jer je osamdesete postojala Jugoslavija. Meni na dokumentima mora pisati da sam ja rođena u Jugoslaviji. Zašto to u Hrvatskoj ne može? Neovisno o mojoj nacionalnosti, ja imam dvojno državljanstvo. Meni na talijanskim dokumentima piše da sam rođena u Jugoslaviji, na hrvatskim mi dokumentima piše da sam rođena u Hrvatskoj. Mom tati, u talijanskim dokumentima piše da je rođen u Italiji, a u hrvatskim da je rođen u Hrvatskoj! Kako? I to mi smeta. Ako postoji internacionalno pravo, zašto se Hrvatska toga ne drži? S Danom sjećanja se u neku ruku poistovjećujem, drago mi je prisjetiti se, ako ništa drugo, mislim da bi bilo lijepo prisjetit se bar u riječkim školama, neovisno o tome jesu li hrvatske ili talijanske. U Rijeci i Istri bilo bi lijepo imati neku komemoraciju, od nekud treba početi. 27.1. obilježavamo Dan holokausta. Znamo da se to dogodilo, znamo da je to nešto ružno. Zašto ne bismo isto tako znali da se nekim ljudima prije sedamdesetak godina ovdje dogodilo nešto ružno. Nema veze s politikom, politika me ne zanima, ali radi se o ljudskim životima. Magazzino 18 u Trstu. Zašto ljudi ovdje ne bi smjeli znati, bez obzira koje su nacionalnosti? Zašto ne smiju znati da još uvijek postoji jedan hangar gdje su ostavljene stvari ljudi iz četrdeset i koje, koji su otišli odavde. Samo to. Zašto ne? „³²³

Ono što je ova skupina pokazala je, osim jake potrebe za javnim progovaranjem o masovnom iseljavanju talijanskog stanovništva i zločinima koji su počinjeni nad njima, potreba za zauzimanjem stava javnosti koji bi bio odgovor na izjave talijanske vlasti. Dio ispitanika nije bio upućen u izjavu Napolitana o „*krvoločnom bijesu Slavena*“ koja može biti interpretirana kao diskriminirajuća, stereotipna i uvredljiva³²⁴, a onima koji nisu bili upoznati s time prilikom provođenja razgovora, bila je pročitana kako bi mogli dati svoj komentar na nju. Oni koji u svojoj obitelji i dalje snažno njeguju sjećanje na stradale, a radi se uglavnom o više-manje homogenim obiteljima (ili miješanim obiteljima s dominantnim talijanskim elementom), spomenutu izjavu nisu osudili, ali su se odradili od nje kao od vlastitog stava i interpretirali su ju kao političku prepirku, koja je ujedno i poziv hrvatskoj vlasti da progovori o njihovim povijesnim traumama:

„Što se tiče Napolitana, da Hrvatska ima stav, na ovo bi se moglo odgovoriti. Ali Hrvatska nema stav o tome, to je tu nebitno, to se skoro u potpunosti zaobišlo u javnosti.“³²⁵

³²³ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³²⁴ Mila Orlić, nav. dj., str. 16

³²⁵ Izjava R.P., r. 1989., intervju proveden 13. ožujka 2017.

„Mi vam više ne mislimo ništa. Mi smo političarima prepustili politiku.“³²⁶

Iako se s Danom sjećanja identificiraju neovisno o generacijskoj pripadnosti, generacije koje su sjećanje i interpretaciju prošlosti dobili u nasljedstvo, pokazale su veću potrebu za javnim progovaranjem na spomenutu tematiku od onih koji su proživjeli taj povijesni period. Takvo priznanje njihovih patnji značilo bi zadovoljstvo za njihove pretke, time ujedno i za njih jer se naslijeđena potreba za priznanjem i davanjem značaja njihovoj boli, uvećala protokom vremena. Istovremeno, to je dokazalo tvrdnju P. Nora-e kako bi mjesta sjećanja, u ovom slučaju obljetnica, bila beskorisna kada bi sjećanja uistinu živjela, odnosno kada ono što mjesta sjećanja brane ne bi bilo ugroženo.³²⁷ Starije generacije, one koje su proživjele promjenu vlasti, a čija su sjećanja živa, pokazale su, bez sumnje, ogorčenost nezainteresiranošću hrvatske javnosti, kao i potrebu za očuvanjem sjećanja na težak period, ali i jedno šire gledanje situacije unutar vremena u kojem su se iseljavanja i zločini dogodili:

„Talijani su davali ricinusovo ulje, to su ljudi bili devastirani, oni koji su to doživjeli, a onda su vam se oni osvećivali. To vam je rat. Nema tu prave i krive strane, samo politika i zavađen narod.“³²⁸

Dan sjećanja koji pruža djelomičnu satisfakciju riječkoj zajednici Talijana, nije u potpunosti zaživio unutar same zajednice, u smislu javnosti. Dok talijanska javnost svake godine obilježava ovaj datum, riječki ga Talijani i dalje ne komemoriraju javno. U veljači 2018. godine, umaški *esuli*, okupili su se na lokalnom groblju s ciljem održavanja ceremonije u čast žrtava „*neovisno o broju i prirodi režima koji je žrtve prouzročio, bilo da je to bio komunizam, fašizam ili nacizam*“, nakon čega se u prostorijama teatra Zajednice Talijana Umag održalo čitanje različitih autora na temu „Istra i egzodus“³²⁹ Istovremeno, niti web stranica dnevne tiskovine *La Voce del Popolo*, niti službena stranica Talijanske unije, niti njeni promidžbeni online letci, kao ni službena (ujedno jedina) stranica Zajednice Talijana Rijeka na društvenoj mreži Facebook ne donosi obavijesti kojima bi se dalo naslutiti da je ovaj dan komemoriran u Rijeci, ali donosi informacije o komemoracijama u drugim mjestima, diljem Istre i Italije. Ono što se u riječkoj zajednici Talijana događalo 10. veljače 2018. godine, bio je tradicionalni bal pod maskama. Ako je Dan sjećanja na bilo koji način

³²⁶ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

³²⁷ Pierre Nora, nav. dj., str. 29.

³²⁸ Izjava M.B., r. 1930., dana autorici 8. svibnja 2017.

³²⁹ Franco Sodomaco, „Umago non dimentica mai le ferite subite dalla storia“, *La voce del popolo* (9. veljače 2018.), <http://www.editfiume.info/lavoce/istria/27123-umago-non-dimentica-mai-le-ferite-subite-dalla-storia>, pregledano 19. travnja 2018.

komemoriran u gradu Rijeci 2018. godine, njegova komemoracija nije popraćena od strane javnosti, čak ni one talijanske u Republici Hrvatskoj. Da se ne komemorira ni u školama svjedoče ispitanici koji su škole pohađali i nakon njegove uspostave:

„Ja sam osnovnu završila 2006. prema tome nije bilo obilježavanja, a kroz srednju školu malo. Dan sjećanja, vrlo malo, skoro pa ništa, možda smo čuli za njega, ali nismo ga komemorirali, ali dosta često su nam dolazili predavači iz Trsta i onda su u principu to bili talijanski povjesničari sa svojom stranom priče. To su bila predavanja na kojima smo morali biti prisutni.“³³⁰

Razlog tome objašnjavaju prosvjetari zaposleni u talijanskim školama u Rijeci:

„Talijanske škole u hrvatskoj su hrvatske škole u smislu da su pod ministarstvom i mi radimo po planu i programu hrvatskog ministarstva, znači ne ostaje prostora. Bilo bi prostora, ali nema direktive koja bi odobrila neko obilježavanje Dana sjećanja.“³³¹

Uspostava Dana sjećanja pružila je riječkim Talijanima djelomičnu satisfakciju u obliku javnog progovaranja o iskustvu s kojim se poistovjećuju, ali je uzrokovala i nezadovoljstvo od izostanka istog u hrvatskoj javnosti. Istovremeno, još je jedan predmet zadobio, kako ističe profesor Darko Dukovski „*političku konotaciju koje je vrlo delikatna*“³³², a radi se o ratnoj odšteti na koju nemaju pravo oni koji nisu optirali, ali identifikacijom s optantima dobiva važnost i u pitanju njihovog identiteta. Osimskim, a potom i Rimskim sporazumima, koji su također dobili ključno mjesto u sjećanjima ove manjinske zajednice, regulirano je da će Italija Jugoslaviji ratnu odštetu isplatiti imovinom optanata. Pojedincima je potom, Italija, bila dužna isplatiti privatnu štetu, međutim kako se to nije dogodilo, pojačalo je osjećaj nepravde kako kod onih koji su otišli i kojih se takav razvoj situacije tiče, tako i onih koji su ostali, a koji se sa prvom skupinom poistovjećuju. Nadalje, kako je Jugoslavija imovinom optanata naplatila i više nego je trebalo, regulirano je isplata razlike Italiji, no taj dug nikada nije isplaćen. Raspadom Jugoslavije, dug je prešao na Sloveniju i Hrvatsku i dok su obje zemlje ponudile isplatu, Hrvatska ju nije i realizirala. Kako pitanje isplate štete nije pravovremeno riješeno, nastavilo se povlačiti i na iduće generacije, potomke onih koji su morali napustiti zemlju. Uz identifikaciju s optantima, zbog čega je ratna odšteta ušla u povijesni narativ onih koji su ostali, nezadovoljstvo se javilo i zbog činjenice da je rijetko koja obitelj odabrala jedinstvenu

³³⁰ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

³³¹ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³³² Ivo Lučić, isto.

odluku. Oni koji su ostali, a nisu bili punopravni vlasnici imovine, iako bi ju u drugim uvjetima možda i naslijedili, na nju nisu imali pravo. Osjećaj nepravde pojačala je situacija *esula*, odnosno izbjeglica, svih onih koji su teritorij napustili, ali ne putem prava na opciju.

*„Moje bake s mamine i tatine strane imale su brojna zemljišta, to si je država uzela. Bilo je oko dvadeset ljudi iz obitelji koji su imali pravo na dio tih zemljišta, ali gdje ćeš ih sve naći. U Americi, ovdje, ondje, izgubili smo sve.“*³³³

Broj ljudi koji su napustili teritorij i odšteta onima čija je imovina oduzeta ili koji su odabirom talijanskog državljanstva i odlaskom iz Jugoslaviju, imovinu ostavili postale su centralne teme talijansko hrvatskog odnosa, u okviru razgovora od spornoj tematici. Pitanje isplate odštete optantima ostalo je otvoreno i prenosi se generacijski, ne samo u krugovima optanata, već i onih koji su bježali. Po pitanju isplate imovine i hrvatska se javnost oglasila, u svim svojim krugovima, pa tako i onim akademskim u kojima je kompleksnost situacije objasnio akademik Petar Strčić koji je svojevremeno upozoravao, istaknuvši kako prilikom isplaćivanja treba voditi računa o tome da naknadu ne dobiju i Talijani koji su posjede dobili nakon 1918. godine, pod talijanskom vlašću, zahvaljujući egzodusu hrvatskog, mađarskog, njemačkog i drugog stanovništva :

*„Dio tih njihovih posjeda i kuća je njima bio oduzet, a dio jako jeftino (u bescjenje) prodat tadašnjim doseljenicima iz Kraljevine Italije. Treba, dakle, razlikovati te dvije situacije – doseljavanje do 1918. i nakon tog vremena. To su velike razlike. Kako će se odlučivati, ne znam, ali smatram da se sva nacionalizirana imovina, ako je stečena sasvim pošteno, zakonito, a ne silom i fašističkim zakonima, mora vratiti i o tome nema diskusije.“*³³⁴

Ono što riječki Talijani ističu po pitanju odštete je da u njoj ne vide satisfakciju. Nadoknadi za one koji su napustili teritorij se ni ne nadaju, ali ona im ionako nije potrebna za dobivanje osjećaja zadovoljstva, onoliko koliko im je potrebno da se o tim stvarima progovara u hrvatskoj javnosti.

³³³ Izjava Olge Dobrijević, r. 1943, dana autorici 11. svibnja 2017.

³³⁴ Ankica Barbir-Mladinović, “Pitanje 'esula' za Hrvatsku je vrlo osjetljivo“, *Radio Slobodna Evropa* (22. rujna 2010.), https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska_nacionalizirana_imovina_nadoknada_ratna_odsteta_esuli/2165473.html, pregledano 20. travnja 2018.

„Ne vjerujem da bi to značilo išta ljudima koji su ostali. Ne bi im to vratilo nekakvo dostojanstvo. Uništeno dostojanstvo je najveći problem, a novčana nadoknada je veći problem oni koji na nju imaju pravo.“³³⁵

Radovi ove tematike nerijetko se dotiču pitanja odgovornosti za egzodus Talijana. Franko Dota u knjizi *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi stradavanju i iseljavanju Talijana Istre* naglašava polarnost u interpretaciji događaja od strane talijanske javnosti prema čemu dio javnosti smatra da se radi o etničkom čišćenju dok drugi događaje tumači kao odgovor na fašističko nasilje koje je prethodilo.³³⁶ U *Od usuda povijesti do fatalne greške: hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke*, Dota objašnjavajući poziciju hrvatske historiografije navodi kako ista u imenovanju krivaca, navodi sve pomalo, misleći i na jugoslavensku vlast, i na pojedince na pozicijama koje su mogle utjecati na odlazak Talijana, i na Talijane koji su, nazovimo to u nekim slučajevima dobrovoljno, otišli. Riječki su Talijani u ovom istraživanju pokazali kako odgovornost za događaje vide i u vlasti i u pojedincima koji su ju provodili. Dakle ako i nije dokazana intencija službene jugoslavenske vlasti za nacionalnim uništenjem talijanskog etnosa, smanjenje broja talijanskog stanovništva se dogodio, a prema tome nije ni (u dovoljnoj mjeri) spriječen od strane države iz čega proizlazi njezina odgovornost. Također je u izjavama ispitanika više puta navođeno kako su odlasci pojedinaca utjecali na odlaske drugih i kako su jedni povlačili druge prilikom odlaska iz čega je moguće iščitati kako riječki Talijani vjeruju da su određeni pripadnici potaknuli druge na odlazak, ali u suštini u imenovanju krivaca presudilo je nereagiranje vlasti na događaje, bez obzira da li su se dogodili pod „pokroviteljstvom“ službene politike ili kao pojedinačni „ispadi“ onih koji su djelovali u regionalnim i lokalnim okvirima.

„Tko je odgovoran za to što se dogodilo?“

„Iskreno cijela država. Rijeka je na takvoj geostrateškoj poziciji i bila je zanimljiva svima, radile su se stvari da se osigura da će biti jugoslavenska. Mislim da nema pojedinaca u toj priči, Jugoslavija je po meni odgovorna. Nisam i ne želim previše ulaziti u razmišljanje o tome, šta god mislila o tome, dogodilo se, gotovo je.“³³⁷

³³⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³³⁶ Franko Dota, *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi stradavanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, Srednja Europa, 2010., str. 25.-50.

³³⁷ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

4.6. Sjećanje i obrazovanje: uloga škola u kreiranju identiteta

„U događajima talijanske nacionalne zajednice, očuvanje prava na edukaciju i podučavanje na vlastitom jeziku bio jedna od strateških točaka s ciljem konzerviranja talijanske prisutnosti na teritorijima priključenima Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, konzerviranja vlastitog jezika, kulture (...)“³³⁸

Neki od načina institucionaliziranja povijest jesu komemoriranje povijesnih događaja, postavljanje spomenika i preimenovanja javnih prostora, ali i potvrđivanje jedinstvene nacionalne kulture, poslano iz političkih i drugih elita u šire mase putem poruka koje one, također među ostalima, primaju u obrazovnim okvirima.³³⁹ U skladu s tim, škole izvršavanjem uputa državnih ministarstva, neovisno o režimima u kojima djeluju, postaju mjesta čija je zadaća kreiranje identiteta pojedinaca, prema tome i cijelog društva, a jedan su od najpogodnijih mjesta za takvo što zbog obuhvaćanja velikog broja ljudi. Kao što je vidljivo iz uvodnog citata ovog potpoglavlja, škola za talijansko stanovništvo u Rijeci znači instrument u procesu očuvanja vlastite kulture i jezika, no neizbježno je utvrditi kako je od preuzimanja vlasti u gradu od strane Jugoslavije to očuvanje jezika i kulture pod dominacijom vlasti u sklopu čijih programa škole djeluju. Dakle dok s jedne strane škole njeguju nacionalni jezik i kulturu manjine, s druge je njihovo djelovanje ograničeno propisima, dokumentima i direktivama ministarstva. Povijest škola koje djeluju na talijanskom jeziku u Rijeci, prati i povijest grada u novom političkom i socijalnom okruženju, o čemu je već bilo riječi. Upravo ona bilježi prisutnost Talijana u jugoslavenskom antifašističkom pokretu, u krugu svojih učenika (Valich, Sillani, Fioretti), ali i profesora (Marras, Uva, Droelli)³⁴⁰, uništenju didaktičkih materijala od strane njemačkih trupa, ali i kasnije egzodus učenika i nastavnika, nedostatak materijala u okvirima poslijeratne nestašice gotovo svega, uvođenje hrvatsko-srpskog u talijansku školu. Još je 1945. na konferenciji Talijanske unije za Istru i Rijeku istaknuta i uloga škole i obrazovanja na razini cijele nacionalne manjine, a ticala se izgradnje identiteta manjine, jugoslavenskog socijalističkog sistema i poslijeratne izgradnje države. Nakon jednog sistema koji je promovirao fašistički režim u okvirima nacionalne većine, po preuzimanju vlasti od strane Jugoslavije, riječke škole na talijanskom jeziku dobivaju dvojaku

³³⁸ Giuliana Marchig Matešić, „L'istruzione media superiore italiana dal 1980 ad oggi. Documenti, analisi, testimonianze, attualità“, u: *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, str. 141.-227.

³³⁹ Tamara Banjeglav, nav.dj, str. 93.

³⁴⁰ Giuliana Marchig Matešić, nav. dj., str. 39.

ulogu: istovremeno konzervirati vlastiti identitet, jasno u kulturalnim okvirima, te promovirati novu ideologiju i pripremiti stanovništvo na život u okvirima nacionalne manjine unutar novog socijalnog sistema. U skladu s novim sistemom, Giuliana Marchig Matešić u svom istraživanju o povijesti talijanske gimnazije u Rijeci, ističe redovite kontrole talijanskih škola u Rijeci nakon kojih su slijedila izvješća poslana na uvid u Zagreb, ali i redovite obilaski istih te kao primjer ističe posjet inspektora Poljaneca i Sequia 1949. godine koji su prilikom istoga istaknuli zadaću škole u intenziviranju političko-ideološkog rada kadra s ciljem edukacije omladine, ali s ciljem borbe za čistoću znanosti protiv svih mysticizama i idealizama.³⁴¹ Godine koje su uslijedile nakon potpisa Londonskog Memoranduma donijele su osnivanje izdavačke kuće EDIT, omladinskog mjesečnika *Il Pioniere*, mjesečnika specijaliziranog za probleme škola *Scuola Nuova*, ali te iste godine koje su donijele povećanu kulturnu aktivnost, donijele su, ističe Marchig Matešić i „*najopasnijeg protivnika zajednice Talijana, tihu asimilaciju*“.³⁴² Kulturni život riječkih Talijana, u tom se periodu, kao i sav drugi kulturni život u državi, svodi na prilagodbu programa novoj realnosti. U skladu s politikom bratstva i jedinstva, osnovne talijanske škole postaju etnički miješane škole, a zbog smanjenja broja učenika, odnosno potrebe za školama, neke se od njih, spomenute su već ranije u sklopu ovog rada, gase. Reforma jugoslavenskog školstva 1958. u svom je 12. članku donijela obavezu omogućavanja obrazovanja na materinjem jeziku samo u osnovnim, odnosno obveznim školama. To je omogućilo različite interpretacije zbog čega je Unija Talijana za Istru i Rijeku poslala upit u Beograd u kojem traži modifikaciju spomenutog članka na način da mogućnost obrazovanja na materinjem jeziku i za druge razine obrazovanja.³⁴³ Šezdesete su godine donijele olakšanje položaja talijanske manjine, a time i obrazovanja na talijanskom jeziku. S konkretnijim odnosima između Rima i Beograda, i Rijeka se povezuje s Italijom u smislu uvoženja knjiga i drugih didaktičkih materijala za riječke Talijane, ali i drugih razmjena. Kreću prijedlozi o mogućnosti specijalizacije talijanskih predavača u Italiji s ciljem usavršavanja jezika, a 1963. izabrano je novo vodstvo Unije Talijana za Istru i Rijeku na čijem je čelu bio Antonio Borme i čije je vođenje organizacije okarakterizirano kao autonomnije u odnosu na prethodna vodstva. Ta se autonomija ističe, među ostalim, u povezivanju jugoslavenskih Talijana sa sveučilištem u Trstu nakon čega kreće intenzivnije povezivanje s „matičnom državom“ riječkih Talijana, ali je i dalje sve u okvirima kulture, preciznije školstva. Povezivanje Unije Talijana za Istru i Rijeku sa Trstom donijelo je nove

³⁴¹ Giuliana Marchig Matešić, nav. dj., str. 68.

³⁴² Isto, str. 81.

³⁴³ Isto, str. 86.

kulturne djelatnosti kao što su natječaj za umjetnost i kulturu Istra Nobilissima i Centar za povijesna istraživanja u Rovinju. U skladu s većom autonomijom koja je omogućena poboljšanjem političke i društvene klime u državi i odnosa sa susjednim zemljama, u ovom slučaju s Italijom, 1964. gradski Statut omogućio je riječkim Talijanima „*pravo na korištenje vlastitog jezika, na izražavanje i razvijanje vlastite kulture i na osnivanje institucija kojima će se osigurati ta prava.*“, a nizom članaka riječkim je Talijanima osigurano pravo korištenja jezika i u javnim situacijama, kao što je sudstvo, potom pravo na obrazovanje na materinjem jeziku na svim razinama, kao i polaganje kvalifikacijskih ispita na materinjem jeziku i drugo.³⁴⁴ Veće su slobode riječkim Talijanima donijele mogućnost razvitka vlastitog identiteta, ali i dalje sve u okvirima državnih smjernica. 1963. kada je donesen novi jugoslavenski Ustav, odredbama o obrazovanju je dodatno je definirana autonomnost manjinskih škola kao i sloboda upisa i mogućnost zapošljavanja kadra iz nacionalne skupine u okviru čega su nastavnici drugih nacionalnosti mogli biti zaposleni samo u nedostatku kadra unutar prve skupine. Ipak, važno je da je svo to vrijeme hrvatsko-srpski i dalje službeni jezik škole, kao i da se paralelno većim slobodama odvija proces integracije, u nekim slučajevima i asimilacije, a talijanske škole unatoč autonomiji omogućenoj Ustavom iz 1963. i dalje funkcioniraju unutar Jugoslavije. Ipak, povećanom autonomijom unutar djelovanja Unije Talijana, riječki se Talijani okreću prvo prema onima u Istri s kojima dijele relativno sličnu povijest, a onda i prema Trstu koji vide kao grad unutar njihove matične države. Dotadašnji razvoj identiteta okrenut je djelovanju u okvirima socijalističkog režima, dok su veće slobode omogućile izgradnju identiteta temeljenog na iskustvu života u Jugoslaviji što ih je jasno razlikovalo kako od Talijana s Apeninskog poluotoka, tako i od svih onih nekadašnjih sugrađana koji su otišli. Isticanje nacionalnih i drugih obilježja kojima bi se isticalo razlikovanje od drugih skupina u državi nije bilo poželjno, osim na federativnoj razini u jednoj mjeri, ali bez pompozni manifestacija koje bi mogle nositi obilježja diferencijacije, pa u skladu s tim ni riječki Talijani, kao ni drugi narodi, nemaju pretjerane mogućnosti za razvitkom svog identiteta u javnim krugovima, izuzev više puta spomenute kulture i jezika i djelovanja koja ta dva elementa obuhvaćaju. Upravo je u tom okruženju škola imala dominantnu ulogu prenošenja identiteta na iduće generacije, jer je to bilo možda jedino mjesto, osim obiteljskih krugova, na kojem su riječki Talijani mogli prenositi svoj. 1971. godina, pokazala je aktivno djelovanje riječkih Talijana u okviru države u kojoj žive. Radi se o godini masovnog pokreta, odnosno Hrvatskog proljeća, u kojoj su hrvatski intelektualci otvorili cijelu seriju pitanja

³⁴⁴ Isto, str. 98.

nacije, jezika i povijesti hrvatskog naroda. Iste godine, predsjednik Unije Talijana, Antonio Borme daje svoj prijedlog novog smjera programa Unije koje je od strane vlasti protumačen iredentizmom, nakon čega su krenule polemike između Zvane Črnja i Giacoma Scottija, a u vrijeme sloma Hrvatskog proljeća i Talijanska je Unija za Istru i Rijeku bila optužena za nacionalizam od strane regionalnih političkih krugova, nakon čega je uslijedila i političko-institucionalna kriza Talijanske Unije.³⁴⁵ Istovremeno krizi Talijanske Unije, talijanska škola, konkretno Liceo, doživljava porast broja upisanih učenika. Posljedica je omogućenog, već spomenutog slobodnog upisa djece u školu, što je potaknulo brojne netalijanske roditelje da motivirani besplatnim udžbenicima, individualnijim radom s učenicima u malim grupama, modernijim edukativnim materijalom koji je dolazio iz Italije, omogućenim izletima, stipendijama za talijanske fakultete i sličnim, svoju djecu upišu u talijansku školu. Iako je u ranijim poglavljima pokazano kako riječki Talijani u upisima netalijanske djece vide problem, nagli broj porast učenika u talijanskim školama omogućio je riječkim Talijanima porast broja učenika, a time i siguran opstanak škole, jačanje talijanskog jezika u gradu, jačanje talijanskog elementa kod djece iz mješovitih brakova. Ono što su u svojim izjavama riječki Talijani istaknuli kao negativno, svakako je utjecalo na identitet škole, ali i skupine, a odnosi se ulogu škole u održavanju kulture i jezika. Mjesto koje je predviđeno kao mjesto očuvanja kulture bilježi porast hrvatskog jezika na svojim hodnicima, a opasnost od asimilacije vide pojačanu jer je kontakt s većinskim stanovništvom preselio i u institucije koje su predviđene kao isključivo talijanske. Također, učenje o temeljima identiteta riječkih Talijana nemoguće je u okvirima školstva, barem sistematski i detaljno jer je rad škole nakon pada Jugoslavije, reguliran od strane hrvatskog ministarstva čime je u suštini talijanska škola, škola u kojoj se radi program kao i u hrvatskoj, ali na talijanskom jeziku uz mogućnost polaganja državnih ispita i na jeziku manjine. Takav ustroj ostavlja samo fakultativne i djelomične načine doticanja s vlastitom poviješću, kroz radionice, predavanja, usputnu izmjenu informacija u okviru standardnih predmeta. Devedesetih godina, kada se u Italiji javlja porast interesa za pitanje egzodusa u javnoj memoriji, a kada u Jugoslaviji, uskoro Hrvatskoj, dolazi do većih sloboda, pogotovo za talijansko stanovništvo čije su aspiracije stavljene u drugi kraj tada aktualnim političkim sukobima i rastom tenzija između naroda jugoslavenskih federacija, započela je suradnja Srednje talijanske škole iz Rijeke i Società di Studi Fiumani iz Rima, udruženja koje okuplja riječke *esule*. Ova je suradnja, od svog početka, okrenuta prema mladima i njihovoj književnoj produkciji: 1991. povodom obilježavanja sveca, gradskog

³⁴⁵ Isto, str. 109.

zaštitnika, Svetog Vida, delegacija *esula* primljena je u Rijeci i tim je povodom u današnjoj Srednjoj talijanskoj školi Rijeka uručila nagradu *Schwarzenberg* srednjoškolcima, pobjednicima natječaja i nagradu *Rivista Fiume* osnovnoškolcima, pobjednicima. Osim važnosti jačanja talijanskog identiteta koju ova suradnja promiče, ona ističe i drugu važnost: suradnju *esula* i onih koji su ostali. Ranije su izjave ispitanika zajednice pokazale kako se skupina identificira s onima koji su otišli u zajedničkoj patnji i zajedničkoj prošlosti i kako ne uviđa razlike niti pokazuje elemente zamjeranja zbog različite odluke. Ovakva je suradnja, tim više što je usmjerena na najmlađe generacije, novi smjer identiteta riječkih Talijana, a da je identifikacija obostrana pokazuje izjava Amleta Ballarinija, jednog od utemeljitelja ove suradnje: „*Mladi koji su u Rijeci rođeni i u Rijeci žive i uče jesu oni koji okupljaju svako naše sjećanje, čuvaju ga i projiciraju prema budućnosti.*“³⁴⁶.

4.7. Umjetnost i sjećanje

Kao što je obrazovanje na talijanskom jeziku u Rijeci, pratilo prošlost grada, tako i riječka književnost na talijanskom jeziku u uzročno-posljedičnom odnosu s događajima u gradu i državi, a jedno je od mjesta koje konzervira sjećanje zajednice. Lokalna književnost na talijanskom jeziku u prvim je godinama jugoslavenskog socijalizma u Rijeci, književnost koja ne progovara o egzodusu i problemima skupine, već je u službi veličanja partizanskih junaka, socijalističke države i njenih ideala i revolucije dajući naglasak zajedništvu Talijana i Slavena. Sedamdesete i osamdesete godine su evolucije lokalnih književnika koji su odrastali u većim slobodama i otvorenosti granica, koja je vrhunac doživjela devedesetih godina. Osamdesete i devedesete s mogućnošću kritičkog pogleda na društvo koje su donijele utjecale su na porast lokalnog talijanskog stvaralaštva u prozi. Autori tog perioda zvani su *memorialisti*³⁴⁷ zbog zahtijevanja očuvanja sjećanja u svojoj prozi. Središte tih zahtijevanja postale su godine egzodusa i sve ono o čemu je u ovom radu bilo riječi, a o čemu je talijanska zajednica do gotovo devedesetih godina govorila jedino u svojim zatvorenim krugovima. U tom periodu, lokalni, riječki i istarski autori na talijanskom jeziku, kroz svoje radove nakon raspada Jugoslavije javno progovaraju o bivšem režimu nazivajući ga tragedijom talijanskog naroda. Na taj način podupiru *esule*, a nerijetko se i identificiraju s njima. O razlici pamćenja i sjećanja bilo je već riječi u prvom dijelu rada. Djela talijanskih književnika koja progovaraju o egzodusu, „*materijalni*“ su „*artefakti*“, odnosno ono što Prlenda i Brkljačić definiraju kao

³⁴⁶ Isto, str. 202.

³⁴⁷ Nelida Milani Kruljac, Roberto Dobran, *Le parole rimaste, vol 1*, Pula, Pietas Julia, 2003., str. 37.

sastavnicu pamćenja zajedno s društvenim praksama.³⁴⁸ Ono što je u procesu društvenog pamćenja neizbježno, a o čemu još nije bilo riječi je mnemotehnika koju Assmann objašnjava kao temelj umjetnog pamćenja.³⁴⁹ Govoreći o mnemotehnici, Branimir Janković objašnjava etape mnemotehnike: prvo se u pamćenje stavljaju mjesta, a na upamćena mjesta slike zahvaljujući čemu, kada pojedinci bude sjećanja, dovoljno je posjetiti zapamćena mjesta tražeći povjerenost čime se postiže očuvanje poretka zapamćenog.³⁵⁰ Iako Assmann razdvaja mnemotehniku i kulturu sjećanja, važna je jer, kako Nora ističe, moderno je pamćenje „arhivističko“³⁵¹ u čemu važnost dobivaju materijalni dokazi kao instrumenti održavanja pamćenja. Po Assmannu, mnemotehniku, za razliku od kulture sjećanja, vežemo isključivo za pojedince, ona je učenje i obuhvaća imaginarne prostore, dok je kultura sjećanja društveni termin, vezan uz planiranje i nadanje čiji su temelji konkretan prostor i vrijeme.³⁵² Istovremeno, razlikuje četiri dimenzije pamćenja: *mimetičko* koje se odnosi na djelovanje, ističući pritom kako se najbolje uči oponašanjem, *komunikativno* prema kojem je važna interakcija pojedinca s okolinom za izgradnju njegovog pamćenja, *pamćenje stvari* koje okružuju čovjeka, a u koje čovjek unoseći predodžbe unosi i sebe zbog čega one zrcale sliku pojedinca, podsjećajući ga na prošlost i na poslijetku *kulturno pamćenje* koje oblikuje prostor u koji ulaze prethodno spomenute dimenzije.³⁵³ U skladu s mnemotehnikama koje koriste pojedinci i kulturom pamćenja društava, Tatjana Ileš i Helena Sablić Tomić naglašavaju ulogu književnosti kao jedno od sjedišta pamćenja pojedinca, ali i društva.³⁵⁴ Književnost talijanskih autora Rijeke i Istre na temu egzodusa, književnost je koja prikazuje vrlo konkretne motive čija je zadaća prenošenje sjećanja kroz konkretne predmete: *Il cavallo di cartapesta/ Kaširani konj* Osvalda Ramousa zorno budi slike grada: kuće, ulice, zgrade, ljude, zvukove, mirise u vremenu kada je u Rijeci dominirao talijanski jezik, ali i po preuzimanju vlasti od strane Jugoslavije. Aldo, protagonist romana *A Fiume, un'estate/ U Rijeci, jednog ljeta* Ezia Mestrovicha čas se kupao na riječkim plažama, čas ispraća prve rođake koji odlaze iz grada. Nirvana Beltrame Ferletta u zbirci *Una mattina qualsiasi/ Bilo koje prijepodne* donosi seriju anonimnih likova talijanske nacionalnosti starije dobi od kojih su svi redom napušteni, lomljivi, lošeg imovinskog stanja, zaglavljani u sjećanjima u jednom okruženju u kojem se ne

³⁴⁸ Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, nav.dj., str. 13

³⁴⁹ Jan Assmann, nav.dj., str. 47.

³⁵⁰ Branimir Janković, nav.dj., str. 277.

³⁵¹ Pierre Nora, nav.dj., str. 30.

³⁵² Jan Assmann, nav. dj., str. 35.-70.

³⁵³ Jan Assmann, *Kulturno pamćenje*, Zenica, Vrijeme, 2005., str. 23.-64.

³⁵⁴ Helena Sablić Tomić, Tatjana Ileš, „Grad između pamćenja i zaborava“ u *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. 37, br. 1., Split, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, 2011., str. 303.-322.

snalaze i ne pronalaze, a djed iz *pripovijetke Il nonno* raduje se pozdravu vozača autobusa na talijanskom jeziku. Ennio Machin u sjećanje priziva riječki tramvaj koji staje na stanicama Rafinerija, Kuća emigranta, Javni vrtovi, Civilna bolnica, Željeznički kolodvor, Trg kraljice Elene, Danteov trg. Svi ti elementi čuvari su pamćenja u strategiji sjećanja koja gradi identitet zajednice, kroz vlastito sjećanje autora ili bar njihovih likova. Mjesto svih pamćenja je Rijeka prije dolaska partizana sa svim detaljima koji su grad tog perioda činili prepoznatljivim. Kroz individualna iskustva likova koje je moguće pronaći u romanima riječkih književnika koji se dotiču pitanja egzodusa, autori spajaju individualno pamćenje, obično autobiografsko, s kolektivnim pamćenjem koje u narativ ulazi izborom ulaska partizana u grad kao prekretnicom romana. Velikoj prekretnici, *povijesnom lomu* prethode kako kod Ramousa, tako i kod Mestrovicha opisi djetinjstva likova, a upravo djetinjstvo književni teoretičari i teoretičari kulture pamćenja ističu kao mjesto sjećanja koje služi autorima kao element utvrđivanja vlastitog identiteta u momentima krize bilo na privatnoj, bilo na društvenoj sferi.³⁵⁵ U djelima riječkih lokalnih autora, od kojih su samo neki nabrojani, kolektivno pamćenje služi kao temelj u koji autori stavljaju svoja vlastita sjećanja i individualna iskustva, ako ne vlastita, onda svojih likova. Slično se događa i sa literaturom sjećanja *esula*, onih koji su otišli, čiji radovi pobuđuju veliki interes talijanske zajednice u Rijeci, iako ne svjedoče prošlosti onih koji su u Rijeci ostali, već onih koji su otišli. Razlog velikom poistovjećivanju s književnošću onih koji su otišli, vjerojatno leži u činjenici da je takva književnost puno direktnije progovorila o temama koje su na ovim područjima dugo vremena bile tabu, a u konzerviranju sjećanja kreiraju snažne slike kojima prikazuju težinu odluke odlaska, ali i života nakon odlaska čime pomaže identificiranju skupine koja je ostala sa skupinom koja je otišla, kroz prebrođivanje ideje da je jednima bilo lakše ili teže nakon donošenja odluke. Najbolji primjer toga je *Verde aqua/Vodnozeleno* autorice Marise Madieri, na čijoj je rodnoj kući postavljena spomen-ploča, koja u sjećanje priziva dječje brojalice na hrvatskom jeziku, kao jedno od zadnjih sjećanja prije odlaska iz Rijeke. Svi autori čija prva sjećanja potječu iz Rijeke prije dolaska partizana, svoj identitet, kao i identitet zajednice, traže od vremena promjene vlasti u okvirima svog djetinjstva i mladenačkih sjećanja. Svojim stvaralaštvom, potom, svoja sjećanja i sjećanja svojih likova temeljena na rekonstrukciji vlastitih sjećanja preoblikuju u figure sjećanja koje reprezentiraju identitet pojedinaca, ali i zajednice. Prema Assmannu, pamćenje traži konkretne predmete, a sjećanje riječkih Talijana korišteno u književnosti kao jednom od instrumenta izgradnje sjećanja kolektiva koristi naizgled različite

³⁵⁵ Tatjana Ileš, „Album-grad“, u *Kolo*, god.18, br.1, Zagreb, Matica hrvatska, 2008., str. 53.-76.

predmete: kuće, tramvaj, ulice, spomenike kao sastavne dijelove slike grada izvađene iz sjećanja, projicirane u sadašnjost s ciljem prenošenja u budućnost, ali i puno svakodnevnije predmete: ormare, sapune, namještaj, igračke, kao simbole sjećanja čija je svrha pohraniti jedno iskustvo i konzervirati jedan identitet u materijalno čime novim generacijama čitatelja s kojima dijele nacionalni identitet ostavljaju asocijacije kroz spomenute predmete. Iako talijanske škole radeći po programu hrvatskog ministarstva, ne ostavljaju puno prostora za lokalnu književnost, inicijativom nastavnika, ali i populariziranjem takve literature u kulturalnim krugovima, najčitaniji riječki autor koji konzervira svoja sjećanja, je svakako Osvaldo Ramous s kojim se poistovjećuju i generacije koje promjenu vlasti nisu osobno proživjele jer im stvarajući snažne slike, približava mjesta u kojima je „*kondenziran i izražen iscrpljeni kapital kolektivnog pamćenja*“³⁵⁶:

„*Il Cavallo di cartapesta od Ramousa mi je još više približio djetinjstvo mog tate, neke stvari koje možda nisam ni čula ranije. Marisa Madieri i Verde acqua je daleko najemotivnija.*“³⁵⁷

U vremenu koje svjedoči padu čitanosti, književnost ne dobiva glavnu ulogu u prenošenju identiteta iz generacije u generaciju, ali je jedan od oblika tog prenošenja. Događa se ono što Nora objašnjava kao proces otkrivanja razlike između sadašnjosti i prošlosti kroz koju čitatelji, ali i autori „*dešifriraju ono što jesu kroz ono što više nisu*“.³⁵⁸

Jake figure sjećanja kroz umjetnost pružilo je i gostovanje predstave *Magazzino 18/ Skladište 18*, 16. ožujka 2014. u Hrvatskom narodnom kazalištu Ivan pl. Zajc. To je bio prvi put da je *Magazzino 18* redatelja Simonea Cisticchija ušao u jedno hrvatsko kazalište s titlovima na hrvatskom jeziku. Kako zbog audiovizualnog karaktera i jednostavnije „konzumacije“ ovog tipa umjetnosti, što nije slučaj sa književnošću, tako i zbog znatiželje potaknute što bliskom tematikom, što kontroverzom i skandalima koje je proizvela nakon projekcija u Italiji, predstava je probudila značajan odaziv talijanske publike u Rijeci. Interes javnosti proizlazi i iz činjenice da je upravo ova predstava prikazana na talijanskoj nacionalnoj televiziji prilikom obilježavanja Dana sjećanja. Središte predstave su talijanski prognanici i izbjeglice s teritorija koji su nakon rata pripali Jugoslaviji, a razlog negodovanja talijanske javnosti po pitanju predstave nalazi se u kritici talijanskom fašizmu koji je činio zločine nad slavenskim stanovništvom te kritici talijanskih komunista koji su izbjeglice linčovali smatrajući ih fašistima. Uz talijanske fašiste i komuniste, Cisticchi kritizira prvenstveno jugoslavenske

³⁵⁶ Pierre Nora, nav.dj., str. 43.

³⁵⁷ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³⁵⁸ Pierre Nora, nav.dj., str. 35.

komuniste koje vidi razlogom masovnog egzodusa. Kao što je bio slučaj u prethodno spomenutoj književnosti, tako je i autor predstave, ujedno i glumac, iskustva *esula* povezo s čvrstim figurama pamćenja, stvarima koje prošlost reproduciraju u sadašnjosti: polazište radnje predstave je jedna napuštena stolica koja ima ime, prezime i katalogizirana je, a pripada nekome tko je nakon odlaska iz Jugoslavije završio u Skladištu broj 18 u Trstu. Osim polazišne stolice, predstava priziva i druga mjesta pamćenja: „*Razmišljajte o vašoj kući. O vašoj četvrti. Upravo onom u kojem ste rođeni i odrasli. Razmišljajte sada o vašem gradu. Probajte osjetiti miris ulice, vidjeti boje, ulice i dućane, vaši susjedi, u svakom kutu glasovi, zvukovi. To je jednostavno vaša zemlja.*“³⁵⁹ Emocije u predstavi probudene su kod publike snimkama napuštenih stvari ostavljenih u Skladištu br. 18, koje su projicirane na platnu iza pozornice, dramatičnom glazbom puštenom u pozadini precizno odabranih riječi, dječjim recitacijama i pjesmama u kojima dječji zbor pjeva stihove o fojbama kao što je: „*Koliko tajni u rupi./Naša lica prljava od blata/Naše tijelo modro i bijelo/bez križa ili molitve (...) Ako će ikada netko tražiti/ recite mu da sam ovdje/ u rupi!*“³⁶⁰ Nadalje, kada govori o jugoslavenskim odgovornostima po pitanju fojbi, Cristicchi emocije budi koristeći i hrvatske/srpske riječi kao što je „*Stoj!*“ koji izvikuje jugoslavenski vojnik dok istovremeno Talijan koji prepričava događaj koji mu se događa moli *Očenaš* na talijanskom jeziku. Na taj način autor ističe kontrast između dvije strane jednostavnom upotrebom različitih jezika, upravo onoga što su riječki Talijani istaknuli kao najznačajniji element svog identiteta. Među istaknutim epizodama predstave očitava se moment u kojem, prepričavajući epizodu eksplozije na pulskoj plaži Vergaroli, Cristicchi podiže djevojčicu koja predstavlja mrtvo dijete i govori o potencijalnim sudbinama poginulih i njihovih obitelji iz privatne perspektive, naglašavajući patnju kroz privatne trenutke kao što je moment kada službenik priopćuje događaj roditeljima, kao i moment u kojem kritizira „doček“ *esula* u Italiji koji su smatrani odbjegli fašistima, a prilikom kojeg u jednoj od baraka, djevojčica stara godinu dana umire od hladnoće. Kroz privatnost individualnih priča autor postiže konkretnost događaja, osoba i mjesta koje je publika, uglavnom, doživjela kroz čula ranije što omogućava, prema Assmannu, pronalaženje puta u pamćenje.³⁶¹ Pred kraj predstave, Cristicchi otvara pitanje onih koji su ostali ističući vrijeđanja, prozivanja fašistima od strane slavenskog stanovništva i komunistima od strane onih koji su otišli, kao i razloge ostanka kroz lik pojedinca koji naglas objašnjava zašto ne može napustiti zemlju na kojoj je rođen. U predzadnjem dijelu predstave, autor otvara pitanje

³⁵⁹ Simone Cristicchi, *Magazzino 18*, <https://www.youtube.com/watch?v=S2QzkPWKzYI>, pristupljeno 29. travnja 2018., prijevod autorice

³⁶⁰ Isto.

³⁶¹ Jan Assmann, nav.dj., str. 53.

onih koji su doselili u Jugoslaviju potaknuti komunizmom, a koji su se prilikom sukoba Tita i Staljina odabrali Staljina i završili na Golom otoku. U posljednjem dijelu predstave dok Cisticchi pjeva zajedno s dječjim zborom nabrajajući žrtve s područja Istre i Kvarnera, dječak na pozornicu donosi stolice nalik onoj s početka predstave ostavljajući ih jednu po jednu, praznu na pozornici kao simbol stradalih. Predstava završava autorovim progovaranjem u ime bezimenog pojedinca koji predstavlja sve Talijane područja koji su pripali Jugoslaviji čime šalje poruku publici. Assmann tvrdi kako događaj, da bi zaživio u sjećanju zajednice, mora nositi značaj važne istine.³⁶² Iako su pojedinačne kritike u široj riječkoj javnosti uglavnom upućene na pojednostavljenu povijest prikazanu iz jedne perspektive, unutar koje je zanemarena nekad prisutna autonomija i neutralnost Rijeke u političkom smislu i multietničnost u nacionalnom smislu, koju danas stanovništvo grada promiče kao povijesnu vrijednost, kao i nacionalnu pristranost koja se iščitava kroz predstavu iako se među žrtvama spominju i Hrvati i Slovenci u vrijeme fašizma, a lokalne su novine upozoravale da će „*povjesničari možda pronaći i kakvu faktografsku pogrešku*“³⁶³, riječka je publika Cisticchiju priuštila gotovo desetominutne stajace ovacije i neprekidan pljesak popraćen suzama zbog identifikacije svoje obiteljske povijesti s poviješću prikazanom u predstavi čime se pokazala Renanova tvrdnja o zajedničkoj patnji koja ujedinjuje više od zajedničkog trijumfa. Osim emocija koje je publika izjašnjavala glasnim komentarima i dugotrajnim pljeskom, projekcija predstave tematike za koju šira javnost uglavnom ne pokazuje interes, bila je na neki način javno priznanje riječkim Talijanima onoga što se dogodilo, kako od strane talijanske javnosti jer je ipak Cisticchi talijanski autor, iako mu je majka izbjeglica iz Istre, tako i od strane hrvatske javnosti koja je ugostila ovu predstavu u svom kazalištu, iako je realno gostovanje bilo organizirano od strane Talijanske drame, Talijanske unije, Narodnog sveučilišta u Trstu i Zajednice Talijana u Rijeci. Time se može zaključiti kako je predstava *Magazzino 18* dala skupini Talijana posebnost i trajnost, ono što je prema Assmannu potrebno da skupina postane zajednica sjećanja.³⁶⁴

„Mene je bilo strah tatu voditi na tu predstavu. Pričali jesmo, ali mene je bilo strah kako bi on mogao reagirati i zato sam išla sama. Mislim da bi mu bile prejake emocije. Jer ja koja

³⁶² Jan Assmann, nav.dj., str. 55.

³⁶³ Kim Cuculić, „Magazzino 18. Posveta žrtvama povijesti i ideologije“, *Novi list* (18. ožujak 2014.), online verzija na: <http://www.novolist.hr/Kultura/Kazaliste/Magazzino-18-Posveta-zrtvama-povijesti-i-ideologije>, pristupljeno 29. travnja 2018.

³⁶⁴ Jan Assmann, nav.dj., str. 55.

*nisam to prošla meni je bila jaka. Iako se radi o ljudima koji otišli, mogu se poistovjetiti s njom to je naša priča.*³⁶⁵

Magazzino 18 ovakvim je ispraćajem publike pokazao i povezivanje *esula sa rimastima* koje je posljedica prvo većih otvaranja prema Italiji, a onda i raspadom Jugoslavije koje je to otvaranje omogućilo do kraja. Ona prikazuje upravo ono što je zajednica pokazala kao potrebu, a to je, uz javno progovaranje o onome što se dogodilo od strane „treće“ strane (dakle ili hrvatske ili talijanske javnosti, svakako nekoga tko ne pamti isto što i oni) i zajednička povijest s onima koji su otišli i s kojima, spletom povijesnih okolnosti, ne dijele prošlost. Također, upravo je *Magazzino 18* proglasio nekoga odgovornim za sve ono što riječki (i istarski) Talijani ističu kao svoje ključne trenutke u sjećanju, a istovremeno doticanjem fašističkih zločina pridobio i publiku koja nije homogeno talijanska, odnosno sve one koji se smatraju pripadnicima talijanske skupine, ali su ili slavenskog porijekla, ili iz mješovitih brakova, a smatraju se dijelom zajednice. Uz navedeno, pružio je jake figure sjećanja preko kojih su pojedinci mogli probuditi sjećanje koje nije možda osobno njihovo, ali je u svakom slučaju naslijeđena obaveza.

4.8. Svakodnevnica talijanske nacionalne manjine u Rijeci

O životu riječkih Talijana iz današnje perspektive već se govorilo u radu, ali kao uvod u zaključak rada, važno je naglasiti razmišljanja skupine o današnjici kako bi se bi se cjelina mogla zatvoriti. Otvaranje jugoslavenskog društva i razrješenje graničnog pitanja rezultiralo je time da se talijansko stanovništvo više ne povezuje s fašizmom kao što je to bio slučaj ranije. Osamdesete godine obilježila je ekonomska kriza, a u cijeloj su Europi tumačene kao godine tranzicije i duboke krize koja se posebno osjetila na području Istre i Kvarnera zbog geografskog položaja. Francesco Juri, jedan od osnivača pokreta *Grupa '88* u dokumentarnom filmu *Gruppo '88 trent'anni dopo*, objašnjavajući procese koje je talijanska nacionalna manjina na području Istre i Kvarnera osjetila ističe „*vjetar reforme*“³⁶⁶ koji je došao i do talijanske nacionalne skupine. On se odnosi na ideje koje se javljaju u Sloveniji i Hrvatskoj gdje dolazi do potrebe za većom demokratizacijom, ali ne samo u sporadičnim situacijama, već i unutar oblika vlasti. Te su ideje demokratizacije poticane od omladine KPJ,

³⁶⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³⁶⁶ Regionalni centar RTV Koper Capodistria, *Gruppo '88 trent'anni dopo*, online dostupno na: <https://www.rtv slo.si/tvcapodistria/archivio/show/50>, prijevod autorice

novina osnivanih državnim novcem, organizacija financiranih javnim novcem, a razvijale su se i u Srbiji unutar koje nacionalne manjine traže veće slobode naspram centralizacije. Osamdesete godine, godine su krize Talijanske Unije za Istru i Rijeku koja je započela još 1974. smjenom Antonia Bormea s mjesta predsjednika Unije. To je bilo razdoblje kompliciranih odnosa i između nacija i između nacionalnosti potaknuto posljednjom Tršćanskom krizom. Bormeove ideje nisu odgovarale idejama socijalističke države, zbog čega su ga naslijedili Bonita i Sau, ali unatoč smjeni Talijanska je unija za Istru i Rijeku osjetila da se nešto događa u Jugoslaviji i Europi i kako u spomenutom dokumentarcu svjedoči Irene Mestrovich, tadašnja tajnica Unije, danas predsjednica Vijeća talijanske nacionalne manjine za Grad Rijeku, Unija počinje tražiti „*veću autonomiju: ekonomsku i društvenu, generalno kulturalnu, veće priznanje talijanske manjine i veću afirmaciju naših vrijednosti i identiteta. Bio je težak period, rekla bih. Morali smo voditi računa u tim godinama od '87. nadalje o određenim segmentima koji su tražili veće otvaranje demokraciji u cijeloj državi. Ne govorim o Europi nego Jugoslaviji koja je osjećala ono što se događalo u ostatku svijeta. Što se tiče talijanske manjine, morali smo voditi računa o popisima koji su otežali službenu politiku u smislu da je u tim godinama, '81. bio zadnji popis. Sljedeći je trebao biti '91. Dogodilo se jaki pad talijanske nacionalne manjine i u Sloveniji i u Hrvatskoj. Stoga se tražilo djelovanje u smislu održavanja i povećanja, ako je moguće, svjesnost stanovništva o izjašnjavanju Talijanima, o radu u korist škola koje su također registrirale značajan pad učenika. Struktura unutar koje je radila talijanska manjina bila je u teškoći. Uz to, dogodile su se financijske teškoće jer smo bili financirani u jednom postotku od Hrvatske, u drugom od Slovenije. U toj punoj ekonomskoj krizi smanjile su se financije, a smanjenjem financija smanjila se i aktivnost (...) Imali smo kontakte s Trstom i Venecijom (...)*“³⁶⁷ U kontekstu noviteta koji su dolazili iz Europe (godina je do pada Berlinskog zida), i u kontekstu društvenih promjena u Jugoslaviji, a potaknuto položajem talijanske nacionalne manjine na teritoriju Jugoslavije, 19. siječnja 1988. događa se trenutak u kojem talijanska nacionalna manjina u javnosti, na glas iznosi potrebu svoje skupine za političkom, društvenom i kulturnom promjenom. Na okupljanju Talijanske Unije u Kopru, talijanski su intelektualci održali tribinu naziva *Gruppo nazionale italiano: ieri, oggi e domani* na kojoj su, kako ističu svjedoci vremena, među kojima je i Ezio Giuricin, iznijeli cijelu seriju „*debata, refleksija, civilnog razvitka kulturnog i političkog karaktera koji su dali život drugim pokretima, drugim procesima, političkim i kulturalnim u Istri i širem kulturnom ambijentu.*“³⁶⁸ Iako je Grupa '88 donijela novitete, prvi

³⁶⁷ Isto

³⁶⁸ Isto

je put javno progovoreno o životu Talijana u socijalizmu, o egzodusu, fojbama, suradnji i odnosu onih koji su otišli i onih koji su ostali, Giovanni Radossi svjedoči kako mnogi Talijani zapravo nisu bili za promjene³⁶⁹, što zbog zone komfora, što zbog straha potaknutog svjesnošću da ih vlast gleda, što zbog sklonosti režimu i starim okolnostima, što zbog iskustva života u Jugoslaviji. Juri to objašnjava položajem talijanske nacionalne manjine u društvu zbog čega je ona bila zapravo vrlo konzervativna zajednica, uklopljena u sistem.³⁷⁰ Grupa '88 bila je, kako ističe Juri „*bomba unutar talijanske nacionalne manjine*“³⁷¹. Želja za promjenom i potreba za povezivanjem s Italijom, što zbog identifikacije, što zbog financijskih i drugih potreba koje bi omogućile bolji položaj zajednice, skupina se sve više okreće talijanskim institucijama izvan Jugoslavije. O suradnji Srednje talijanske škole iz Rijeke i Società di Studi Fiumani iz Rima već je bilo riječi, kao i o suradnji sa Sveučilištem u Trstu, ali ono o čemu se malo govori o tome je ideja ekonomske suradnje koja je nastala krajem osamdesetih godina. Irene Mestrovich ističe kako je o tome javnost malo znala i onda, a Stefano Lusa navodi kako je ideja koja se rodila bila pomalo utopistička.³⁷² Naime krajem osamdesetih dolazi do ideje o ekonomskoj rekonstrukciji na kojoj je radila Talijanska unija za Istru i Rijeku u dogovoru s beogradskom ambasadom i Rimom. Radilo se o ideji paketa pomoći za jugoslavenske Talijane kojim bi se financirali projekti i kreditima za pomoć financiranim od talijanskih banaka jer su jugoslavenski Talijani, ionako u nedostatku različitih kadara imali zajednice sačinjene od profesora, književnika, novinara i srodnih kulturnih djelatnika, a Lusa ističe, nedostajalo je poduzetnika i drugih djelatnosti.³⁷³ Devedesete su donijele raspad Jugoslavije i rat u kojem su i riječki Talijani izgubili članove obitelji, rat koji neasimilirani Talijani nisu mogli razumjeti ili osjećati kao svoj, rat koji je pokazao generacijski jaz unutar skupine.

*„Imam sina koji je umro za ovu domovinu. Ne za Italiju. Umro je ta Hrvatsku (...) Ljuta sam jer mi je rat uzeo sina. Ljuta sam jer nisam shvaćala rat.“*³⁷⁴

Demokracija kao zamjena za komunizam dočekana je sa zadovoljstvom skupine koja u Rijeci danas, i dalje prvenstveno djeluje s jezičnog i kulturnog aspekta u kojem leži osnova njihovog identiteta. Sadržajima koji služe kao mjesto očuvanja identiteta, riječki su Talijani, kako tvrde zadovoljni, ali bi voljeli da je tih sadržaja više:

³⁶⁹ Isto.

³⁷⁰ Isto.

³⁷¹ Isto.

³⁷² Isto.

³⁷³ Isto.

³⁷⁴ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

„Što se tiče kulture, voljela bih da je ima više na talijanskom jeziku. Da ima više sadržaja na talijanskom. Jako puno rade talijanski konzulat jako puno radi, pogotovo u zadnje vrijeme. Imamo i dane talijanske kulture. Puno se počelo raditi, ali stvarno bi mi bilo drago da je, ma neću reći jednom tjedno, ali jednom mjesečno da prikazuju neki film u kinu na talijanskom, takve neke stvari, bilo bi fora. Al opet i s druge strane imamo i dnevni tisak, imamo i dva ili tri puta dnevno vijesti na radiju. Pokriveni smo što se toga tiče, to je u redu. Volim slušati Radio Rijeku kada su mi vijesti na talijanskom. I Zajc sada ima puno više predstava, ali voljela bih naravno da je više. Ali evo recimo, ja sam u Italiju išla studirati jer mi nije bilo prirodno učiti na hrvatskom, a tada u Rijeci nije bilo nikakve mogućnosti visokoškolskog obrazovanja na talijanskom. Htjela sam studirati psihologiju, psihologije nije bilo nigdje na talijanskom jeziku i otišla sam u Padovu.“³⁷⁵

„Uvijek postoji potreba za više. Imamo zajednicu u Rijeci, u Opatiji. Zadovoljna sam radom. Bila sam 9 godina tajnica u Opatiji, bilo mi je zadovoljstvo biti aktivni dio skupine.“³⁷⁶

„Ja sam pohađala Circolo, družili smo se. Vrlo sam zadovoljna radom. Još bi toga moglo biti.“³⁷⁷

Razloge neodazivanju na događanja i aktivnosti tog tipa, pravdaju nedostatka vremena i privatne razloge, a ne nezadovoljstvom ponudom:

„Sudjelujem minimalno. Zanimljivo je, imam interesa, ako imam vremena naravno da ću se odazvati. Mislim da su Talijani podosta aktivni u gradu, stalno nešto organiziraju, filmovi, izložbe. Tko je zainteresiran, a ima vremena stvarno može.“³⁷⁸

„Moja mlađe kćerka je svaki dan tamo. Bavi se keramikom, podučava. Jako je aktivna. Mi smo svi učlanjeni, zadovoljni smo jako. Kako se suprug razbolio i ja sam se razboljela i onda nismo više aktivni.“³⁷⁹

Neovisno o generacijskoj pripadnosti, Talijani u gradu ističu zadovoljstvo kulturnim aspektom djelovanja, a integracija je obuhvatila gotovo sve elemente skupine, makar samo djelomično:

³⁷⁵ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³⁷⁶ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

³⁷⁷ Izjava Angele Donda, r. 1927., dana autorici 11. svibnja 2017.

³⁷⁸ Izjava M.K., r. 1992., dana autorici 19. travnja 2017.

³⁷⁹ Izjava Mercedes Pulich, r. 1938., dana autorici 11. svibnja 2017.

„Tata se priviknuo, ali čuj on još uvijek neke ulice zove po njihovom starom. Ostalo mu je.“³⁸⁰

Ono što su svi ispitanici istaknuli kao najvažnije je mogućnost pripadnosti široj zajednici, gradu, neovisno o nacionalnom identitetu i međusobno uvažavanje nacionalnih skupina u gradu s ciljem funkcioniranja na svakodnevnoj razini:

„Ja sam imala 14 kada je počeo rat. Rijeka je bila totalno razrušena kada su se povlačili Nijemci. Poslije nekoliko godina se obnovila, izgradila, nevjerojatno. Naglo se podigla. Strašne smo stvari prošli. Ali s vremenom, Rijeka je prihvatila sve. Rijeka je puna svih jer Riječana pravih ima vrlo malo, ili su otišli ili su u talijanskoj manjini. Mnogo ljudi je otišlo. Nije puno ljudi ostalo. Rijeka je drugi grad sada. Talijani su sada manjina, ali poštuju se. Nema konflikata između jednih i drugih, ali puno se izmijenilo.“³⁸¹

Osim identiteta kojim dominira kultura i jezik kao osnovno obilježje diferencijacije, važno je naglasiti i kako je pamćenje ove zajednice u okviru Assmannovog komunikacijskog pamćenja: njegov je sadržaj baziran na povijesnom iskustvu pripadnika skupine, vremenska je struktura u okviru do 100 godina, odnosno nekolicine generacija, a nositelji su svjedoci skupine. Ipak, javljaju se, unatrag deset godina i određene specifičnosti koje upućuju na prijelaz sa komunikacijskog u kulturalno pamćenje, a tiču se oblika i medija. Oblici čuvanja pamćenja nisu u potpunosti na visokom stupnju oblikovanosti, ali postoje određene tendencije za ceremonijalnom komunikacijom, nešto više na području Italije, ali kako se skupina identificira, makar djelomično s talijanskom javnošću, tako se ideje komemoriranja, određivanja datuma polako prenose u strogo određene datume i načine obilježavanja. Slično je i sa medijima pamćenja, dok je trenutno osnovni medij živo sjećanje i prenesena iskustva konkretnih pripadnika skupine, naginje se takvo sjećanje prenijeti u kodiranje kroz književnost, slike, umjetnost.³⁸²

Iako riječki Talijani kroz svoje izjave objašnjavaju kako je došlo vrijeme većih sloboda, neki pripadnici, uglavnom starijih generacija, još uvijek imaju strah progovaranja o svojim stajalištima i osobnim iskustvima. Istraživački tim Centra za istraživanje etničnosti, državljanstva i migracija Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu proveo je u okviru projekta *Protiv rasizma i ksenofobije: za jednakost izbjeglica i etničku jednakost* istraživanje o

³⁸⁰ Izjava B.J.F., r. 1980., dana autorici 6. travnja 2017.

³⁸¹ Izjava C.C. r. 1925., dana autorici 8. svibnja 2017.

³⁸² Jan Assman, nav.dj., str. 67.

stavovima i percepcijama javnosti o nacionalnim manjinama u Hrvatskoj. Prema tom istraživanju, Hrvati tvrde da niti jedna manjina u RH ne predstavlja prijetnju opstojnosti suverenosti države, a javnost Istre i Primorja pozitivno je ocijenila ulogu talijanske manjine za regionalni razvoj, a manjinsku zajednicu percipirala kao dio regionalnog identiteta.³⁸³ Ipak, situacija nije bila uvijek takva, a godine hibernacije sjećanja ostavile su trag na generacijama riječkih Talijana, posebno starijima, koje se i nakon sedamdeset godina, boje govoriti o nekim stvarima koje su iskusile.

„U masi su Talijani odlazili odavde. Zašto? Bojim se govoriti o tome. Ja vam govorim stvari koje nisam rekla nikome“³⁸⁴

Ako je povod neprogovaranju o iskustvima nekada bila jugoslavenska vlast, danas to više nije. Iako se današnje društvo voli deklarirati kao slobodno, strah osoba (posebno prisutan kod manjinskih skupina, ne samo u slučaju talijanske manjine), svjedoči o tome da sloboda izražavanja i nije tako slobodna, jer društvo ne tolerira manjinsko mišljenje, a svijest da je demokracija život u razlikama pada. U tom kontekstu, izjave talijanske nacionalne manjine o strahu svjedoče o nedostatku autoriteta u državi koji bi zaštitio pravo na drugačije mišljenje.

³⁸³ Vedrana Baričević, Viktor Koska, *Stavovi i percepcije domaće javnosti o nacionalnim manjinama, izbjeglicama i migrantima*, Zagreb, Centar za mirovne studije, 2017., str. 63.-66.

³⁸⁴ Izjava E.S., r. 1929., dana autorici 8. svibnja 2017.

5. Zaključak

Temeljna pretpostavka ovog rada bila je da su povijesni događaji koji su se u gradu Rijeci odvijali, snažno utjecali na identitet talijanske zajednice i time ju učinili specifičnom u odnosu na druge nacionalne zajednice grada. Istraživanje je pokazalo da ono što identitet talijanske zajednice čini specifičnim u odnosu na druge nacionalne identitete u Rijeci, nisu samo događaji koje konzerviraju u svom sjećanju, već i interpretacija istih. Povijesni lom koji je utjecao na reformaciju identiteta riječkih Talijana je promjena vlasti u Rijeci i ono što je ona donijela sa sobom. Prema sjećanju riječkih Talijana prvo desetljeće jugoslavenske vlasti i njene socijalističke mjere razlozi su egzodusa. Sve ekonomske i socijalne mjere, u sjećanju Talijana koji se s njima nisu slagali zabilježene su kao antitalijanske mjere kojima je krajnji cilj slavenizacija grada, iako su iste mjere zahvaćale i netalijansko stanovništvo. U tom kontekstu, zajednica Talijana osim povijesnog značenja događaja, zaboravlja i svoje pojedince koji su ekonomske i socijalne novog političkog sistema podržavali i koji su u socijalizmu vidjeli mogućnost za pravednije društvo, a zaborav je, uz sjećanje, nužnost zajednica. Uz promjenu vlasti, u sjećanje riječkih Talijana kao ključni momenti povijesti ušli su egzodus, koji većinsko stanovništvo grada, gotovo ni ne spominje ili spominje samo sporadično. U talijanskoj je zajednici on dobio središnju ulogu: privatne priče pripadnika ove skupine naglašavaju individualnost motiva za odlazak i ostanak. Motivi za odlazak koji se dobivaju iz individualnih iskaza riječkih Talijana naglašavaju nemogućnost pojedinca da samostalno odluči (zbog nepovoljnosti situacije, odbijanja zahtjeva od strane vlasti, odabira ostanka od strane drugog člana obitelji) i izgradnju slike zajednice kao žrtve. Osim viktimizacije koju se često naglašava uvođenjem holokausta u diskurs iseljavanja talijanskog stanovništva iz Rijeke, simplifikaciji i/ili iskrivljavanju povijesti u sjećanju zajednice doprinosi i nužnost zaborava koju zajednice njeguju, a riječka zajednica Talijana na to je obilježje skupina ukazala prilikom tumačenja događaja s početka jugoslavenske vlasti u Rijeci. Navodeći kako je *bilingvizam nestao u noći* riječki su Talijani pokazali kako je nepostojanje bilingvizma u prethodnom režimu, fašizmu, činjenica koju je trebalo zaboraviti da bi se naglasila uloga žrtve, slično je i po pitanju fašističke represije nad talijanskim stanovništvom, a upravo ta uloga i osjećaj patnje povezuju i ujedinjuju pripadnike zajednice. U istom kontekstu pamćeni su i drugi događaji iz perioda Jugoslavije: zatvaranje škola, promjena naziva ulica, ali i doseljavanje novog stanovništva.

Kako identitet podrazumijeva potrebu za drugim, odnos s većinskim stanovništvom i odnos riječkim *esulima* zajednici Talijana poslužili su u procesu oblikovanja identiteta. Pri tome se od većinskog stanovništva, prve generacije talijanske nacionalne manjine jasno diferenciraju, a njihov je odnos konfliktnog karaktera jer se jedan identitet osjeća ugroženim od strane drugog. S drugom skupinom, *esulima*, riječki se Talijani identificiraju, naglašavajući zajednički patnju kao temelj ujedinjenja. Prema javnom sjećanju, nije uvijek bilo tako. Politike dvaju zajednica od pedesetih godina nadalje, bile su ideološki sukobljene, što se tumači kao posljedica različitih državnih režima. Ipak, ispitanici su pokazali da se privatno pamćenje ne podudara uvijek s javnim tvrdeći kako odnos nikada nije bio konfliktan, već kako su odnosi uvijek bili dobri i kako se na njihovom održavanju sustavno radilo. Veće slobode, rješenje međugraničnog pitanja i bolji položaj talijanskog stanovništva u Rijeci i Jugoslaviji općenito, rezultirali su promjenom identiteta skupine čije su nove generacije u većoj mjeri integrirane. Približavanjem većinskog i manjinskog stanovništva u svakodnevnom funkcioniranju grada, konflikti i predrasude ostali su obilježje samo starijih generacija. Međugeneracijski jaz unutar zajednice, integracija u većinsko društvo i pokazuje stav prema ratu za neovisnost Hrvatske. Dok ga jedni ne osjećaju i ne razumiju, nije njihov, drugi su u njemu sudjelovali jer su ga tumačili kao zajednički put do slobode za sve nacionalnosti, dakle on je bio njihova borba koliko i borba Hrvata.

Važnim aspektom identiteta riječkih Talijana pokazala se lokalna pripadnost. Kroz lokalni identitet, za prve generacije on je usko vezan za ideju vlastite urbanosti prema kojoj se razlikuju od Slavena, ali istovremeno i nacionalnosti jer središnje figure sjećanja postaju dijelovi grada, spomenici (i dr.) koji nestaju dolaskom partizana i jugoslavenskom upravom (dvoglavni orao, riječki tramvaj, stari nazivi ulica, itd.). Idućim generacijama, integriranima u jugoslavenski sistem, odnos s gradom služi kao diferencijacija kako od drugih Jugoslavena, tako i od Talijana koji žive u svojoj državi, ali takav lokalni identitet ne isključuje većinsko stanovništvo grada, naprotiv, svjedoči o integraciji. Oni sebe više ne nazivaju Fiumanima, oni su Riječani što izaziva nezadovoljstvo kod njihovih roditelja, ali njima to znači isto: biti pripadnik gradske zajednice. Generacija rođena od 1990. nadalje svjedoči o konfuznosti identiteta, oni svoje identitete razdvajaju od emocionalnosti, tumače ih kao mogućnost prosperiranja i u skladu s tim izjašnjavaju. Ove tri umjetno podijeljene generacije odražavaju tri strujanja misli i prikazuju kako integracija pojedinaca u većinsko društvo mijenja manjinsku skupinu. Politika vodstva nacionalne manjine pokazuje promjenu identiteta zajednice u skladu s društvenim i političkim okolnostima, a promjenu identiteta na

individualnoj razini njenih pojedinaca prikazuju popisi stanovništva. Ako je nacionalno izjašnjavanje znak odanosti nekom režimu, onda popisi iz 2001. i 2011. godine svjedoče o nedostatku autoriteta kojem bi se bilo odano. Stanovnici PGŽ-a, drugi su u državi po postotku nacionalno neizjašnjenog stanovništva.

Sjećanje zajednice kada je riječ o riječkim Talijanima, na mlađe se generacije prenosi putem umjetnosti: riječ je o lokalnoj književnosti na talijanskom jeziku čija je zadaća nekoć bila prenošenje socijalističkih vrijednosti, a danas priziva sjećanje na patnju zajednice koja se identificira sa zajednicom onih Talijana koji su napustili grad. Ista inicijativa za identifikacijom dvaju skupina kroz umjetnost pokazana je i od strane talijanske politike: Jedna od zadaća rada bila je i detektirati koliku ulogu nacionalni identitet predstavlja u životu pojedinaca i što on za njih znači. Dok je prvim generacijama nacionalni identitet jako važan jer su nekada živjeli u matičnoj državi, generacijama koje su odrastale u Jugoslaviji nacionalan identitet jest važan, ali zbog dužnosti koju osjećaju. Oni ne osjećaju stvarnu povezanost s Italijom. Generacije od 90-ih godina negiraju ulogu nacionalne pripadnosti u privatnim životima, uglavnom jer imaju više od jedne nacionalne pripadnosti, a i nisu osjetili osobno ugroženost svog identiteta. Istražujući ovu problematiku, zaključila sam da identitet riječkih Talijana kao svoju temeljnu sastavnicu vidi jezik, referirajući se na dijalekt, čak i kada je riječ o mlađim generacijama koje (uglavnom) imaju više od jednog identiteta. Uz jezik, riječki su Talijani naveli kako za njih identitet znači kulturu, način života, a kod prve generacije žena, to su i katoličanstvo i tradicije vezane uz vjeru.

Dan sjećanja produkt je nove talijanske politike pamćenja koja je započela krajem komunizma u Europi i stavljanjem vlastitih žrtava i vanjskih neprijatelja u središte nacionalnog pamćenja, umjesto dotadašnjih heroja i unutarnjih neprijatelja. Riječki Talijani ubrzo su se identificirali s njim, iako se on u suštini odnosi na *esule* i druge tragedije, a na rasističke komentare službene talijanske politike o Slavenima se ne obaziru, navodeći da je dužnost hrvatske politike da na to odgovori. Dan sjećanja za njih je satisfakcija kojom se odaje počast svim žrtvama i progovara o njihovim problemima, dok Hrvatskoj zamjeraju nedostatak interesa po tom pitanju. Iako su zadovoljni svojim mogućnostima i pravima u Hrvatskoj, pojedinci ističu strah od progovaranju o nekim temama i sedamdeset godina nakon što su se dogodile što govori o slobodi današnjeg društva i padu svijesti o stvarnoj demokraciji.

6. Bibliografija

Intervju:

1. B., M., r. 1930., Rijeka, Hrvatska, 8. svibnja 2017.
2. C., C., r. 1925., Rijeka, Hrvatska, 8. svibnja 2017.
3. C.,L., r. 1929., Rijeka, Hrvatska, 8. svibnja 2017.
4. Dobrijević, Olga, r. 1943, Rijeka, Hrvatska, 11.svibnja 2017.
5. Donda, Angela, r. 1927., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
6. F.,A., r. 1934., Rijeka, Hrvatska, 23.ožujka 2017.
7. J. F., B., r. 1980. Rijeka, Hrvatska, 6. travnja 2017.
8. K. M., r. 1992., Rijeka, Hrvatska, 19. travnja 2017.
9. Klarich, Maria, r. 1927., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
10. M., A., r. 1927., Rijeka, Hrvatska, 8. svibnja 2017.
11. Petrali, Bruno, r.1925., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
12. Ravnić, Angela, r. 1930., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
13. Seršić, Gianni, r. 1942., Rijeka, Hrvatska, 11.svibnja 2017.
14. S., E., r. 1929., Rijeka, Hrvatska, 8. svibnja 2017.
15. S., M., r. 1974., Rijeka, Hrvatska, 13 .ožujka 2017.
16. Zec, Pina, r. 1925., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
17. P., R., r. 1989., Rijeka, Hrvatska, 13. ožujka 2017.
18. Pulich, Marcede, r. 1938., Rijeka, Hrvatska, 11. svibnja 2017.
19. S.D., r.1992., Rijeka, Hrvatska, 31. siječnja 2017.

Knjige:

1. Alexander, Stella, *Church and State in Yugoslavia since 1945.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
2. Assmann, Aleida, *Duga sjenka prošlosti. Kultura sjećanja i politika povijesti*, Beograd, Biblioteka XX.vek, 2011.
3. Assman, Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica, Vrijeme, 2005.
4. Ballinger, Pamela, *History in exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton, Oxford, Princeton university press, 2003.
5. Baričević, Vedrana, Koska, Viktor, *Stavovi i percepcije domaće javnosti o nacionalnim manjinama, izbjeglicama i migrantima*, Zagreb, Centar za mirovne studije, 2017.

6. Audi, Robert, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
7. Dota, Franko, *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi stradavanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, Srednja Europa, 2010.
8. Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice (1943.-1955.)*, Pula, C.A.S.H., 2001.
9. Duranti, Alessandro, *Linguistic anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
10. Jernej Pulić, Mirna, *Jezik kao kapital u istarskom multikulturnom okruženju*, Zagreb, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016.
11. Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, New York, Penguin Press, 2005.
12. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, Čigoj štampa, 2006.
13. Mazzieri Sanković, Gianna, *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La voce del popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa Editrice, 1998.
14. Milani Kruljac, Nelida, Dobran, Roberto, *Le parole rimaste, vol 1*, Pula, Pietas Julia, 2003.
15. Moravček, Goran, *Rijeka između mita i povijesti*, Rijeka, Adamić, 2006.
16. Žic, Igor, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, Adamić, 1999.
17. Žic, Igor, *Riječka gostoljubivost*, Rijeka, Adamić, 2000.

Znanstveni članci:

1. Abram, Marco, „Integrating Rijeka into socialist Yugoslavia: the politics of national identity and the new city's image (1947-1955)“, u: *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*. Vol. 46., 2018., online dostupno na: Routledge: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00+05992.2017.1339679>, posjećeno 17. svibnja 2018.
2. Abram, Marco, „Nazionalità, lingua e territorio nel socialismo jugoslavo: il bilinguismo a Fiume (1947-1955)“, *Qualestoria*, br. 1., 2018. (članak u tisku, konzultiran uz dopuštenje autora)
3. Assmann, Jan, „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija / (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006. str. 45. - 79.
4. Ballinger, Pamela, „Remapping the Istrian Exodus: New interpretative frameworks“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 71.-95.

5. Banjeglav, Tamara, „Sjećanje na rat ili rat sjećanja?“, u: *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj od 1990.*, ur. Banjeglav, Tamara, Govedarica Nataša, Karačić Darko, Sarajevo, Asocijacija alumni centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije (ACIPS), Friedrich-EbertStiftung (FES), 2012., str. 91. - 150.

7. Bjelajac, Slobodan, Pilić, Šime, „Odnos identiteta i želje za priključenjem Hrvatske Europskoj Uniji studenata nastavničkih studija u Splitu“, u: *Revija za sociologiju*, Split, Sveučilište u Splitu, 2005., vol. 36, br. 1.-2., str. 33-54.

8. Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra, „Zašto pamćenje i sjećanje?“, u: *Kultura pamćenja i historija*, (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 9.-18.

9. Bonifačić, Ruža, „O odnosu urbanog i etničkog identiteta: primjer Talijana i Hrvata u gradu Krku“, u: *Etnološka tribina: Godišnjak hrvatskog etnološkog društva*, vol. 34.-35., br.27.-28., Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2005., str. 61.-71.

10. Carmichael, Cathie, „Allies and Enemies: British Views on the Division and Partition of Istria 1945-1954“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 129.-145.

11. Cipek, Tihomir, Milosavljević, Olivera, „Kultura sjećanja i politika nacionalnih identiteta“, u: *Kultura sjećanja:1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, Disput, 2008., str. 7.-13.

12. Čebrović Lipovec, Neža, „'I'm Telling The Story of the Town': Place sin a Contested Space“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 189.-209.

13. D'Alessio, Giovanni, „Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2017., vol 49., Br.2, str. 219.-240.

14. Dubrović, Ervin, „Konj za trku Osvalda Ramousa“, *Sušačka revija*, br. 72., (2010.), online verzija na: <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=72&C=10>, pregledano 15. travnja 2018.

15. Đerić, Gordana, „Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslavenski slučaj“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, Zagreb, Disput, 2009., str. 83. - 93.

16. Francois, Etienne, „Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat“, u: *Kultura pamćenja i historija*, (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 219.-238.
17. Gillis, John R., „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“, u: *Kultura pamćenja i historija*, (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 171.-195.
18. Gombač, Jure, „Some New Findings on Massive Post-War Population Movement from Present-day Slovenian Istria“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 119.-129.
19. Gousseff, Catherine, „Presentation“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 11.-15
20. Hobsbawm, Eric, „Izmišljanje tradicije“, u: *Kultura pamćenja i historija*, (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden-marketing - Tehnička knjiga, 2006., str. 139. - 150.
21. Hrobat Virloget, Katja, „The Burden of the Past. Silenced and Divided Memories of the Post-war Istrian Society“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 159.-189.
22. Ileš, Tatjana, „Album-grad“, u *Kolo*, god.18, br.1, Zagreb, Matica hrvatska, 2008., str. 53.-76.
23. Illiasich, Corrado, „Il Liceo di Fiume dal dopoguerra ad oggi“, u: *Rivista di studi fiumani (nuova serie)*, br. 20., Rim, Poste Italiane S.p.A, 1990., str. 29.-31.
24. Jandrić, Berislav, „Položaj Katoličke crkve u Hrvatskoj u poslijeratnim godinama (1945.-1953.)“, u: *Croatica Chistiana periodica*, vol. 22., No. 42, Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet, 1998., str. 49.-62.
25. Janković, Branimir, „Teorijsko-istraživački pristupi/ Historija sjećanja i pamćenja“, u: *Historijski zbornik*, (ur. Ivica Prlender,), Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006., vol. 63, br. 1., str. 269.-279.
26. Knapp, Steven, „Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost“, u: *Kultura pamćenja i historija /* (prir.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.,str. 81.-109.

27. Komšić, Ivo, „Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, Zagreb, Disput, 2009. str. 29.-37.
28. Korunić, Petar, „Nacija i nacionalni identitet“, u: *Revija za sociologiju*, Split, Sveučilište u Splitu, 2005., vol. 36, br. 1.-2., str. 87.-105.
29. Kosmač, Miha, „Brotherhood and Unity: Yugoslav Authorities Attitude toward the Population in the Northern Adriatic, 1945 to 1948“, u: *At home but foreigners, Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 95.-119.
30. Maier, Bruno, „La letteratura del gruppo etnico italiano dell'Istria e di Fiume“, u *Storia della letteratura, Il Secondo Novecento, I*, Milano, Guido Miano Editore
31. Marchig Matešić, Giuliana, „L'istruzione media superiore italiana dal 1980 ad oggi. Documenti, analisi, testimonianze, attualità“, u: *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, str. 141.-227.
32. Mrđen, Snježana, „Narodnost u popisima. Promjenjiva i nestalna kategorija“, u: *Stanovništvo*, br.40., Beograd, Institut društvenih nauka, 2002., str. 77.-103.
33. Musabegović, Senadin: „Mit o pobjedi kao mit o revoluciji“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur.) Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, Zagreb, Disput, 2009., str. 37.-57.
34. Nemeč, Gloria, „Proces formiranja talijanske manjine, pamćenje i interpretacije problematike optacija“, u: *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., Vol. 6. i 7., str. 211.-241.
35. Nemeč, Gloria, „The Hardest Years: Private Stories and Public Acknowledgement in the Recollections of Istrian Italians, either Exiled or Stayed Behind“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 145.- 159.
36. Nora, Pierre, Između pamćenja i historije. Problematika mjesta., u: *Kultura pamćenja i historija*, (prired.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 21.-45.
37. Orlić, Mila, „Italians or 'foreigners'? The multilayered memories of istrian refugees in Italy“, u: *Borderlands of memory. Adriatic and Central European Perspectives*, (ur. Borut Klabjan), Peter Lang, Oxford, 2018. (članak u tisku, konzultiran uz dopuštenje autorice)

38. Orlić, Mila, „Javni diskursi, nacionalne memorije i historiografija na sjevernojadranskom prostoru“, u: *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., Vol. 6. i 7., str. 13.-22.
39. Orlić, Mila, „Poteri popolari e migrazioni forzate in Istria“, u: *Naufragi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*, ur. G.Crainz, R.Pupo, S. Salvatici, Rim, Donzelli, 2008., str. 25.-41.
40. Pupo, Raoul, „Italian Historiography on the Istrian Exodus. Topics and Perspectives“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 25.-49.
41. Pupo, Raoul, „Neki problemi komparativne povijesti: sjeverni Jadran nakon dva svjetska rata“, u: *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., vol. 6. i 7., str. 33.-41.
42. Renan, Ernest, (pr. Tvrtko Lovreković), „Što je nacija?“, u: *Pro tempore. Časopis studenata povijesti*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007., vol. 4, br.4., str. 61.-67.
43. Roknić Bežanić, Andrea, „Uspostava i organizacija civilnih i vojnih vlasti u poslijeratnoj Rijeci“, u: *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, Rijeka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2011.-2012., Vol. 6. i 7., str. 164.-177.
44. Sablić Tomić, Helena, Ileš, Tatjana, „Grad između pamćenja i zaborava“ u *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. 37, br. 1., Split, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, 2011., str. 303.-322.
45. Superina, Agnese, „Premessa“, u: *Storia dell'istruzione media superiore italiana a Fiume dal 1945 ad oggi*, (ur. Corinna Gerbaz Giuliani, Giuliana Marchig Matešić, Ilaria Rocchi Rukavina), Rijeka, Comunità degli Italiani di Fiume (Zajednica Talijana Rijeka), 2008., str. 11.-13.
46. Veljak, Lino, „Metafizički temelji politika identiteta“, u: *Identitet i kultura*, (ur.) Mirjana Adamović, Mladen Labus, Ana Maskalan, Lino Veljak, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 2014., str. 55-75.
47. Verginella, Marta, „Writing Historiography on Migrations at the Meeting Point of Nations in the Northern Adriatic“, u: *At home but foreigners. Population transfers in 20th century Istria*, ur. Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff, Gustavo Corni, Kopar, Univerzitetna založba Annales, 2015., str. 49.-71.
48. Young, James, „Tekstura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija / (pri.) [i] prevele Maja Brkljačić i Sandra Prlenda*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006. str. 199. - 215.

Publicistički članci:

1. Barbir-Mladinović, Ankica, "Pitanje 'esula' za Hrvatsku je vrlo osjetljivo", *Radio Slobodna Evropa* (22. rujna 2010.), online verzija na: <https://www.slobodnaevropa.org>
2. Cuculić, Kim, „Magazzino 18. Posveta žrtvama povijesti i ideologije“, *Novi list* (18. ožujak 2014.), online verzija na: www.novilist.hr
3. Lučić, Ivo: „Dan sjećanja obilježava se u Italiji: Žrtve fojbi i esuli traže poštivanje od hrvatske javnosti“, *Nova list*, (8. veljače 2015.), online verzija na: www.novilist.hr
4. Sodomaco, Franco, „Umago non dimentica mail e ferite subite dalla storia“, *La voce del popolo* (9.veljače 2018.), online verzija na: www.editfiume.info

Periodika:

1. Novi list: kolovoz 2003., veljača 2015., travanj 2018.

Internetske stranice:

1. Državni zavod za statistiku-Objavljeni podaci-Popisi-Popis stanovništva 2001., <https://www.dzs.hr/hrv/censuses/Census2001/census.htm>; Državni zavod za statistiku-Objavljeni podaci-Popisi-Popis stanovništva 2011. <https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm>
2. Scuola media superiore italiana Fiume – Srednja talijanska škola Rijeka – Storia – Povijest – La scuola di via Ciotta dall 1888 al 1945, <http://sts-rijeka-smsi-fiume.hr/>

Snimke:

1. Cesticchi, Simone, (2014.), *Magazzino 18*, snimka kazališne predstave, Rai uno, online dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=S2QzkPWKzYI>
2. Regionalni centar RTV Koper Capodistria, (2018.), *Gruppo '88 trent'anni dopo*, dokumentarni film, TV Koper/ Capodistria, online dostupno na: <http://www.rtv slo.si/tv capodistria/archivio/show/50>